

МІНІСТЕРСТВО НАУКИ І ОСВІТИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІГІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНОЛОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

**ДЕТІНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ЕКОНОМІКИ
В КОНТЕКСТІ
ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ**

Колективна монографія

Чернігів
2015

УДК 338.43
ББК 65.050.17

*Затверджено до друку Вченою радою
Чернігівського державного інституту економіки і управління
Протокол № 2/14 від 28.06.2014 року*

Рецензенти:

- Музиченко А.С.** доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри економіки підприємства, фінансів, обліку і аудиту Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини;
- Мельник В.М.** доктор економічних наук, професор, проректор з наукової роботи ПВНЗ „Європейський університет” (м. Київ).
- Швабій К.І.** доктор економічних наук, професор, професор кафедри фінансових ринків Національного університету державної податкової служби України.

Детінізація національної економіки в контексті економічної безпеки / під. заг. ред. к.е.н, проф. В.Г. Маргасової: колективна монографія. – ТПК „Орхідея” – Чернігів: ЧНТУ, 2015. – 244 с.

У монографії комплексно розкрито концептуальні підходи та основні етапи дослідження тіньової економіки. Вдосконалено та систематизовано основні етапи тіннізації економіки України. На основі комплексного аналізу досліджено та розроблено організаційно-управлінські засади детінізації економічної діяльності у національному господарстві. Прослідковано еволюцію поглядів різних економічних шкіл та напрямів відносно причин тіннізації, проаналізовано методики оцінки обсягів і рівня тіннізації національного господарства на сучасному етапі, детінізації економіки.

Визначено основні риси, що характерні для функціонування тіньової економіки в Україні. Виявлено різноманітність методів оцінки тіньової економіки, за допомогою яких можна кількісно оцінити її загальнодержавні масштаби. Запропоновано алгоритм оцінки обсягів тіньової діяльності в економіці України.

Монографія розрахована на наукових співробітників, викладачів, аспірантів, магістрів та студентів економічних вузів, а також може використовуватись у практичній роботі, оскільки містить ряд роз'яснень методичного характеру з використанням діючих нормативних актів законодавчого та інструктивного характеру.

УДК 338.43
ББК 65.050.17 (4УКР)
ЧНТУ, 2015

Авторський колектив:

Онишко С.В.	д.е.н., професор – р. 3, п.п. 1.1;
Маргасова В.Г.	к.е.н., доцент – пп.1.1, пп. 2.2.;
Роговий А.В.	к.е.н., доцент – пп.1.2, пп. 3.1;
Ткаленко Н.В.	к.т.н., доцент – пп. 1.3, пп. 2.1;
Коркоц О.М.	к.е.н. – пп. 3.2;
Федоренко А.Є.	к.е.н. – пп. 1.3.
Бобришев Є.С.	здобувач – пп. 2.1.;
Кодола О.М.	аспірант – п.п. 2.3.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ	9
1.1. Економічна сутність розвитку тіньових економічних відносин	9
1.2. Тіньова економіка як загроза економічної безпеки країни	30
1.3. Економічна безпека та система її загроз в національній безпеці	45
Висновки до розділу 1.....	76
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ТІНЬОВОГО СЕКТОРУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ	78
2.1. Аналіз стану та основних тенденцій тіньової економіки в системі економічної безпеки країни	78
2.2. Оцінка ефективності державного регулювання протидії тіньовій економіці	114
2.3. Методика оцінки обсягів тіньового сектору в економіці	131
Висновки до розділу 2.....	154
РОЗДІЛ 3. НАПРЯМКИ ПРОТИДІЇ ТІНЬОВІЙ ЕКОНОМІЦІ В ЗАБЕЗПЕЧЕНІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ	157
3.1 Напрями подолання тіньових процесів в економіці України	157
3.2 Механізм детінізації національної економіки	174
3.3 Адаптивна модель прогнозування рівня економічної безпеки національної економіки	182
Висновки до розділу 3.....	199
ВИСНОВКИ.....	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	206
ДОДАТКИ.....	221

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВЕЗ	—	Вільні економічні зони
ЄС	—	Європейський Союз
СОТ	—	Світова організація торгівлі
ТПР	—	Території пріоритетного розвитку

ВСТУП

Процеси реформування та побудови соціально орієнтованої економіки в Україні наштовхуються на багато гострих проблем, головною з яких є нестача у державі фінансових ресурсів для організації та забезпечення дієвих економічних перетворень, відчутних як для господарюючих суб'єктів, так і пересічних громадян. Забезпечення розвитку вітчизняної економіки можливе лише на основі вирішення проблеми поповнення ресурсної бази державних фінансів, у тому числі і за рахунок залучення до офіційного господарського обороту підприємницького капіталу, задіяного поза межами чинної державної регламентації – у сфері неофіційних економічних відносин, у сфері “тіньової економіки”.

Особливу увагу феномен тіньової економіки привертає до себе через відносну його самостійність як елемента господарської системи держави, що формує паралельну систему виконання важливих господарських функцій, дублювання діяльності офіційних економічних інститутів, неврахований законодавством рух фінансових коштів. Значні масштаби тіньового сектора в економіці України справляють негативний вплив на ділову репутацію країни у взаємовідносинах із міжнародними фінансовими організаціями та інвесторами з огляду на можливість отримання зовнішніх позик, залучення іноземних інвестицій, формування майбутнього економічного, соціального та політичного порядку та загалом вирішення завдань економічної безпеки на державному рівні.

Актуальність і гостроту цієї проблематики підтверджують плідні дослідження вітчизняних учених В. Андрущенка, А. Базилюк, О. Барановського, В. Бородюка, В. Буряковського, З. Варналія, О. Гаврилюка, М. Єрмошенка, М. Забаштанського, І. Іващука, С. Коваленка, А. Крисоватого, П. Курмаєва, В. Мандибури, І.Мазур, В. Поповича, Т. Приходька, В. Суторміної, І. Таранова, О. Турчинова, В. Федосова, С. Юрія. Серед зарубіжних дослідників належне місце посідають роботи таких науковців, як Ю. Агафонов, О. Гуров, І. Жіліна, В. Ісправніков, Т. Корягіна, Л. Косалс, В. Лазовський, М. Ніколаєва, П. Ореховський, О. Осипенко, Г. Песчанских, В. Радаєв, Л. Соколовський, Д. Чернік, А. Шевяков.

Разом з тим, складність і неоднозначність проблем функціонування тіньової економіки та відповідна різноманітність моделей державної політики, використаних у провідних країнах світу з метою зменшення її, зумовлюють потребу розвитку механізму детінізації національної економіки, адаптованого до конкретних соціально-економічних умов. Незважаючи на значні напрацювання у дослідженні принципів питань детінізації економічних процесів, залишаються недостатньо розкритими та обґрунтованими ряд наукових і практичних проблем, зокрема забезпечення передумов для уповільнення темпів та скорочення масштабів тіньових процесів в національній економіці, обґрунтування пріоритетних напрямків, механізмів та сукупності проблемно-цільових засобів детінізації економіки з метою зміцнення економічної безпеки України.

Актуальність проблем, пов'язаних з необхідністю вдосконалення методів протидії тіньовій економіці зумовили вибір теми дисертаційної роботи.

Теоретичну та методологічну основу роботи становлять фундаментальні положення економічної теорії, макро- та мікроекономіки, статистики, економіко-математичного моделювання.

З метою досягнення поставлених наукових завдань використано такі методи: абстрактно-логічний – узагальнення теоретичних основ функціонування тіньової економіки; аналізу і синтезу – обґрунтування підходу до вибору шляхів детінізації національної економіки; логічний – розробка системи заходів протидії тіньовим процесам; системного аналізу функцій державного управління – аналіз сучасного стану державного регулювання національної економіки; економіко-статичний – при проведенні статистичних групувань, при визначенні впливу окремих умов і факторів на результати функціонування національної економіки; економіко-математичного моделювання – для удосконалення методичних положень щодо здійснення прогнозування детінізаційних процесів; графічний – для наочного зображення отриманих результатів дослідження.

Статистичну та фактологічну основу наукового дослідження становлять: законодавчі та нормативно-правові акти щодо протидії тіньовими процесам в економіці України; статистичні

матеріали Державної служби статистики України; Черкаської обласної державної адміністрації, інформація Чернігівської та Черкаської обласних рад, фінансова, статистична звітність підприємств, наукові здобутки вчених і практиків, власні аналітичні напрацювання автора й електронні ресурси світової мережі Інтернет.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

1.1. Економічна сутність розвитку тіньових економічних відносин

Тіньова економічна діяльність та причини, що сприяють її виникненню не є атрибутом лише сучасного суспільства.

Так, перші писемні згадки про оподаткування та спроби ухиляння від нього датуються III тисячоліттям до нашої ери. Це спостерігається в стародавніх жертвопринесеннях, що практикувалися як добровільна данина вищим силам ще до того, як було сформовано біблійну 10 відсоткову ставку: “І всяка десятина на землі з насіння, землі і з плодів дерева належить Господові: це святиня Господня” (П'ятикнижжя Мойсея. Левіт, 27, рядок 30).

Отже, першими об'єктами оподаткування були базові цінності: земля, худоба, раби. І самі податки були прямими, справлялися безпосередньо з громадян, що одержують прибуток від майна.

З виникненням перших державних утворень, з поділом суспільства на класи виникає певне протиріччя, протистояння інтересів його членів та інтересів держави.

Кожна з розвинутих на той час держав підходила до оподаткування та контролю за цим процесом по-своєму. У Стародавньому Єгипті основним доходом скарбниці була плата за користування землею, що належала фараонові. У Стародавній Греції першість належала податкові на прибуток, але вільні громадяни міст його не сплачували, віддаючи перевагу щедрим добровільним пожертвуванням. Для інших же громадян ставка цього податку становила від 10 до 20 відсотків. Однак якщо передбачувалися великі витрати (війна або велике будівництво), народні збори запроваджували обов'язкове оподаткування всіх громадян. Гроші платників податків витрачалися на утримання найманих армій, зведення храмів і оборонних споруд, будівництво доріг та інші громадські потреби [20, С.52].

Позитивним і повчальним прикладом для нащадків стали державний устрій і податкова система Римської імперії. Такі поняття, як “ценз”, “акциз”, “фіскал”, “відкупник” сформувалися ще в її часи. До тих пір, поки Рим залишався містом-державою, його податкова система була не дуже складною. У мирний час податки не справлялися зовсім, а витрати покривалися шляхом надавання в оренду громадських земель. Державний же апарат фактично утримував себе сам. Більше того, обрані магістрати не тільки виконували державні обов'язки безоплатно, а ще й вносили на громадські потреби власні кошти, вважаючи це почесною справою. А от у військовий час (який практично тривав постійно) громадяни Риму обкладалися податками відповідно до їх статку, для чого раз у п'ять років подавали обраним чиновникам-цензорам звіти про свій майновий і родинний стан (ці документи цілком можна розглядати як найпростіші зразки сучасних податкових декларацій). З перетворенням Римської республіки на імперію ускладнювалася й податкова система. На завойованих землях запроваджувалися комунальні (місцеві) податки й повинності, причому, у багатьох випадках, їх кількість та ставки залежали від ступеня опору військам. Римські громадяни, які жили поза Римом, сплачували як державні, так і місцеві податки. Але якщо за мирного часу вони від державних податків звільнялися, то населення провінцій таких податкових пільг не мало. Адміністрування податків у римських провінціях займалися відкупники. Контролювати їх діяльність було складно, а тому корупція і зловживання владою неминуче вели до економічної кризи, перші прояви якої стали помітними у 34-32 роках до н.е.

Імператор Октавіан Август, який правив у 27 р. до н. е. – 14 р. н. е., суттєво реформував усі складові фінансової системи фінансової системи. Цікавою, на нашу думку, є позиція філософа Агриппи, який зазначав, під час дискусій щодо доцільності оподаткування усіх громадян та визначення ставок податків, що „оподаткування не є характерною рисою лише монархії. Будь-яка форма правління вимагає справляння податків. Нам варто обкладати зборами будь-яку власність, що приносить прибуток її власникові. І для цього доцільно справляти податки в імперії повсюдно” [20, С.53].

Реформи Октавіана Августа передбачали утворення системи спеціалізованих установ, що контролювали сплату податків, проводили оцінку податкового потенціалу провінцій, для чого була визначена площа кожної міської громади з її земельними угіддями, складено земельні кадастри та перепис майнового стану громадян. Справлянням податків, головним з яких був земельний, почали займатися державні чиновники. Саме з часів Стародавнього Риму існує поділ податків на прямі й непрямі. До непрямих відносили податок з обороту (1 %), податок при торгівлі рабами (4%), податок на звільнення рабів (5% їхньої ринкової вартості), а також податок зі спадщини (5%), яким обкладалися тільки громадяни міста Рима. Останній податок, до речі, мав цільове призначення – витрачався на пенсійне забезпечення професійних солдатів.

Аналіз тіньової складової економіки країн від стародавнього світу до сучасності дозволяє виділити шість періодів її розвитку та вказати на характерні їм риси.

Освоєння нових земель грецькими, а згодом й римськими дослідниками, сприяло виникненню міст, які були засновані на території сучасної України, починаючи з VI—IV ст. до н.е.

У період стародавнього світу на території України основними елементами тіньових економічних відносин були: виробництво фальшованої монети та ухиляння від сплати податків. Поширення саме цих проявів тінізації було зумовлено рівнем розвитку продуктивних сил та відповідних йому відносин власності.

Розвиток економіки сприяв карбуванню та обігу, разом із грецькими, власних грошей. В обігу знаходяться монети Ольвії (поблизу Миколаєва), Пантікапея (Керч), Херсонеса (Севастополь), Керкінітиди (Євпаторія), Тіри (Білгород-Дністровський), Феодосії, скіфського міста Нінкія (с.Роксолани Одеської обл.).

Із початком карбування монет у II тисячолітті до нашої ери виникає і фальшивомонетництво. Найдавніший із відомих історії випадків підробки монет пов'язаний з давньою Парфією. Археологами було знайдено дві монети часів правління Митридата II (123-87 рр. до н. е.), одна з яких виявилася підробкою [107].

Таблиця 1.1

Періодизація тіньових економічних відносин в на території
України

Історичний період	Форма прояву	Сфера прояву	Вплив на офіційну економіку
Стародавній світ (4 тис. до н.е. – 476 р. н.е.)	Примітивна кримінальна діяльність	Грошовий обіг	Незначний
Середньовіччя (476 р.- 1453 р.)	Діяльність не контрольована органами влади	Грошовий обіг, виробництво	Суттєвий
Новий час (1453 р.- 1917 р.)	Діяльність не контрольована органами влади	Виробництво, сплата податків	Суттєвий
Період визвольних змагань (1917 р.-1919 р.)	Діяльність не контрольована органами влади	Виробництво, сплата податків	Суттєвий
Радянський період (1919 р. – 1991 р.)	Неофіційна господарська діяльність	Товарний обіг	Незначний
Період незалежності (1991 р. – т.ч.)	Кримінальна/ фіктивна діяльність	Виробництво, сплата податків, сфера послуг	Суттєвий

** складено автором*

У лісостеповій частині сучасної України знайдено багато римських монет. Основні знахідки їх локалізуються у Верхньому Подністрів'ї й на Правобережжі середнього Дніпра. Більшість знахідок — доби правління римських імператорів Пія (138—161 роки) і Марка Аврелія (161 — 180 роки).

Існує думка, що римські монети були в обігу у місцевих племен, зокрема тих, які жили у сусідстві з римськими провінціями. У III—IV ст., коли на Дунаї точилися готські війни з Римською імперією і торговельні зв'язки порушилися, римські монети здебільшого при укладенні угод потрапляли до сусідніх племен як воєнна здобич чи подарунки [67, С.44].

Наприкінці III—IV ст. на території сучасної України, крім монет Римської імперії, були в обігу підробки римських монет:

ауресів — у золоті й денарів — у сріблі, а також мідні сарматські підробки монет Боспорського царства.

Іншим проявом тіньових економічних відносин цієї історичної епохи стало застосування схем ухилення від сплати податків: поширення неправдивих відомостей про об'єкт оподаткування, підробка документів, які давали право на пільги тощо.

Існує багатий історіографічний матеріал щодо законодавчого закріплення адміністративної та кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків, оголошення у розшук осіб, які мають податкову заборгованість, винесених обвинувачувальних вироків.

Необхідно зазначити, що відповідальність за тіньову економічну діяльність у стародавньому світі була надзвичайно сувора, найчастіше виносився смертний вирок.

Історичні джерела свідчать про гостроту тіньових процесів у сфері оподаткування - сплати данини, у давньокіївській Русі. Тривалий час збирання данини мало стихійний характер.

У Київській Русі в період раннього феодалізму (VIII—XII ст.) основним джерелом доходів була данина від населення та торгівельні збори (мити). Данину платили найчастіше натурою: хутром, шкірами, медом, збіжжям, худобою, а пізніше — грошима.

Організацією збору данини займалися самі князі або їхні підлегли. У підпорядкованих регіонах князі мали своїх намісників (посадників), якими були або дружинники, або сини чи дальні родичі князя [20, С.57].

Намісники мали озброєні загони і були адміністрацією князя, основними обов'язками якої був збір данини.

Перші князі Аскольд та Дір об'їжджали підвладні землі і вводили устами й оброки, данини, становища і погости, тобто формували судово-податкові округи. Ця ж система продовжила своє існування й при наступних князях.

Становища і погости — це окремі місця для збирання данини. Основою оподаткування було хліборобське господарство — данину платили від плуга, рала або диму (замешканої оселі). Величина податків залежала від різних умов. Племена або селища, що провинилися перед князем, платили більші податки.

Данина в Україні надходила двома шляхами: або підвладні племена привозили її до Києва, або князі самі їздили за даниною до племен. Перший шлях збору данини називався повозом, другий — полюддям.

Поїздки князя (чи князів) до підвладних племен називалися кружлянням, бо князь об'їжджав свої володіння по кордонах. Ці поїздки (полюддя) були тривалими: з кінця осені (листопад) і до весни (квітень).

Кожне князівство в Україні поділялося на адміністративні округи, на міські та сільські громади. Ці громади були пов'язані круговою порукою жителів у сплаті податків князеві і в оберіганні суспільної безпеки, називалися верв'ями. У XII ст. сільські округи мали назву погостів.

Князь, скарбниця якого не була відділена від державної, мав великі видатки: утримання свого двору, дружини (війська), будівництво палаців та культових споруд, будівництво міст, укріплень, мостів, гребель, доріг, ведення війн, спорядження торговельного флоту тощо. Тому прямого податку (данини) зазвичай на всі ці потреби не вистачало. На суб'єктів господарювання накладалися різні повинності (відробітки), а також, переважно, непрямі податки. До непрямих податків належали різні мита (торгові та судові) в солеварнях, у литті срібла, а також штрафи. Історичні джерела свідчать, що розвиток торговельних відносин сприяв зростанню випадків ухилення від оподаткування.

Контроль за сплату непрямих податків здійснювали різні спеціально визначені агенти: городники, мостники, митники, металники, вирники та ін. Податки і повинності князі встановлювали за окремими "розпорядниками". Наприклад, княгиня Ольга призначила завойованим племенам різні "уроки".

Адміністративно-фінансова реформа за часів князівства Ольги почалася з упорядкування та нормування данини і повинностей. Упорядкування фіскальної сфери забезпечувало князівську "скотницю" постійними надходженнями й не провокувало ухилення від податків і тінізації доходів. "Нині населення знає, коли, скільки та чого вимагатимуть від нього "мужі" [67, С.47].

Паралельно з удосконаленням системи оподаткування відбувалося становлення адміністративного поділу країни та судової гілки влади, яка, у той час, була у компетенції князя або уповноваженої ним особи. Сплата до скарбниці певного відсотка власних доходів, податків, стала обов'язковою для населення.

Як адміністративна одиниця погост підсилював князівську владу, унормовувалися й відносини у певному регіоні. А відтак спрощувався податковий ланцюжок: погост — збирачі данини — князівська скарбниця. Це була своєрідна розгалужена мережа державних осередків, керівництво якими здійснювалося з центру, — з Києва. Причому княгиня нерідко об'їжджала з дружиною близькі й віддалені поселення. Відомості про них залишив нащадкам літописець: "Погости було встановлено Ольгою на півночі, в Новгороді, аналогічні пункти на півдні, в Древлянській землі" [67, С.47-48].

Погости, або, як їх ще називали, гощення, заселяли державні мужі — прикажчики (тиуни), які контролювали виконання князівських наказів і настанов. Ще одним обов'язком було вчасне збирання податків. Із тимчасових опорних пунктів перебування погости перетворюються на постійне місце проживання наділених владою державних посадовців. Тобто формуються адміністративні центри, наділені функціями фінансового управління, серед яких головними були збирання данини та стягнення судового мита. Погост став об'єднувальним центром усіх поселень данників, де сходилися шляхи економічних зв'язків, що об'єднували окремі пункти певного району.

У "Руській Правді" — першому збірнику законів України княжої доби показання за майнові та податкові злочини було суттєво важчим, ніж за тілесні пошкодження, що вказує, по-перше, на усвідомлення важливості упорядкування правовідносин щодо виробництва, розподілу та споживання благ, а також, по-друге, на поширення тіньових економічних відносин та доцільності формування відповідної нормативної бази щодо боротьби з їх проявами.

Основою монетарної системи в Україні була гривня, тобто фунт срібла. Спочатку це була нашійна прикраса, яка "висіла коло гриви".

Гривню як грошову одиницю запровадив український князь Володимир Великий (980—1015 рр.). Меншими грошовими одиницями в Київській Русі були: ногата, куна, вивериця, різана.

Гривня виготовлялася спочатку в Києві, а потім у Новгороді. У Києві гривня дорівнювала 72 золотникам, а в Новгороді — 96 [20, С.59].

Після князя Володимира гривню виготовляли (били) його сини Святослав та Ярослав, а також внук Ізяслав Ярославович. Гривня була грошовою одиницею України - Русі до XIII ст.

Результати археологічних розвідок [45, С.18; 59] свідчать про велику кількість фальшованих грошових засобів у той період та високий рівень майстерності осіб, які їх виготовляли. Так, під час розкопок городища біля м. Переяслава часового горизонту Київської Русі кінця XII – початку XIII століть знайдено 4 кладки, у кожному з яких є фальшовані гроші високої якості. Лише детальний хімічний аналіз дав змогу виявити невідповідність як за масою, так і за вмістом дорогоцінного металу.

З поглибленням процесів поділу праці і розвитком міст тіньові економічні відносини набули рис більш складної системи, порівняно із попередніми періодами.

Так, у Соборному Укладенні 1649 року передбачається покарання за ухилення від сплати різного роду мита і податків (зокрема торгових), за порушення кредитних зобов'язань (зокрема, при умисному банкрутстві), за придбання викраденого майна, примушення укласти угоду, порушення правил торгівлі, особливо спиртними напоями і тютюном. Надалі помітне місце в законодавстві займає регламентація роздрібної торгівлі, переважно, у великих містах, які перебували у складі Московського царства (Харкові, Сумах) але не тільки в них. Заборонялося торгувати дрібними харчами на перехрестях, в монастирях, святих воріт, під час хресного ходу. Закон наказував торгувати тільки у спеціально відведених для цього місцях - у торговельних рядах і лавках. Лавки обліковувалися по рядах, а товари - по рядах і лавках відповідно до будівельних книг лавок. На чолі рядів стояли старости, на яких покладався контроль за дотриманням порядку торгівлі. Заборонялося відводити торгові місця безоплатно, а місця, що звільнилися, продавати з торгів. Лавки та торгові будинки обкладалися податком.

Основна увага в процесі регулювання внутрішнього ринку приділялася обмеженню спекулятивних операцій з продовольчими запасами. Боярський вирок 1694 р. забороняв перекуповувати товари, що привозяться селянами. Детальний аналіз указу засвідчує поширення практики спекуляції продуктами, які завозилися до міст лівобережної України. Разом з тим, припинити спекуляцію указами навряд чи було можливо. Укази 1684 і 1691 рр. наказували торговцям київського срібного ряду купувати срібні вироби і єфимки “з поруками” щоб уникнути купівлі краденого або фальшивого срібла.

Обсяги торгівельних операцій селян у другій половині XVII – на початку XVIII століття зростали завдяки відсутності законодавчої регламентації та звільненню від оподаткування. Це сприяло формуванню сектору тіньового підприємництва в країні.

В українських землях, які входили до складу Московської держави підприємництво було тісно пов'язано із зовнішньоекономічною діяльністю, причому наприкінці XVII століття чітко простежувалася тенденція щодо посилення відповідальності за порушення митних правил.

Особливо почастишали вимоги такого роду з 80-х рр. XVII століття. У низці нормативних актів того часу найбільш важливим є Наказ Великій московській митниці 1681 р. у якому на законодавчому рівні зобов'язали основну увагу звертати на забезпечення безперебійного надходження торгового мита у царську скарбницю. Тому жорстко каралися випадки ухиляння від сплати мита та прагнення знизити його суму.

Вищезазначене дає підстави стверджувати, що тіньове підприємництво, як економічне явище, набуло основних своїх рис вже у XVII столітті.

Бурхливий розвиток підприємницької діяльності на всій території Російської імперії почався у першій чверті XVIII століття і був зумовлений, в основному, технічним переворотом та спрощенням процедури виходу на нові ринки збуту у Західній Європі. Це сприяло подальшому вдосконаленню нормативно-правової бази регулювання підприємницької діяльності.

Зокрема, почали функціонувати Колегія управління торгівлею, Комерц-колегія, Мануфактур-колегія. У цей період заохочувалася підприємницька діяльність приватних осіб,

формувався новий тип купецьких об'єднань – гільдії. Разом з тим деякі види підприємництва обмежуються. Зокрема, Указом 1725 р. заборонялися у Санкт-Петербурзі, Москві та Києві спекулятивні операції із продовольчими запасами.

Розвиток економіки сприяв появі нових інструментів її ресурсного забезпечення. Так, у 1729 р. був запроваджений вексельний обіг, проте подальшими указами селянам заборонялося користуватися векселями без згоди органів державної влади та поміщиків. Наприкінці XVIII століття, одночасно із зменшенням податкового навантаження, державне регулювання підприємницької діяльності обмежувалося, переважно, засобами непрямой дії. У Статуті 1781 р. передбачався нагляд поліції за створенням компаній. Статутом про цехи 1799 р. регламентувався правий стан артілі. У 1784 р. почав функціонувати позиковий банк. Посилюється і покарання за порушення встановлених правил.

В XVIII століття в Україні, як і на всій європейській території Російської Імперії, з'являються банківські установи, які із часом починають суттєво впливати на рух підприємницького капіталу. Тіньові економічні відносини крім традиційних (ухиляння від оподаткування та нелегальне виробництво) починають розвиватися й у сфері кредитування.

Враховуючи це, держава вживає заходів щодо забезпечення стабільності банківської системи. Так, в Маніфесті про заснування Державного позикового банку у 1786 р. встановлювалося покарання для осіб, що надали недостовірні відомості при укладанні кредитного договору. У тому ж році був виданий Маніфест про функціонування при Державному позиковому банку Страхової експедиції, в якому передбачалося покарання для тих, хто умисно знищить застраховане майно. Відповідно до Указу 1764 р. “Про одержання грошей з комерційного банку” особи, які мають намір одержати банківський кредит повинні надати під заставу своє майно, вартість якого не повинна бути меншою четвертої частини суми позички.

У XIX столітті значно розширилося коло осіб, які могли займатися підприємницькою діяльністю. Зокрема, Указом від 20 лютого 1803 р. “Про вільних хліборобів” поміщикам було надане право відпускати на волю своїх селян одночасно з виділенням

наділу землі через купівлю-продаж або на інших договірних засадах.

На початку XIX століття спеціальних кримінально-правових норм щодо боротьби із тіньовим підприємництвом не було. Проте численні посадові злочини мали ознаки подібного роду дій. Разом з тим самостійними злочинами визнавалися порушення порядку відкриття заводів, фабрик, мануфактур, торгових установ, банків, що найчастіше проявлялося у відсутності необхідного дозволу або свідоцтва. У той час з'являються нові організаційно-правові форми здійснення підприємницької діяльності - акціонерні товариства, кооперативи тощо [50, С.22].

Такі зміни, без сумніву, сприяли подальшому розвитку системи фіскальних та регуляторних державних органів. Так, у Положенні про мито 1863 р. було закріплено право кожного громадянина одержувати як торгові, так і промислові свідоцтва. Заборонялося займатися підприємницькою діяльністю священикам, державним службовцям, офіцерам-військовослужбовцям. Підприємці зобов'язувалися сплачувати щорічні внески за свідоцтво на право торгівлі або промислу. Окрім цього, ще стягувався промисловий податок.

З виданням Укладення “Про покарання кримінальні і виправні” від 15 серпня 1845 року упорядковується регулювання кримінальної відповідальності за порушення діючих правил підприємницької діяльності. В зазначеному документі норми, які встановлювали кримінальну відповідальність за незаконну підприємницьку діяльність, були викладені у 13 та 14 параграфах VIII розділу “Про злочини та провину проти суспільного благоустрою”. Особлива увага приділялася процесу реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності та порядку одержання дозволу на її здійснення.

Укладення “Про покарання кримінальні та виправні” 1845 р. в подальшому неодноразово змінювалося і доповнювалося новими статтями, які регулювали підприємницьку діяльність. Зокрема, були додані такі статті, як ст. 1346-1 (порушення правил Статуту про питний збір – незаконне виробництво та реалізація напоїв); ст. 1350-1 (організація діяльності порохового заводу без встановленого дозволу (частина 1), а також за організацію

виробництва на пороховому заводі не пройшовши огляду в установленому порядку (частина 2); ст. 1351-1 (продаж заборонених гральних карт) [73, С.87].

У 1903 році був ухвалений Карний закон. В ньому всі злочини пов'язані із незаконною підприємницькою діяльністю поділялися на майнові та порушення майнових прав. До останніх належали:

- надання органам державної влади свідомо недостовірних відомостей про підприємство;
- надання недостатніх відомостей про стан рахунків та звітності;
- емісія незабезпечених цінних паперів.

Окремими розділами Особливої частини Карного закону 1903 р. регулювалася відповідальність за виготовлення фальшивих грошей, цінних паперів або знаків, здійснення підприємницької діяльності без необхідного дозволу або з порушенням встановленого порядку.

У період визвольних змагань прояви тіньової економічної діяльності спостерігаються вже в епоху військового комунізму, саме тоді масового характеру набула спекуляція продовольством, паливом та іншими товарами першої необхідності. Саме тому вже в двадцяті роки минулого століття з'явилися перші наукові дослідження про нелегальну господарську діяльність в СРСР. Так в своїй науковій праці Р.Е.Вайсберг відзначає [15], що “чорний ринок” утворився як результат ліквідації в країні вільного ринку та єдиних цін, появи в обігу грошових сурогатів”. За оцінками експертів, у 1919 році більше половини товарів (в основному продуктів харчування) надходило на ринок нелегальними шляхами. Так, до тіньової економіки можна віднести ще одну з форм її прояву - спекуляція на “чорному ринку” [15, С.14].

Збільшення сектору тіньової економіки відбулося у період НЕПу. Вивченню незаконної господарської діяльності в той період присвячено наукові праці вчених: Ю.Ларина, И.С.Кондурушкіна, А.А.Жижиленко, А.Учеватова, И.Н.Якімова та інших.

У зв'язку з переходом до НЕПу та активізації ринкових відносин спостерігається стійка тенденція до збільшення злочинів

у сфері економіки, як правило, групових розкрадань державного майна.

Так в 1921 р. почали функціонувати різні за організаційно-правовою формою власності фіктивні підприємства, які не мали основних засобів та обігових коштів. Основною метою функціонування фіктивних підприємств було отримання кредитних та інших фінансових ресурсів, як правило, за допомогою шахрайства. В цей період до структури тіньової економіки можна віднести ще один елемент - незаконна господарська діяльність [87, С.119].

Наприкінці 20-х років минулого століття подальший розвиток тіньової економіки відбувається під впливом процесу одержавлення. Регламентація економічного життя відбувається за рахунок застосування чітко визначених соціально-економічних норм. Це проявляється в директивному плануванні, зростанні кількості різних управлінських структур, тотальному контролі за господарською діяльністю.

В соціальній сфері жорстка структуризація проявляється у заздалегідь визначеній перспективі соціального розвитку, в прагненні щонайшвидше подолати соціальну диференціацію суспільства, а також в спробі реалізації концепції єдиного способу життя.

У науковому житті відбувається посилення принципу партійності в науці. Так, в економічній науці не бажаними стають дослідження, у яких робиться спроба вказати на взаємозв'язок між процесами посилення адміністративного тиску, зростанням податкового навантаження на підприємців та поширенням тіньових економічних відносин. Основним стає положення, що соціалістичний економічний базис не може нести в собі суперечностей, які породжують тіньову економіку. Наприклад, як зазначав видатний радянський вчений-економіст А.А.Герцензон: "... у соціалістичному суспільстві його економічний базис не може бути джерелом існування злочинності ..., у соціалістичному суспільстві відсутній органічний зв'язок злочинності із економічним базисом, що є характерним для капіталізму" [5, С.18; 16].

У цей же період економічна думка країн Західної Європи та США акцентувала увагу на питаннях утворення олігархічних

структур, особливостях ведення конкурентної боротьби з використанням злочинних методів. Її представниками було розглянуто багато інших проблеми функціонування тіньової економіки, та її впливом на суспільство.

В нашій країні подальший розвиток досліджень тіньової економіки визначався умовами трансформації авторитарного режиму в 50-60-і роки ХХ століття. В умовах авторитарного режиму тіньовий сектор економіки суттєво не впливав на перебіг економіко-політичних процесів у країні. Часткова демократизація суспільного життя та проведення економічних реформ сприяла зростанню масштабів тіньової економіки та корупції в 60-х роках ХХ століття.

Вже з початку 60-х років вітчизняні вчені почали вивчати проблеми тіньової економіки у вигляді аналізу наявних недоліків в управлінні окремими галузями народного господарства та формуванням системи заходів щодо попередження правопорушень.

Активізація процесу дослідження кримінології тіньової економіки відбулася в 70-ті роки, перш за все, фахівцями правоохоронних органів, крім того, спроби врахувати тіньову складову при аналізі структури ВВП на галузевому рівні були здійснені в Науково-дослідному технологічному інституті побутового обслуговування населення РРФСР. Саме дослідження виробничих процесів у сфері побутового обслуговування сприяло виробленню методологічних і методичних механізмів вивчення тіньової економіки [75, С.65].

В цей період продовжуються дослідження проблеми розкрадань, посадових та господарських злочинів, при цьому вони вже розглядаються не як окремі управлінські прорахунки, а як недосконалість системи управління господарським механізмом в цілому. Аналіз динаміки злочинності, яка мала тенденцію до погіршення, вимагав більш ґрунтовних досліджень та розробки ефективних заходів щодо попередженню соціально-економічних суперечностей в суспільстві.

У більшості економічно розвинутих країн в 70-х роках відбувається акцентування уваги на проведенні досліджень тіньової економіки. Однією з визначних праць того часу у цій галузі є стаття американського економіста П. Гутмана "Підпільна

економіка” опублікована у 1977 р., в якій підкреслюється думка про те, що неврахованою економічною діяльністю більше не можна нехтувати [129, С.22].

На початку 80-х років виконавчими та законодавчими органами влади багатьох країн були створені спеціальні робочі групи по дослідженню тіньової економіки. Так, з 1984 року така група функціонує в Австрії. Вона вивчає сфери існування, обсяг та тенденції розвитку тіньової економіки. Також, у даному контексті, слід згадати Францію, Португалію, Голландію. Конгресом США виділяються значні асигнування науковим організаціям, що досліджують цю проблематику.

Загальноприйнятим серед іноземних вчених є висновок про те, що тіньова економіка має стійку тенденцію до збільшення. У зв'язку, з цим зростає увага до самої проблеми: збільшується кількість робіт, присвячених теоретико-методологічним аспектам її дослідження, розробці методів кількісної оцінки, збору та аналізу інформації тощо.

У 1983 році в Белфесті пройшла перша міжнародна конференція присвячена проблемі вивчення тіньової економіки та боротьбі з нею. Однією з перших спроб комплексного підходу до вивчення даної проблеми став семінар, організований університетом Торонто (Італія) в 1987 році. У його роботі взяли участь більше 30 учених з країн Східної і Західної Європи та США. На семінарі були детально проаналізовані економічні, соціальні, культурні джерела тіньової економіки у різних господарських системах.

Відповідно, швидко зростає кількість робіт, присвячених дослідженню найрізноманітніших аспектів тіньової економіки, закономірностей її розвитку, які характерні як для західних країн, так і для колишнього СРСР, країн СНД тощо.

Незважаючи на достатньо інтенсивну розробку проблематики тіньової економіки, на сьогоднішній день не існує єдиного підходу щодо таких основних методологічних питань, як визначення сутності категорії “тіньова економіка”, її структурних елементів, ефективних методів вимірювання її обсягів.

Як суспільне явище “тіньова” економіка притаманна всім соціально-економічним системам, є необхідним її атрибутом. Для її визначення використовується досить широкий, але

різноплановий, понятійний апарат: тіньова, підпільна, неврахована, нелегальна, неформальна, друга, чорна, неофіційна, паралельна, кримінальна, прихована тощо. Відсутність єдиного загальноприйнятого вихідного поняття призводить, відповідно, до різних висновків щодо її сутності як систематичного явища. Найбільш загально визнаним є визначення, запропоноване Е. Фейгом (США) у 1979 р., згідно з яким до тіньової економіки відноситься, вся економічна діяльність, що за тих чи інших причин не враховується офіційною статистикою і не включається при підрахунках до показників національних рахунків [126, С.990].

Один із фундаторів вивчення проблем тіньової економіки в СРСР Ю. Козлов вважав, що “тіньова економіка складається не тільки з кримінальних секторів, пов’язаних із безперервним зростанням протягом останніх десятиліть економічної (перш за все, організованої) злочинності - розкрадань, хабарів, приписок, спекуляції, контрабанди, порушень правил валютних операцій тощо [94, С.144]. Він зазначав, що, тіньова економіка охоплює і нелегальне підприємництво, що не підпадає під дію статей кримінальних кодексів союзних республік (наприклад, несанкціонована індивідуально-артільна діяльність, приватне та колективне підприємництво на базі орендно-підрядних відносин у сільському господарстві тощо). Однак абсолютна більшість видів цієї тіньової ділової активності залишається все ж явно протиправною, тобто пов’язаною із систематичними порушеннями як чинних норм права (адміністративного, трудового, цивільного, господарського), так і відомчих актів, що регулюють господарську діяльність.

У 80-ті роки минулого століття активізуються дослідження проблем функціонування тіньового сектору економіки в Науково-дослідному економічному інституті при Держплані СРСР у зв'язку з розробкою питань подолання незбалансованості споживчого ринку. На першому етапі дослідження цього явища, під “тіньовою економікою” розуміли, перш за все, факти розкрадань, хабарництва, приписок, надання нелегальних послуг населенню тощо. З середини 80-х років особливої гостроти набуло питання посилення боротьби з нелегальними доходами, а тому продовжуються дослідження тіньової економіки, визначення її

сутності, структури, причин виникнення, виробляються механізми боротьби з нею. Дослідницька робота у цьому напрямі почала охоплювати не тільки сферу виробництва споживчих товарів та надання послуг, але й матеріальне виробництво та систему управління в цілому. Головним недоліком досліджень цього періоду є відсутність комплексного підходу до виявлення причин виникнення тіньової економіки та визначення наслідків її дії на суспільство [77, С.24].

Криза державного управління та застійні явища в суспільстві, що почали суттєво поглиблюватися наприкінці 80-х років ХХ століття, вимагали суттєвого вдосконалення регуляторного впливу економічних відносин, розвитку нових форм господарювання, які б забезпечили розширене відтворення продуктивних сил. Роль правових механізмів у вдосконаленні економічних відносин недооцінювалася, право використовувалося як інструмент адміністрування. Згодом його почали розглядати як інструмент становлення нових виробничих відносин, що забезпечують розвиток продуктивних сил суспільства. Різко зросло значення теоретичної розробки проблеми реформування господарської системи СРСР, у тому числі визначення впливу тіньової економіки на економічні відносини.

Активізація досліджень тіньової економіки відбулася у кінці 80-х - початку 90-х років, що було викликане особливою увагою громадськості до гучних кримінальних процесів, які проходили у той час, і, перш за все, до ряду кримінальних справ в Узбецькій РСР, Міністерстві рибного господарства СРСР тощо. Проблемами тіньової економіки займався у той час цілий ряд різних фахівців правоохоронних органів, вчених-економістів та публіцистів, зокрема: В.Селюнін, А.Сергеев, Т.Заславська, Т.Корягіна, С.Головін, А.Крилов, І.Карпец, В.Лозовській, О.Осипенко. У цей період сформувалися два підходи до методології дослідження тіньової економіки. Частина фахівців розглядала тіньову економіку як не враховані офіційною статистикою ринкові товарно-грошові відносини - джерело подальшого розвитку продуктивних сил, що обмежене рамками існуючої командно-адміністративної системи. Автори цієї позиції виступали за зміну господарської системи соціалізму з метою поєднання легальної частини економіки з її тіньовою сферою за

допомогою проведення радикальних економічних реформ і, на цій основі, забезпечення подальшого розвитку продуктивних сил. Недоліком цієї позиції є ідеалізація капіталістичних економічних відносин, недооцінці негативного характеру тіньової економіки і конструктивної ролі держави в регулюванні економічної діяльності, правовому її забезпеченні [5, С.29].

Прихильники іншої позиції розглядали тіньову економіку як явище тимчасове і локальне, що виникло в результаті впливу певних факторів на функціонування господарського механізму та правового характеру (неефективною діяльністю правоохоронних органів, недотриманням принципу невідворотності покарання, наявністю різних бюрократичних перепон та іншими). Вони вважали, що метою правоохоронної діяльності є створення умов за яких виключалася б будь-яка можливість використання господарського механізму у злочинних цілях. Автори цього підходу, на нашу думку, вірно виділили важливий взаємозв'язок реалізації державою економічної, законодавчої і правоохоронної функції з обсягами тіньових економічних процесів. Головним аргументом прихильників інших підходів була теза про те, що посилення ролі держави щодо регулювання економічної діяльності призведе до встановлення тоталітарного режиму [5, С.33]. Разом з тим заходи щодо посилення ролі держави використовували: Ф.Рузвельт під час великої депресії в США, Шарль де Голь у Франції, а також уряди Італії, Великобританії та ФРН після другої світової війни. Це не призвело до встановлення в цих країнах тоталітарних режимів.

Якщо на початковому етапі проведення реформ у суспільній думці переважали прихильники першого підходу, то надалі, у зв'язку з поглибленням кризових явищ, криміналізацією господарського життя в країні, більш реалістичним виявився другий.

В рамках цих двох підходів існує широкий спектр точок зору, поглядів та позицій різних авторів на тіньову економіку: від публіцистичних статей і соціологічних опитувань до суто наукових досліджень вчених-економістів та юристів. Так, в цьому контексті цікавим є погляд на тіньову економіку з економіко-культурологічної позиції В.Зотова [38]. У своїй науковій праці автор підкреслює, що тіньова економіка є невід'ємною складовою

існування будь-якого суспільства, передумовами виникнення якого є, поряд з економіко-правовими факторами, особиста культура людина, традиції тощо. Необхідно зазначити, що функціонування тіньової економіки це складний та суперечливий процес, якому притаманні й позитивні аспекти. Так, тіньовий сектор економіки сприяє насиченню ринку дефіцитними товарами, тим самим задовольняючи потреби людей, особливо в період криз. Тому головна проблема полягає в мінімізації її негативної дії на економічні процеси шляхом комплексного підходу до вирішення проблеми.

Своє трактування сутності цієї категорії запропоноване В.О. Ісправниковим та В.В. Куліковим. Вони зазначають, що: „Тіньовою економікою логічно визначити будь-яку економічну активність, здійснення якої відбувається без відповідного дозволу уповноважених органів. За певним виключеннями (пов'язаними, наприклад, із веденням домашнього господарства) тіньова складова економіки - це система економічних відносин, функціонування якої здійснюється всупереч правовим нормам та формальним правилам господарського життя” [17, С.34]. Тіньова економіка - це економіка, що функціонує поза правовим полем. Її ключовою ознакою можна вважати ухилення від офіційної реєстрації комерційних договорів або навмисна фальсифікація. В даному визначенні юридичний аспект виходить на перший план. Тим самим вищезазначені автори звужують сферу функціонування тіньової економіки, обмежуючись лише позазаконним характером економічної діяльності - і абстрагуючись від наявності інших складових даної категорії.

Група авторів [107] до тіньової економіки відносить діяльність, що не враховується або не повністю враховується при визначенні суспільного продукту. Так, на їх думку, тіньова економіка є сукупністю відносин між окремими індивідами, групами індивідів, індивідами та інституційними одиницями, між окремими інституційними одиницями з приводу виробництва, розподілу, перерозподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг, виробництво яких не враховується офіційною статистикою і не включається у валовий внутрішній продукт. В наведених визначеннях тіньової економіки кримінальним аспектам її функціонування відводиться другорядна роль. Тут

головним є не юридичний, а саме економічний аспект, на можливості врахування результатів трудової діяльності в показники суспільного виробництва.

В процесі аналізу можна виділити ще один методологічний підхід, характерний для вітчизняних дослідників - можливість державного контролю і регулювання. Вчений-економіст С.Д. Головнін, визначає тіньову економіку як „фактично не контрольоване суспільством виробництво, розподіл, обмін та споживання товарно-матеріальних цінностей і послуг”[5, С.35].

У зарубіжній економічній та юридичній літературі також немає єдиного підходу до визначення сутності даного терміну. В американській економічній літературі при визначенні тіньової економіки головною вважається можливість її вимірювання. Так, американський економіст В.Танзі визначає тіньову економіку як „частину валового національного продукту, яка через відсутність в звітності не відображена в офіційній статистиці” [137, С.339].

Розгляд же інших ознак тіньової економіки, таких, як її масштаби та динаміка розвитку, форми прояву, стає другорядним завданням. При цьому важливо відзначити, що на перший план виходить необхідність аналізу причин появи тіньових відносин та обумовлених ними негативних тенденцій в економіці. Очевидно, що чітке визначення самого терміну „тіньова економіка” є вихідним пунктом аналізу причин її виникнення та розвитку. З точки зору психології, мотиви поведінки злочинця, який займається нелегальним бізнесом, мало відрізняється від законно працюючого підприємця. Обидва вони прагнуть якомога ефективніше використати наявні ресурси. Відповідно до теорії злочинів, рішення займатися злочинною діяльністю не відрізняється від прагнення обрати будь-яку професію. Індивід, у будь-якому випадку, завжди зіставляє затрати і вигоди кожної альтернативи та ухвалює на цій основі своє рішення.

Економічна поведінка людей завжди є корисливою. На це вказував ще А. Смит. Загальновідомо, що мотивом, який примушує займатися нелегальною господарською діяльністю є потреби.

Таким чином, основною причиною функціонування тіньової економіки є суперечність між потребами людини і обмеженими можливостями виробництва. З одного боку, ця

суперечність сприяє удосконаленню процесу виробництва, з іншого – будь-якими способами задовольняти їх.

Суперечність між потребами і можливостями людини є необхідною, але недостатньою умовою для виникнення і розвитку тіньової економіки. Для того, щоб тіньова економіка набула характерних рис, необхідна наявність інших соціально-економічних передумов. До них слід віднести виникнення та розвиток відносин власності і держави.

Власність і держава, а також їх інституційні форми - це ще додаткові чинники інституціонального характеру, що обмежують виробничі можливості людини. Для досягнення своєї мети люди прагнуть йти шляхом якомога меншого опору. В процесі виробництва між людьми формуються певні правила поведінки, що характерні для даного рівня розвитку виробництва. Ці правила носять об'єктивний характер, не залежать від волі та свідомості людей. Разом з тим, за сприятливих умов, людина може нехтувати виробленими правилами поведінки. Це й призведе до появи тіньової складової в економіці.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновок, що тіньова економіка - це сукупність взаємовідносин з приводу організації процесу виробництва та розподілу продукції, надання послуг, один або декілька етапів яких порушує чинне законодавство та якій притаманні властивості економічної системи.

Запропоноване трактування категорії „тіньова економіка”, на нашу думку, враховує наступні суттєві її ознаки: кримінальний характер діяльності; наявність стійких транспортно-логістичних та інших зв'язків; наявність економічного, природного, соціального та інтелектуального потенціалу й бази його використання.

1.2. Тіньова економіка як загроза економічної безпеки країни

Останнім часом відбулася політизація процесу дослідження тіньової економіки. Одразу після здобуття незалежності (1990-1995 роки) позиції політичних сил щодо проблеми функціонування тіньової економіки полягали: лівих - в посиленні боротьби з будь-якими її проявами, центристського спрямування - в легалізації тіньового сектора. В даний час позиції політичних сил змістилися у сторону визнання нових відносин власності, що склалися: з одного боку - за визнання тільки законних способів приватизації державного майна і перевірку майнового стану громадян, декларування ними своїх доходів; з іншого - за визнання всіх відносин власності, що склалися, в процесі приватизації, незалежно від ступеня лігітимізації походження фінансових ресурсів [17, С.48]. На нашу думку, дотримання виваженої позиції є можливим лише при поєднанні двох цих підходів і багато в чому залежатиме від реального стану справ в економіці, рівня життя населення та дії багатьох інших факторів.

Аналіз вищезазначеного дозволяє звернути увагу на те, що тіньова економіка в нашій країні пройшла складний процес історичного розвитку, від явища загальнокримінального характеру у сфері економічних відносин до системи складних соціально-економічних процесів періоду переходу до ринкових відносин. Існування тіньової економіки засвідчує її тісний взаємозв'язок з системою економічних відносин і системою суспільних норм.

Отже, тіньова економіка як складне соціально-економічне явище має властивості системи.

Відповідно до основних принципів системності [4, С.44] — цілісності, структурності, ієрархічності, взаємодії з навколишнім середовищем можна стверджувати, що тіньова економіка є системою і при її вивченні необхідно використовувати системний підхід.

Рис.1.1 Класифікація форм тіньової економіки

* складено автором

Узагальнюючи наукові підходи вчених [5, С.87; 9, С.69], ми вважаємо за доцільне виділити наступні властивості тіньової економіки як системи:

- взаємодія з зовнішнім середовищем, що виявляється через взаємозв'язок з офіційною економікою за допомогою легальних господарюючих структур, а також з інститутами держави і суспільства;

- структурованість, що полягає в наявності стійких зв'язків і відносин суб'єктів тіньової економіки, які забезпечують її цілісність, тобто здатність до збереження її основних властивостей при різних внутрішніх і зовнішніх змінах;

- ієрархічність (як різновид структурованості) — чітке підпорядкування елементів нижчого рівня вищому. Ієрархічність визначає багаторівневість структури. Ієрархічна структура тіньової економіки характеризується зв'язками між елементами, найбільш характерними з яких є зв'язки координації і субординації. Координація (упорядкованість по горизонталі) і субординація (упорядкованість по вертикалі) властиві сучасній українській тіньовій економіці, тому вона — не тільки ієрархічна, але і мережева структура.

- здатність тіньової економіки до самоорганізації та розвитку, участю у світових економічних зв'язках (за допомогою функціонування офшорних компаній). Тіньова економіка в даний час виступає як адаптивна система. Вона здатна швидко пристосовуватися до зовнішніх впливів (дії правоохоронних, контрольних, фіскальних, наглядових і інших органів), безупинно розвивається відповідно до загальних економічних принципів. Можна виділити чотири основні стадії еволюції тіньової економіки: зародження, розвиток, зрілість, занепад і зникнення, що відображають особливості як самої тіньової економіки, так і економічної системи, у рамках якої вона функціонує. Повністю ліквідувати тіньові економічні відносини не можливо. Разом з тим можна суттєво зменшити їх масштаби, обмежити найбільш небезпечні для суспільства форми (наркобізнес, проституцію, торгівлю людьми і людськими органами, нелегальний обіг радіоактивних матеріалів і зброї масового ураження).

Складність визначення структури тіньової економіки обумовлена, на наш погляд, тим, що українську економіку на сучасному етапі її розвитку характеризують недосконалість соціально-економічних відносин, високий рівень ентропії економічного середовища, не упорядкованість і безсистемність правових норм, що регулюють відносини в економічній сфері [90, С.26].

У зв'язку з цим при дослідженні тіньових економічних відносин доцільно використовувати системний підхід. Саме

врахування наявних характерних властивостей тіньової економіки дозволить її розглядати як економічну систему.

Властивості економічної системи як цілого не тотожні простому поєднанню властивостей її структурних елементів.

Тіньова економіка охоплює як тіньову економічну діяльність, пов'язану з виробництвом товарів та послуг, так і незаконний перерозподіл доходів і активів.

Незаконна економічна діяльність (підпільна економіка) — включає незаконне виробництво товарів та послуг і незаконний перерозподіл доходів та активів.

Незаконне виробництво — заборонена законом і повністю прихована від усіх форм контролю економічна діяльність.

Приховане виробництво — діяльність, що дозволена законом, але обсяги якої приховуються від державних органів з метою ухиляння від сплати податків, внесків у соціальні фонди, дотримання правових норм і стандартів.

Неофіційна економіка — неприхована діяльність, яка з різних причин не враховується офіційною статистикою. До неї відноситься частина сектора домашніх господарств, яка утворюється корпоративними підприємствами та підприємницькою діяльністю окремих осіб, які ні з юридичної, ні з економічної точки зору не можна відокремити від їх власників. Ця діяльність може бути офіційно дозволеною, але не врахованою, та забороненою або прихованою.

Нелегалізовані торгівельні відносини відображають реалізацію вітчизняних та імпортованих товарів приватними особами, які займаються підприємницькою діяльністю; процес реалізації здійснюється в порядку вільної торгівлі в спеціально відведених місцях (стадіонах, речових та змішаних ринках), на вулицях, площах тощо.

Тіньова економіка передбачає утворення системи неформальних зв'язків між економічними суб'єктами, які базуються на особистих стосунках і безпосередніх контактах між ними та доповнюють офіційно встановлений розпорядок організації економічних відносин між товаровиробниками і споживачами та іншими суб'єктами.

У зв'язку з цим „Блакитна книга” (так зветься серед статистиків опублікована ООН методологія СНР 1993 р.)

пропонує для відображення тіньової економіки такі близькі за змістом поняття, як:

- а) приховане виробництво (діяльність);
- б) неформальна або неофіційна діяльність;
- в) нелегальна діяльність.

Разом з тим слід пам'ятати, що наведена структура тіньової економіки має дещо умовний характер, оскільки не завжди можливо чітко визначити межі між офіційною і тіньовою діяльністю. Це може бути наслідком недосконалих державних нормативних актів, статистичних опитувань громадян, селянських господарств, інших дрібних виробників як на стадії офіційного обліку, так і офіційної реєстрації та ведення реєстрів.

При визначенні тіньової економіки для включення її до СНР розрізняють приховану та незаконну форми діяльності [71].

Перша з них — приховане виробництво (діяльність) — включає у більшості випадків законну діяльність, яка не повною мірою відображається у відповідному обліку, з метою ухиляння від оподаткування, соціальних внесків або виконання окремих адміністративних обов'язків. Такі види діяльності можуть здійснюватися практично в усіх галузях економіки. Тіньова економіка включає всі види легального, але за різними причинами прихованого від державних органів виробництва:

- для уникнення сплати податків та обов'язкових платежів до бюджету та позабюджетних фондів;
- для уникнення сплати внесків у фонди соціального захисту;
- для звільнення від необхідності дотримання певних правових норм, наприклад, рівня мінімальної зарплати, тривалості робочого часу, правил техніки безпеки на робочому місці тощо;
- з метою уникнення заповнення будь-яких адміністративних форм або статистичних анкет.

Проблема визначення параметрів прихованого виробництва близька до традиційної для статистики проблеми забезпечення повноти охоплення звітністю економічних одиниць. З точки зору реєстрації економічної діяльності, неформальна економіка розглядається як сектор, який не можна відстежити, (NOE — not observed economy) і пропонується така її класифікація.

Неконтрольована частина економіки, з точки зору СНР (у редакції 1993 року, SNA 93), утворюється внаслідок:

1. Неконтрольованої господарської діяльності:

1.1. На статистичній основі через:

- відсутність адміністративних актів, що вимагають реєстрації господарської діяльності;

- ігнорування обов'язків звітувати про свою діяльність перед фінансовими органами;

- запізнення або несвоєчасність надходження даних (проблеми, які пов'язані з реєстрами підприємств чи іншими джерелами даних).

1.2. На економічній основі (тіньова економіка) з причин:

— ухиляння роботодавців від реєстрації з метою уникнення сплати податків тощо.

2. Заниження даних (відноситься до тіньової економіки на економічній основі, включаючи неофіційний сектор у разі недекларування доходів від виробничої діяльності).

3. Неотримання даних (обумовлене «недоліками статистичного охоплення» або відсутністю відповідей).

4. Неактуалізацію інформації (пов'язане з недоліками статистичної надійності реєстрів господарчих суб'єктів підприємств).

Серед проблем процесу дослідження існує і така, як неможливість чітко розмежувати приховане та незаконне виробництво. Приховане виробництво неминуче пов'язане з порушенням правових норм, тобто є незаконним (кримінальним). Теоретично немає потреби намагатися в усіх випадках розмежувати ці види виробництв, оскільки обидва повинні бути враховані у СНР; переважна більшість країн світу все ще не включає обсяг незаконного виробництва товарів та послуг в офіційну оцінку ВВП через труднощі, пов'язані з отриманням необхідної інформації, або з моральних аспектів.

Незаконна або неофіційна діяльність — це форми самозайнятості громадян у сфері виробництва та послуг, що займають у їх господарстві значне місце, але не враховуються офіційною статистикою. У світовій економічній літературі вони, звичайно, визначаються як неформальний (неорганізований) сектор.

За методологією СНР'93 до підприємств з неформальною зайнятістю відносяться підприємства, де трудові або інші відносини не закріплені нормативно, тобто договором або іншим юридичним документом.

Резолюція 15-ї Міжнародної конференції зі статистики праці, посилаючись на СНР, пропонує визначати підприємства неформального (неофіційного) сектора як підприємства, що належать домашнім господарствам і функціонують, в основному, на законних підставах та мета яких — виробництво товарів та послуг для забезпечення зайнятості та одержання прибутку [113].

Сукупність неформальних підприємств складає підсектор у секторі домашніх господарств. У цей сектор включаються підприємства, які працюють для власних потреб домашніх господарств та підприємства з неформальною зайнятістю. Можна виділити такі сфери застосування праці у неформальному секторі: дрібна торгівля, сфера послуг (ремонтні, транспортні, туристичні послуги, прання, пошив і ремонт білизни та одягу тощо); дрібне виробництво (виготовлення предметів народного промислу, сувенірів, деяких видів їжі тощо); рибальство (у прибережних районах); будівельні роботи; окремі види виробництва в обробній промисловості (шкіряна, деревообробна тощо), виконання окремих робіт вдома для підприємств тощо.

Е. Фейг виділяє дві основні складові тіньові економіки [126, С.990]:

– економічна діяльність, що є легальною, не прихованою, але й такою, що не підлягає оподаткуванню і не враховується офіційною статистикою;

– протизаконна, свідомо приховувана економічна діяльність.

До першої складової, як правило, відносять виробничу діяльність у домашніх господарствах, не системне надання, невеликі підробітки (ремонт будівель власними силами, догляд за дітьми, доход, що отримується з присадибних ділянок, тощо). Така діяльність не враховується державною статистикою. Цей сектор тіньової економіки в багатьох наукових роботах отримав назву “неформальна економіка”.

Друга складова включає заборонену в державі економічну діяльність, яка має кримінальний характер, умисно

делегалізується з метою ухилення від оподаткування або іншою протиправною метою. До такої діяльності відносять отримання прихованих доходів, заборонені види економічної діяльності, нелегальне виробництво товарів чи надання послуг, шахрайства, відмивання доходів злочинного походження, наркобізнес, проституцію, торгівлю людьми тощо.

Заслуговує на увагу підхід американського економіста Д. Блейдса, щодо структури тіньової діяльності [77, С.44]:

- виробництво легальної продукції, що приховується від влади у зв'язку з небажанням сплачувати податки;
- виробництво заборонених товарів і надання заборонених послуг;
- приховані доходи в натуральній формі.

Існують інші підходи щодо визначення складових елементів тіньової економіки. В.М. Попович [70] розглядає їх як “сектори”, “джерела”, “види” та “підвиди джерел”. Серед секторів “тіньової” економіки він виділяє неформальний та підпільний.

Неформальний (свідомо невраховуваний державою) сектор тіньової економіки – охоплює сукупність соціально-нейтральних та соціально-позитивних неоподатковуваних доходів громадян, одержуваних від неврахованих і звільнених від оподаткування державою видів економічної діяльності (робота на присадибних ділянках, ремісництво, будівництво, сезонні види діяльності).

Підпільний сектор тіньової економіки – сукупність соціально-негативних джерел “тіньових” доходів (незначні протиправні доходи, одержувані за рахунок адміністративно-правових проступків або вчинення небезпечних криміналізованих діянь, – незначні розкрадання, такі ж ухилення від оподаткування тощо) та антисоціальних, відтворювально-прогресуючих, джерел накопичення тіньових капіталів, одержуваних за рахунок вчинення суспільно небезпечних криміналізованих чи некриміналізованих, нелегальних чи псевдолегальних діянь у сфері цивільно-правових відносин [99].

На думку О. Турчинова доцільно виділяти чотири складові елементи тіньової економіки. Зокрема:

- 1) не приховувана від державних органів економічна діяльність, але через об'єктивні й суб'єктивні причини не врахована, не контрольована і не оподатковувана державою;

2) легальна економічна діяльність, у процесі якої відбувається повне або часткове ухиляння від сплати податків, зборів, штрафів та інших обов'язкових платежів, а також порушення її державної регламентації (тобто суб'єкт тіньової економічної діяльності отримує додатковий дохід шляхом порушення чинного податкового та іншого законодавства, що регламентує економічну діяльність);

3) незаконна, навмисно приховувана від державних органів економічна діяльність;

4) діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом вчинення чи сприяння скоєнню злочинів, що тягнуть за собою кримінальну відповідальність.

У науковій праці [77, С.33] запропоновано кримінальну та неофіційну (неформальну) діяльність об'єднати терміном «нелегальне (незаконне) виробництво», під яким розуміється:

– виробництво призначених для торгівлі товарів і послуг, збут та розповсюдження яких або володіння якими заборонено законом;

– усі види виробничої діяльності, які є легальними, але вимагають відповідних дозвільних процедур.

Варто визначити два основних типи підпільної (прихованої) тіньової економіки – кримінальна та некримінальна (вимушена нелегальна) економіка (див. табл. 1.2).

Неофіційна діяльність охоплює діяльність, дозволену законом, що здійснюється особами (зареєстрованими — прихована діяльність або не зареєстрованими — неформальна діяльність), які мають на це право, але умисно приховують її від державних органів з метою ухиляння від сплати податків, обов'язкових внесків, від дотримання обов'язкових норм й нормативів, а також легальну діяльність, що не обліковується державними органами внаслідок усталеної практики, законодавчих норм або недоліків обліку (наприклад — торгівля товарами власного виробництва членами домашніх господарств);

Кримінальна діяльність охоплює як усі види діяльності з виробництва товарів і послуг, заборонених законом (виробництво і розповсюдження наркотиків, зброї і порнографії, проституція і гральний бізнес тощо), так і діяльність, для якої необхідна відповідна дозвільна документація, за відсутності якої вона стає

незаконною (послуги лікарів, адвокатів, нотаріусів, фінансових посередників).

Таблиця 1.2

Складові	Кримінальна (чорна)	Некримінальна (сіра)
Суб'єкти	Традиційний кримінал, мафія, олігархи, корупція, бюрократія	Малий та середній бізнес, само зайняте населення, домашнє господарство
Характер діяльності по цілям і мотивам	Чітко направлена на власне збагачення	Вимушена, пов'язана з виживанням
Методи недобросовісної конкуренції	Несплата податків, змова на ринку, підкуп чиновників, фізичний вплив на конкурентів	Несплата податків
Характер діяльності по наслідкам і масштабам збитку	Має всі ознаки антисоціального та злочинного характеру	Позалегальна, проте не несе значної загрози суспільству
Відношення населення	Негативне	Співчуття, терпимість

** складено автором*

По мірі вдосконалення інформаційної основи розрахунків, статистичний підхід до оцінки масштабів тіньової економіки дозволяє оцінити не тільки її величину в виробництві, але в споживанні (рис. 1.2).

Статистичний підхід до визначення тіньової економіки може бути ефективною використаний для виявлення виробничих секторів тіньової економіки, оцінки її масштабів і формування економічної та правої політики.

Окремо виділяється і не належить до тіньової економіки неформальний (неофіційний) сектор домогосподарств, результати виробництва в якому спрямовані на власне споживання. Економічні одиниці в ньому характеризуються:

- низьким рівнем організаційної структури;
- незначним ступенем або відсутністю розподілу між капіталом і працею;
- відносинами зайнятості, що засновані на родинних зв'язках або соціальних відносинах, відмінних від формальних

трудових договорів.

Рис. 1.2 Статистичний підхід до типологізації тіньової економіки

** складено автором*

Термін “неформальний сектор економіки” вперше з’явився у доповіді, підготовленій Міжнародною Організацією Праці (МОП) з питань зайнятості (Кенія, 1972 р.). Відмічалось, що проблемою зайнятості є не безробіття, а наявність великого прошарку трудящої бідноти, яка працює у дуже важких умовах, виробляє товари та послуги, але не визначається, не реєструється та не регулюється державними органами влади. Саме це явище отримало в доповіді назву “неформальний сектор економіки”. При цьому деякі види діяльності неформального сектора, за наявності мінімальної підтримки та правового захисту, можуть забезпечити зайнятість більш широкому колу осіб.

Неформальний сектор поглинає певну частину вивільнених або не повністю зайнятих працівників, що частково пом’якшує напругу на ринку праці через забезпечення додатковими робочими місцями і підвищення доходів населення та розширення виробництва товарів і послуг.

Результатом діяльності неформального сектора є

переважно товари і послуги, виробництво і розподіл яких є легальним. Діяльність у неформальному секторі необов'язково здійснюється з навмисним ухиленням від сплати податків і внесків на соціальне страхування, порушення трудового законодавства тощо.

Згідно з визначеннями Системи національних рахунків (СНР 93) [106, С.12] неформальному сектору відповідають некорпоровані підприємства домашніх господарств. Зокрема, використаний на них основний та інший капітал належить не виробничим одиницям, а власникам; підприємства не можуть від власного імені здійснювати операції та заключати контракти з іншими одиницями, приймати на себе зобов'язання. Витрати на виробництво часто не можна відділити від витрат домашніх господарств на кінцеве використання, а виробниче обладнання може бути паралельно використане для виробничої діяльності і для ведення домашнього господарства.

Тіньова діяльність може проявитися у різних формах. Необхідно враховувати, що навіть там, де масштаби явища і загальне соціально-економічне середовище приблизно однакові, прояви тіньових економічних відносин суттєво розрізняються за [54]:

- структурою, тобто часткою прихованої, легальної і нелегальної діяльності в загальному обсязі виробництва, розвиненістю кримінальної діяльності, активністю малого підпільного бізнесу, що ухиляється від фінансового контролю держави;

- негативними наслідками, які виникають в результаті функціонування тіньового сектору економіки, до яких можна віднести невиконання плану надходжень коштів до бюджету, розвиток кримінальних господарських зв'язків тощо;

- впливом на розподільчі відносини, що проявляється в тому, чи сприяє тіньова економіка посиленню або нівелюванню диференціації доходів.

На нашу думку, структурно, тіньова економіка складається з трьох елементів:

- неконтрольована органами державної влади діяльність суб'єктів господарювання — охоплює всі незадекларовані

легально дозволені види економічної діяльності зареєстрованих і незареєстрованих суб'єктів господарювання, результати функціонування яких не враховуються компетентними органами державної влади;

– кримінальна діяльність — включає виробництво заборонених чинним законодавством товарів та надання послуг;

– фіктивна діяльність — це всі заборонені законом види діяльності, не пов'язані з виробництвом товарів і наданням послуг, метою яких є перерозподіл фінансових і матеріальних активів за допомогою махінацій, фіктивних договорів тощо.

Така діяльність не змінює загальної величини ВВП, бо не створює додаткову вартість, але суттєво може змінити внутрішню структуру перерозподілу доходів. Фактично неможливо чітко розмежувати фіктивну та кримінальну діяльність, тому що перша, в частині незаконних видів, також підпадає під дію Кримінального кодексу.

Таким чином, масштаби і структура тіньової економіки сьогодні можуть розглядатися як один з елементів аналізу ефективності регулювання соціально-економічних процесів у суспільстві.

У різних країнах частка тіньової економіки суттєво відрізняється. Це пов'язано з відмінностями в економічній політиці, в розмірах і ролі приватного сектора економіки, а також з розповсюдженням різних видів незаконної діяльності.

Тіньовий сектор економіки виробляє значну частку валового національного продукту багатьох країн. За даними Е.Уотерса її частка у ВНП США коливається в межах 8-12%, в Канаді і Франції 5-8%, в Норвегії і Швеції близько 17% [70; 110]. Зростання нелегальної економіки в різних країнах стало особливо помітне з 70-х років минулого століття, коли темпи зростання тіньового сектору в багатьох розвинутих країнах були набагато вище, ніж офіційної. Наприклад, у ФРН у 1975-1980 роках приріст виробництва в нелегальному секторі був 14,5%, а в легальному - 3,5%. Таким чином, тіньова економіка в розвинутих країнах стала органічною частиною суспільства. Це призвело до серйозних економічних і соціальних наслідків: зниженню керованості економікою (оскільки економічні прогнози лише частково є

достовірними), збільшенню диференціації доходів, руйнуванню моральних основ суспільства.

Рис. 1.3 Структура тіньової економіки

* складено автором

Саме тому особливо гостро постало питання необхідності визначення масштабів тіньової економіки та ступеня її впливу на економіку в цілому [17, С.18].

Таблиця 1.3

Ступінь поширення тіньової діяльності в неекономічних сферах

Сфера	Ступінь поширення тіньової діяльності, %
Політична система	80-90%
Правова та правоохоронна діяльність	80-90%
Соціальна сфера	50-60%
Комунально-побутова сфера	40-50%

* складено автором

Економічна діяльність, яка приховується від реєстрації, може набувати різних форм у залежності від характеру і конкретних умов функціонування офіційної економіки.

У розвинутих країнах з ринковою економікою причинами існування тіньової діяльності є [17, С.37-38]:

- зростання податків та інших фіскальних платежів;
- посилення державного регулювання і контролю над економікою;
- етика у відношенні до сплати податків (відсутність податкової культури);
- інші фактори (соціальні, моральні, психологічні, традиції населення країни, бажання збільшити реальні доходи).

В ринковій економіці, основу якої складає приватне підприємництво, коло зареєстрованих суб'єктів господарювання різко зростає. У той же час однією з основних форм економічної діяльності, яка приховується від реєстрації, стає ухилення від сплати податків шляхом повного або часткового приховування від офіційного обліку виробленої продукції, заниження прибутку тощо. У цей час зростання обсягу тіньової економіки в країнах СНД пов'язане з недосконалістю нормативної та правової бази регулювання ринкових відносин, становленням нових інститутів ринкової економіки, розширенням приватного сектора, недосконалістю обліку, зростанням інфляції, диференціацією населення за рівнем доходів. Таким чином, державні податкові органи цікавить сектор тіньової економіки, який складається з підсекторів прихованої, неофіційної та фіктивної діяльності. Підсектор кримінальної діяльності також є складовою тіньової економіки і впливає на формування тіньового капіталу та перерозподіл власності. Але цей сектор знаходиться в компетенції правоохоронних органів і потребує особливих методів регулювання (боротьби зі злочинністю). Хоч слід зазначити, що економічні злочини часто переплітаються з кримінальними, тому відсутні чіткі межі між різними секторами.

Виділені за окремими ознаками структурні елементи тіньової економіки не є ізольованими, межі між ними достатньо умовні. Так, незаконне виробництво тісно пов'язане з прихованою економікою, фіктивна економіка — з кримінальною, правомірна

діяльність — з неправомірною або протиправною, неформальні зв'язки — з кримінальними тощо. Реальна поведінка учасників тіньової економіки характеризується поєднанням різних видів тіньової діяльності. Розглянуті класифікаційні ознаки дають можливість комплексного дослідження тіньової економіки. Вона може аналізуватись як в цілому, так і за окремими компонентами, взятими у конкретному поєднанні ознак, які відбираються в залежності від мети дослідження. Для статистики найважливішими з них є ступінь законності, юридичний статус, характер результату, галузева ознака, форми власності та незаконного перерозподілу доходів і активів.

Залежно від вибраного напрямку, структури та об'єктів аналізу тіньової економіки формуються показники й відбираються відповідні методи оцінки її обсягу.

1.3. Економічна безпека та система її загроз в національній безпеці

Безпека, загальний зміст якої полягає в стійкому функціонуванні суспільства, є однією з необхідних умов становлення нового світового порядку. Історичний досвід переконує, що на всіх стадіях суспільного розвитку формування безпечних умов життєдіяльності є закономірним процесом функціонування людства. Поступальний, спрямований уперед рух суспільства, та суспільний прогрес забезпечувалися через створення механізму протидії внутрішнім та зовнішнім загрозам. Іншими словами, ідеологія безпеки формувалася у просторі й часі.

Для відповіді на питання, що ж включає поняття "безпека" в економічній системі, важливо, насамперед, звернутися і значною мірою по-новому осмислити цю фундаментальну категорію, що має визначальне значення для світового розвитку як у глобальному, так і локальному вимірі, а для визначення подальших перспектив її забезпечення — більш детально проаналізувати її сучасні прояви та передумови.

Етимологічно термін "безпека" пов'язаний з англійським словом *ecosestate* (*economic security of state*) — яке має двоїстий характер і може розглядатися як з точки зору комплексу

організаційних та правових відносин, так і як характеристика соціально-економічної системи з яскраво вираженою фінансовою домінантою. Можна визначити два основних його значення:

1) стан, коли кому, чому-небудь ніщо не загрожує, безпечність, безпеченство, безпека;

2) спокійний стан духу людини, захищеність від будь-якої небезпеки.

Уперше термін безпеки згадувався у 28 розділі книги Іезекіїль Старого Завіту Біблії. У перекладі з грецької термін „безпека” означає „володіти ситуацією”.

У 1190 році термін „безпека” було зафіксовано у словнику Робера. Він означав спокійний стан духу людини, захищеність від будь-якої небезпеки. Однак у цьому значенні термін не ввійшов міцно у лексику народів Західної Європи і до XVII століття використовувався рідко. Це пояснюється тим, що з середини XIII століття набуло поширення інше поняття – „поліція”, що означало державний устрій та управління, метою якого є загальне благо та безпека. В той же час у багатьох країнах утверджується точка зору, що держава головною метою має загальне благо та безпеку. Тому термін „безпека” у цей час набуває нового значення: стан, ситуація спокою, що виникає у результаті відсутності реальної небезпеки (як фізичної, так і моральної), а також наявність матеріальних, економічних, політичних умов, відповідних органів та організацій, що сприяють створенню такої ситуації.

Однак протягом XVII - XVIII століття в зв'язку з розвитком насамперед філософської та політико-правової думки термін «безпека» отримує більш широке трактування: під безпекою починають розуміти ситуацію спокою не тільки людини, але і держави, а також суспільства в цілому, яка виникає в результаті відсутності реальних небезпек, а також відповідні матеріальні, політичні та економічні умови, соціальні інститути, органи та організації, що сприяють появі такої ситуації. Таке трактування значно розширило сферу застосування терміну «безпека» і дійшло до наших часів. Акцентуємо увагу на тому, що в запропонованій інтерпретації підкреслюється діяльнісна природа безпеки. Таким чином, безпека - поняття динамічне, гнучке, що постійно розвивається.

З другої половини ХІХ ст. безпеку особистості, держави і суспільства вже не розглядають окремо, вони взаємопов'язані і взаємозалежні. Будь-які об'єктивні і суб'єктивні фактори, які представляють загрозу державній безпеці, становлять загрозу і приватній особі як громадянину конкретної країни.

Проте, коли мова йде про безпеку будь-якого суб'єкта (об'єкта, системи), то мається на увазі, що або цим суб'єктом (системою), або над цим суб'єктом (об'єктом, системою) здійснюються деякі дії. Якщо суб'єкт (система) бездіє (не функціонує, не розвивається, тощо), не взаємодіє з тим, що взагалі можна назвати «зовнішнім середовищем», то говорити про безпеку навряд чи можливо.

По відношенню до технічних об'єктів (систем) можна говорити про їх «безпеку при збереженні». Але навіть при збереженні взаємодія системи із зовнішнім середовищем є неминучою.

Безпека (збереження, існування) біологічного об'єкта (наприклад, тварини) пов'язана з сукупністю цілеспрямованих дій об'єкта з добування їжі, захисту від ворогів, продовження роду, тощо. Те ж саме можна сказати і про безпеку соціальних систем.

Безпека соціальних систем постає як результат визначеної соціальної діяльності щодо забезпечення відсутності небезпек для особистості, держави, суспільства. В даному випадку предметом діяльності будуть конкретні загрози, небезпеки, а також їх носії, а об'єктом, відповідно, особистість → держава → суспільство.

У Росії вперше у „Положенні про заходи щодо охорони державного порядку та суспільного спокою” від 14 серпня 1881 року використано термін „державна безпека”, що ототожнювався з „суспільною безпекою”. І вже через декілька років закріпилося визначення „охорона суспільної безпеки” як діяльність, що націлена на боротьбу з державними злочинами.

Початок ХХ століття характеризувався суттєвими змінами у суспільному виробництві. Науково-технічна революція дозволила вирішувати проблему задоволення потреб кожної окремої людини. Це в свою чергу посилило інтерес до проблеми потреб. При цьому ми спостерігаємо той факт, що безпека пов'язується із забезпеченням індивідуальних потреб людини.

Потужний розвиток виробництва на базі науково-технічної

революції та розвиток монополій створили в багатьох країнах світу реальні внутрішні загрози для задоволення потреб людини. Безпека країни на початку 30-х років характеризувалась надзвичайно потужними загрозами – величезне безробіття, високі темпи інфляції та інші економічні катаклізми, що поставило перед науковцями питання щодо зменшення цих загроз. Найбільш потужним проявом революційної думки цього періоду стала теорія Кейнса. Не займаючись питанням економічної безпеки країни по суті, Кейнс розробив теорію державного регулювання, котру ми можемо трактувати як теорію, спрямовану на зменшення внутрішніх загроз для розвитку суспільного виробництва.

Після другої світової війни загострилися міжнародні аспекти безпеки. Обмеженість ресурсів у глобальному масштабі, зокрема енергетична криза 70-х років, змусила провідних вчених багатьох країн спрямувати зусилля на розв'язання проблем міжнародної безпеки, а згодом – і національної безпеки. У цей період були розроблені концепції міжнародної та національної безпеки у галузі забезпечення паливно-сировинними ресурсами і продовольством; сталося становлення перших структурних елементів системи забезпечення окремих західних держав і світу в цілому; переконливо утвердилася позиція, що досягнення економічної міцності держави є найважливішим фактором глобального лідерства, найефективнішого забезпечення національних інтересів країни в цілому та економічних зокрема.

Після розпаду Радянського Союзу питання економічної безпеки особливо гостро постало перед новоствореними незалежними країнами, які повинні були самостійно проводити власну економічну політику. Руйнування єдиного народного-господарського комплексу, необхідність формування ефективної моделі економіки, гострі економічні кризи поставили перед науковцями пострадянських країн питання щодо безпечних шляхів розвитку країн та їх інтегрування у світові економічні процеси. Процес набуття державної незалежності цих країн супроводжувався суспільно-політичною нестабільністю, занепадом національних економік, значними соціальними втратами та відсутністю розвиненої інфраструктури.

Перші українські спроби дослідження економічної безпеки з'являються в момент зародження незалежної української

держави. У вітчизняній науці формування знань про економічну безпеку держави можна охарактеризувати наступними етапами: перший етап (до 1993 року) – повне незнання даної економічної категорії; другий етап (1994-1997) – етап невизнання; третій етап (1997-2001) – етап модності; запропоновано четвертий етап – етап наукового обґрунтування (2002 – по теперішній час), який характеризується серйозними науковими розробками не тільки в сфері загальної економічної безпеки країни, але і її складових: фінансової, енергетичної, інформаційної, інвестиційної, продовольчої та ін.

У рамках довготермінового прогнозування економічної безпеки запропоновано проблемно-цільовий підхід як інструментарій зниження впливу тіньової економіки в контексті невизначеності та складності прогнозованого процесу.

Логіка проблемно-цільового підходу зображена схемою (рис. 1.4).

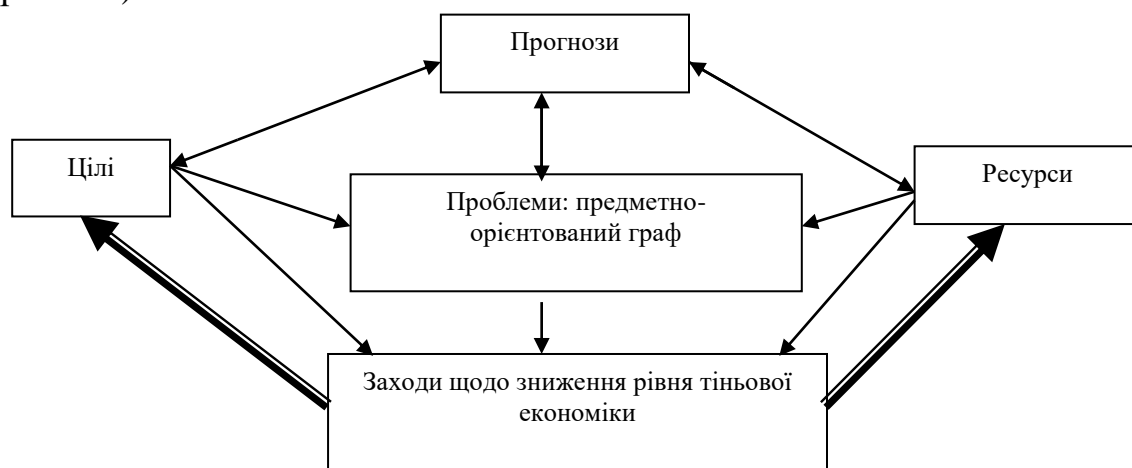

Рис. 1.4 Схематичне зображення логіки проблемно-цільового підходу

** складено автором*

Цільовий напрям зниження рівня тіньової економіки передбачає орієнтацію на кінцевий результат.

Сучасна наука накопичила значний досвід досліджень з питань безпеки. Разом з тим існує цілий ряд невирішених завдань і принципів прогалин, існування яких є закономірним етапом

розвитку будь-яких теорій, які формуються, у тому числі і теорії безпеки, в основі якої - філософія безпеки, що розробляє аксіологічний і онтологічний аспекти безпеки.

Саме тому з плином часу класичну теорію важливо розглядати не просто і не стільки однією з теоретичних конструкцій наукової думки, скільки методологічною основою досліджень, що, з одного боку, відображають досвід, отриманий на пройденому шляху, а з іншого – контури майбутнього шляху та проблеми, які будуть виникати при формуванні умов безпечного існування. Та все ж таки, з огляду на велике значення безпеки для становлення нового світового порядку, надзвичайно важливою виглядає переоцінка теоретичного доробку класичної теорії, осмислення тих протиріч, які призводять до виникнення загроз, а також внутрішніх проблем функціонування соціально-економічної системи.

В період формування класично-історичного підходу (XV-XVIII ст.) розвиток суспільного виробництва набуває інших рис, які пов'язані з великими географічними відкриттями, що спричинило активне включення в процес суспільного розвитку нових колоніальних ресурсів. Оскільки забезпечення сукупного інтересу громадян тієї чи іншої розвинутої країни здійснювала держава, котра в цей період вже спирається на централізований процес суспільного виробництва, то й економічна думка в напрямку забезпечення економічної безпеки країни фокусується на реалізації військово-політичних та соціально-економічних функцій держави. В цей час майже в усіх країнах стверджується точка зору про головну мету держави – всезагальний добробут та безпеку своїх громадян. Тому сам термін “безпека” набуває нових якостей та ототожнюється зі спокоєм, який з'являється в результаті відсутності реальної небезпеки. Уже в перших економічних доктринах зовнішню торгівлю, яка має пряме відношення до безпеки, пов'язували з добробутом нації. Хоча економічна безпека не досліджувалась цілеспрямовано та комплексно, проте чітко підкреслювалися загрози відтоку найціннішого ресурсу (золота) з країни, а також відзначалася важливість скорочення імпорту деяких товарів, які ввозяться з-за кордону “к великому нашому разоренню” [16, с. 100]. Розглядаючи меркантилізм як систему наукового світогляду, ми приходимо до

висновку, що вся сукупність цих поглядів (як об'єктивних так і утопічних) була направлена на досягнення однієї основоположної мети – підтримку і розвиток економічної безпеки.

Хоча меркантилісти чітко не окреслили питання економічної безпеки та й не дали її визначення, проте їх вчення стали певною відправною точкою, оскільки вони перші змінили акцент у забезпеченні безпеки з військового потенціалу на економічну поведінку: “Неверная случайность войны и колониальные захваты – по сравнению с внешней торговлей – менее надежные средства обогащений” [9, с. 54]. При цьому слід зазначити, що військовий чинник як механізм забезпечення економічної безпеки ще досить тривалий час був домінуючим. Саме школа меркантилістів проблему економічної безпеки стала розглядати в економічній сфері.

Перенесення центру уваги зі сфери обігу (торгівлі) до виробництва, що зробили фізіократи, які вказували на те, що чистий продукт економіки створюється “на землі”, дає поштовх до зародження окремих складових економічної безпеки, зокрема, продовольчої безпеки. Ф. Кене доводив, для “підтримки держави необхідні дійсні багатства ...в яких завжди існує потреба і які завжди можуть бути продані” [80, с. 130]. Він також підкреслював, що “багатство нації не визначається більшими чи меншими розмірами її грошових коштів” [80, с. 132]. З іншого боку Ф. Кене стверджує, що економічна безпека країни порушується в тому випадку, коли капітали більшою мірою направляються в промислове виробництво і торгівлю, а не в сільське господарство: “Нация, владеющая большой территорией, годной для обработки, и имеющая возможность вести большую торговлю сырьем, не должна допускать большого наплыва денег и людей в мануфактуры и торговлю произведениями роскоши в ущерб труду и издержкам, затрачиваемым на земле-делие; так как, прежде всего, государство должно быть населено богатыми земледельцами” [80, с. 61].

Таким чином, спадщина фізіократів може поповнити теорію безпеки елементами продовольчої безпеки та протиставленням грошового та товарного багатства нації. Фізіократи мали власне бачення економічних ризиків в національному господарстві, які пов'язувалися з

відтворювальними диспропорціями між окремими секторами економіки.

Представники класичної школи політичної економії оцінювали загрозу економічній безпеці виходячи із власного розгорнутого трактування продуктивної праці.

А. Сміт вбачає небезпеку у граничних можливостях й руйнівних для суспільства наслідках поділу праці, коли прагнення до досягнення особистих інтересів не веде до загального блага. На його думку, з урахуванням важливості наявних особистих інтересів ідеальний вільний товарообмін — поняття утопічне. Сміт також підкреслює: деякі колективні витрати мають бути прерогативою держави. Добре відрегульована армія також потрібна для гарантії внутрішньої та зовнішньої безпеки; учений рекомендує захищати інтереси стратегічних галузей промисловості, пов'язаних із національною обороною. Стосовно міжнародних відносин, А. Сміт вважає, що коли кожна нація захищатиме власні інтереси, то тим самим вона сприятиме процвітанню всіх більшою мірою, ніж коли б вона взяла на себе безпосереднє управління інтересами світу. Люди, як і нації, ліпше знають, що добре для них самих. Людина природним чином прив'язана до своєї сім'ї й свого народу. Їй треба залишити можливість піклуватися про дітей: вона це зробить ліпше, ніж держава. Їй також треба дозволити бути патріотом. Саме допомагаючи процвітанню й безпеці своєї батьківщини, вона обов'язково й більшою мірою допоможе людству. Для А. Сміта нація є винятково важливою в низці природних моральних підвалин, тому що особиста безпека та процвітання людини безпосередньо залежить від безпеки та процвітання її батьківщини.

Порушенням економічної безпеки А. Сміт вбачає в збільшенні частки непродуктивної праці: “Человек становится богатым, давая занятие большому числу мануфактурных рабочих; он беднеет, если содержит большое число домашних слуг” [146, с. 244]. Економічна безпека окремого виробника або країни в цілому знижується при зростанні частки непродуктивної праці, яка, користуючись результатами продуктивної праці, сама по собі знижує суспільний добробут.

На думку Д. Рікардо, в основі загроз економічній безпеці

країни лежить падіння норми прибутку, що призводить до відсутності стимулу до виробництва: “Фермер и фабрикант так же мало могут жить без прибыли, как рабочий без заработной платы. Их побуждение к накоплению будет уменьшаться с каждым уменьшением прибыли. Оно совершенно прекратится, когда их прибыль будет так низка, что не будет давать им надлежащего вознаграждения за их хлопоты и риск, которому они необходимо должны подвергаться при производительном применении своего капитала” [138, с. 106]. Проте розвиток наукової думки, глобальні зміни в ринкових відносинах і науково-технічний прогрес не дозволили реалізуватися прогнозам Д. Рікардо в економічній сфері. Загальним і особливим в поглядах А. Сміта і Д. Рікардо є те, що причини порушення та основні загрози економічної безпеки вони шукали у внутрішньому економічному середовищі.

В подальшому економічний аналіз вийшов за рамки чисто економічної сфери з’ясування причини порушення економічної безпеки.

Так, продовольчий аспект безпеки набув нової якості в працях Т. Р. Мальтуса, який говорить, що обмеженість ресурсів може дозволити природі “видалити” людину – основного учасника економічних відносин [180, с. 27]. Т. Мальтус основну небезпеку бачить в непомірному кількісному розростанні населення по відношенню до засобів його існування. Таким чином, економіка країни повинна не витримати зростаючого високими темпами споживацького навантаження населення, а тому економічний інтерес не буде реалізований ні на макрорівні (економічний розвиток країни), ні на рівні окремого індивіда в плані задоволення все зростаючих потреб. Навпаки, більшість громадян знаходитиметься в таких умовах, коли зможуть задовольняти лише мінімум своїх потреб. Слід зазначити, що прогноз Т. Мальтуса не є безпідставним, а навпаки характерним у наш час для значної частини країн Південної Америки і Африки, де насправді економічна безпека підірвана великою кількістю населення при недостатній кількості засобів існування. Висловлена ним думка може бути відправною точкою для дослідження економічної безпеки країни в ресурсному контексті.

Таким чином, цей етап розвитку такого складного явища як

економічна безпека країни характеризується тим, що забезпечення сукупних інтересів суспільства розглядається як в площині зменшення внутрішніх загроз для задоволення потреб громадян (всезагальний добробут), так і в площині зменшення зовнішніх загроз, які для провідних країн Заходу в цей період набувають специфічної мети, яка пов'язана з забезпеченням виробництва ресурсами та захоплення колоній. Таким чином, зовнішня загроза трансформувалась у завойовницьку політику низки країн, які таким чином залучали зовнішні ресурси і тим самим зменшували загрози своїй економічній безпеці шляхом насильницького приєднання народів і територій.

Початок ХХ століття характеризувався суттєвими змінами у суспільному виробництві. Науково-технічна революція дозволила вирішувати проблему задоволення потреб кожної окремої людини. Це в свою чергу посилило інтерес до проблеми потреб. При цьому ми спостерігаємо той факт, що безпека пов'язується із забезпеченням індивідуальних потреб людини. Не випадково в загальновідомій піраміді Маслоу проблема безпеки, зміст якої полягає у надійності доходів та робочого місця, забезпечення старості, захист у випадку непрацевдатності, чисте повітря та продукти і ін., стоїть на другому місці після задоволення фізіологічних потреб [93, с. 77].

Подібне трактування безпеки знаходимо в дореволюційному словнику Брокгауза та Ефрона “Безопасность личная и имущественная является главнейшим залогом человеческого развития. Отсутствие безопасности личности и собственности равносильно отсутствию всякой связи между человеческими усилиями и достижением цели, для которых они делаются. ... Необходимость в личной и имущественной безопасности вызывает к жизни государство, в этой необходимости государство находит главнейшее разъяснение своего существования...” [172, с. 304].

Перша чверть ХХ століття характеризувалась суттєвими та якісними змінами в розвитку суспільного виробництва. Потужний розвиток виробництва на базі НТР та виникнення монополій створили в багатьох країнах світу реальні внутрішні загрози для задоволення потреб людини. економічна безпека (внутрішня) на початку 30-х років характеризувалась надзвичайно потужними

загрозами – величезне безробіття, високі темпи інфляції та інші економічні катаклізми поставили перед науковцями питання щодо зменшення цих загроз. Найбільш потужним проявом революційної думки цього періоду стала теорія Кейнса. Не займаючись питанням економічної безпеки країни по суті, Кейнс розробив теорію державного регулювання, котру ми можемо трактувати як теорію спрямовану на зменшення внутрішніх загроз для розвитку суспільного виробництва.

Постулати теорії державного регулювання Кейнса були покладені в основу діяльності уряду і саме в цей час, в 1934 році, з'являється і саме поняття “економічна безпека”, яка визначалась як сукупність умов, що надійно забезпечують національний суверенітет, захист стратегічних інтересів і повноцінний розвиток суспільства, життя та здоров'я усіх його громадян [80, с. 12]. Уряд США відрікся від класичної практики невтручання держави в економічне життя і виступив за оптимальне поєднання ринкових мотивів та державної участі в господарських процесах. Однією з причин такого поєднання стала необхідність впливу на соціальний клімат у суспільстві, так як економічні інтереси особистості реалізуються через соціальну політику держави.

Велика Депресія в США, яку можна розглядати як типовий приклад порушення економічної безпеки країни, стала результатом психологічних процесів в свідомості економічних агентів того часу. Тому економічна безпека – це, з одного боку, об'єктивна дійсність, визначувана соціально-економічними обставинами, а з другого – віддзеркалення цієї об'єктивної дійсності в свідомості економічного суб'єкта. Психологічні аспекти економічної поведінки, роль обдуманних економічних дій і можливі негативні наслідки описував Дж. Кейнс в своїй знаменитій праці: “...когда на рынке, на котором господствует чрезмерный оптимизм и чрезмерные закупки, начинается паника, она приобретает внезапную и даже катастрофическую силу”[73, с. 388]. Правдивість даного твердження ми спостерігаємо і у розпал світової фінансової кризи у 2010-2009 рр., коли політика споживання набула неосяжних обсягів на фоні обмеженості фінансових ресурсів.

М. Фрідмен у своїх працях, досліджуючи проблеми ефективності функціонування світової економічної системи,

говорить про необхідність розвивати ринкову систему, при цьому робить певне застереження, що “з цілим рядом задач, наприклад, забезпечення національної безпеки, ринок не може справитись, а у ряді випадків ринок може нанести збиток третім особам” [73, с. 143]. Таким чином, вперше було сформульовано різницю між економічною безпекою підприємства та суспільства, якому “в цілому може бути далеко не байдуже, в якій мірі всі його члени мають доступ до цілого ряду благ, котрі в даному суспільстві – з точки зору пануючих в ньому культурних, моральних, релігійних та інших устоїв – вважаються безумовно необхідними для життя людини”.

Отже, економічна безпека пов’язується із задоволенням потреб конкретної людини, яка розглядається в нерозривному зв’язку з приватною власністю на засоби виробництва (основа забезпечення потреб) і державою, яка в цей час вже виконує функції загального організатора суспільного виробництва.

Альтернативне класично-історичному підходу трактування безпеки і розгляд її на теоретико-філософському рівні пропонує концепція, розроблена Г.Гегелем.

Гегель в «Філософії права» виклав філософські основи безпеки, виходячи з того, що «звичка до безпеки стала її (людини) другою натурою» [9] Розглядаючи задачі забезпечення безпеки людини, держави і власності, німецький філософ цілком у сучасному дусі підкреслював: «Безпека окремої людини гарантує ціле». Проте, у забезпеченні безпеки людини і суспільства важливу роль Гегель відводив саме державі. Ці філософсько-діалектичні ідеї Гегеля знайшли гідне відображення у подальших наукових дослідженнях.

Відповідно до теоретико-філософського підходу, безпека є сукупністю умов існування суб’єкта, якими він оволодів у процесі самореалізації і які, таким чином, може контролювати. На основі цього можна зробити висновок, що безпека не є станом захищеності інтересів суб’єкта і станом будь-кого загалом, а є умовами існування суб’єкта, які він контролює.

Безпека як явище соціального життя, без сумніву, є проявом діяльності. Саме діяльність є умовою, засобом, рушійною силою і сутністю соціального. З огляду на це, з точки зору теоретико-філософського підходу найбільш загальним

субстанціональним мотивом безпеки є діяльність, а однією з особливостей діяльності є її інституціональність. У рамках соціальної організації суспільства інститути (розподіл праці, власність, держава, армія, сім'я, культура, наука, мораль, релігія, тощо) забезпечують відносну стабільність зв'язків і відносин між людьми. Інституціональність людського існування дає можливість говорити про суспільство як систему різнорівневих відносин між людьми – систему суспільних відносин. Ця система у найбільш загальному вигляді позначається поняттям “спосіб життя”, що спрямовує різноманітні життєві процеси до першооснови і самоцілі суспільно-історичного розвитку людини.

Суспільні інститути та індивіди в своїй діяльності керуються визначальними чинниками – потребами. На основі потреб виникає вибіркове відношення суб'єктів до способів їх задоволення. Таке відношення трансформується в інтерес – реальну причину соціальних дій та звершень. І. Кант і Г. Гегель пов'язували інтерес з різноманітними формами людської діяльності; на думку П. Гольбаха, інтерес є єдиним мотивом людської діяльності [119, с.150, 176, 303].

Теорія російського вченого І. Івашенко базується на припущенні, що використання при поясненні сутності безпеки терміну “стан захищеності” є неприпустимим, адже він не є науковим, а виник як невдала спроба віднайти потрібний синонім для поняття безпеки, щоб позбутись двоякого розуміння при тлумаченні її змісту. Основою і ключовою характеристикою безпеки автор вважає діяльність як специфічну людську форму активного ставлення до світу[75]. Зміст діяльності при цьому розглядається як цілеспрямована зміна світу, усвідомлена активність людини, як саморегульована поведінка в зовнішньому середовищі з метою самозбереження в ньому шляхом адаптації до його умов.

Теоретико-філософський підхід підсилює інституціональну складову теорії безпеки і, на відміну від теоретико-методологічного, характеризується обґрунтованістю введених понять і логікою ідейно-теоретичних конструкцій, що, на нашу думку, надає йому переваг при інтеграції поняття “безпеки” в соціальну та економічну науку.

Розвиток теоретико-методологічного підходу, який в

подальшому отримав назву “стаціонарного” (безпека є стан захищеності), базувався на дослідженнях закордонних спеціалістів Д. Олвея, Дж. Р. Голдена, Р. Келлі [204], Ж. Абена[197], Й. Кукулці [203] та А. Ротфельда[205], і був інтегрований у вітчизняну науку та офіційні державні документи.

Його активне впровадження посилилися після прийняття Верховною Радою України Концепції національної безпеки України, де національна безпека трактувалась як “стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від внутрішніх і зовнішніх загроз” [35, с.3]. Використовуючи положення даної концепції, вітчизняні науковці перенесли закладений підхід у наукові розробки з економічної та фінансової безпеки [7; 22; 24; 36; 41; 81; 105; 115].

Досягнення певного рівня розробок і результатів з теорії безпеки на національному рівні сприяло розширенню горизонтів наукового пізнання і виділенню в окремий об’єкт досліджень структурних складових цієї проблеми. Основними ідеологами розвитку вчення про безпеку (в тому числі економічну та фінансову) в Україні стали автори численних публікацій із зазначеної проблеми О. Барановський, М. Єрмошенко та А. Сухоруков [7; 8; 41; 42; 111; 181], О. Лісовської, В. Мунтіяна та інших вчених-економістів [43; 44; 105; 115; 116].

Аналіз досліджень з безпеки дає право виокремити одну її особливість, на якій неодноразово акцентували увагу українські науковці – системність. Системна сутність безпеки проявляється, з одного боку, в тому, що вона є складовою системи вищого порядку – національної безпеки, яка, в свою чергу, входить до складу міжнародної та глобальної систем безпеки, з іншого боку, до складу безпеки включаються системи нижчих рівнів, що об’єднують різні галузі життя і розвитку людини, держави та суспільства. Кількість та склад цих структурних елементів визначаються типом економічної системи та її регуляторною моделлю.

Не викликає сумнівів той факт, що саме економічна складова національної безпеки сьогодні є однією з визначальних. Усі види безпеки дуже тісно пов’язані між собою, так що інколи важко їх відокремити один від одного, проте всі вони базуються на економічній безпеці [23, с.46]. В. Мунтіян зазначає, що “за

горизонтальною структурою економічна безпека є складовою частиною національної безпеки держави. Економічна безпека, відбиваючись у сферах впливу національної безпеки, проникаючи у неї і взаємодіючи з нею, у свою чергу акумулює в собі її впливи, залишаючись при цьому основою (базисом) національної безпеки” [116, с.54].

Як система вищого порядку економічна безпека об’єднує ряд підсистем нижчих рівнів. Проте їх однозначний перелік, у зв’язку з існуванням різних поглядів в науковому середовищі, ускладнений. На думку В. Мунтіяна, економічна безпека має внутрішню і зовнішню складову. Внутрішніми складовими при цьому є: сировинно-ресурсна безпека, енергетична безпека, фінансова безпека, воєнно-економічна безпека, інформаційна безпека, технологічна безпека, продовольча безпека, демографічна безпека, екологічна безпека і тіньова економіка [115, с.459].

А. Сухоруков в системі економічної безпеки держави виділяє підсистеми фінансової, інвестиційної, інноваційної, продовольчої, енергетичної та зовнішньоекономічної безпеки [181, с.12].

Складність формалізації системного наповнення економічної безпеки в першу чергу, пов’язане з відсутністю чіткої межі між пропонованими елементами і виділенням єдиного критерію їх поділу. В даному контексті необхідно навести думку М. Єрмошенка, який вважає, що єдиним критерієм класифікації складових економічної безпеки має бути їх базованість на основі економічних відносин [41, с.30].

Авторський колектив монографії “Глобалізація і безпека розвитку” економічну безпеку характеризує таким станом національної економіки, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, здатність до розширеного самовідтворення та спроможний задовольняти потреби особи, сім’ї, суспільства, держави [21, с.415].

Важливими з точки зору класичної теорії є напрацювання в теорії безпеки вітчизняного науковця О. Барановського, який досліджував питання національної безпеки через її складові, зокрема економічну та фінансову. Використовуючи комплексний підхід у тлумаченні сутності фінансової безпеки, він наголошував на однобокості та вибірковості трактування суті поняття безпеки і

зазначав, що більшість існуючих визначень відображають лише окремі його аспекти і не можуть претендувати на однозначність. Продовжуючи полемізувати з цього приводу, автор наводить власне визначення фінансової безпеки, відповідно до якого, “фінансова безпека – це:

- ступінь захищеності фінансових інтересів на усіх рівнях фінансових відносин;

- рівень забезпеченості громадянина, домашнього господарства, верств населення, підприємства, організації, установи, регіону, галузі, сектора економіки, ринку, держави, суспільства, міждержавних утворень, світового співтовариства фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення їх потреб і виконання існуючих зобов’язань;

- стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової, розрахункової, інвестиційної, митно-тарифної та фондової систем, а також системи ціноутворення, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю відвернути зовнішню фінансову експансію, забезпечити фінансову стійкість (стабільність), ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання;

- якість фінансових інструментів і послуг, що запобігає негативному впливу можливих прорахунків і прямих зловживань на фінансовий стан наявних і потенційних клієнтів, а також гарантує (у разі потреби) повернення вкладених коштів” [8, с.14].

До власного визначення фінансової безпеки згодом О. Барановський додає, що це “важлива складова частина економічної безпеки держави, що базується на незалежності, ефективності і конкурентоспроможності фінансово-кредитної сфери України, яка відображається через систему критеріїв і показників її стану, що характеризують збалансованість фінансів, достатню ліквідність активів і наявність необхідних грошових і золотовалютних резервів; стан фінансових потоків в економіці, що характеризується збалансованістю і наявністю апробованих механізмів регулювання і саморегулювання”.

Отже, можна зробити висновок про те, що економічна безпека є ключовою складовою національної безпеки, яка, в свою чергу, значною мірою визначає рівень конкурентоспроможності

країни. Економічна безпека – це окремий елемент цілісної системи безпеки нації і держави. Саме цей аспект і зумовлює об'єктивність існування, місце, роль і значення такої складової в емпіричній соціально-економічній системі та відповідній галузі наукового знання.

Разом з тим, охарактеризований підхід (стаціонарний), не зважаючи на його широке застосування у економічній науці, на нашу думку, не позбавлений недоліків. Заснований на суспільно-психологічному розумінні безпеки як стану захищеності, він базується на трактуваннях тлумачних словників та положеннях нормативних актів, які не можуть виступати досконалою науково-методологічною основою дослідження [82, с.122].

Не чітка ж логіка побудови теоретико - методологічного підходу призводить до відсутності єдності в трактуваннях системоутворюючих складових економічної безпеки. При цьому автори в межах одного дослідження при тлумаченні суті елементів економічної безпеки не рідко використовують різні методологічні підходи.

Окрім відсутності методологічної єдності, зазначені трактування суті економічної безпеки, сформульовані на основі розуміння безпеки як стану захищеності, часто відрізняються в частині аргументації. Причину цього можна віднайти у побудові внутрішньої структури поняття економічної безпеки, яка складається з окремих елементів – характеристик. Вони є кількісними та якісними і відображають стан об'єкту з точки зору рівня його безпеки. Якісні характеристики орієнтують суб'єкт забезпечення на загальні критерії оцінки: вище даного рівня чи нижче. Кількісні характеристики дають відносно чітке уявлення про межі переходу об'єкту з одного рівня безпеки на інший. Таким чином, безпека як стан системи означає незалежність (від зовнішніх впливів), стабільність і стійкість (соціально-економічної системи, економічного розвитку), здатність до саморозвитку і прогресу [193, с.64].

Дослідження в сфері забезпечення економічної безпеки окремих суб'єктів економіки, які було розпочато наприкінці 80-х - початку 90-х років, формують уявлення про економічну безпеку, як категорію, що відображає особливості початкової стадії ринкових трансформацій, а її сутність зводять до забезпечення

умов для зберігання недоторканості економічної і фінансової інформації та захисту комерційної таємниці і науково-технологічних секретів різних галузей та підприємств. Сформований концептуальний підхід в якості забезпечення економічної безпеки пропонує розробку системи заходів по захисту різнобічної інформації [4,19,34,57].

В процесі подальших досліджень було доведено, що з часом, категорії „економічна безпека” стали притаманні якісно нові властивості, які поширили її значимість. За думкою науковців, які підтримують концептуальний підхід, економічна безпека – це спроможність пристосування економічної системи до дії навколишнього середовища, тобто швидкість реакції та можливість протистояння негативним впливам із зовні [69,92].

Таким чином, при дослідженні категорії починають ураховувати вплив макро- і мікросередовища на економічне становище. Слід зазначити, що цей підхід має свої позитивні і негативні риси. Серед позитивних можна відзначити: по-перше, врахування рухливості і імовірності впливу ринкового середовища; по-друге, сприйняття категорії не як „забезпечення”, а як „спроможність пристосування”, тобто з’являються ознаки не констатації рівня, а – процесу забезпечення. Тому, даний підхід є прогресивнішим за попередній. Негативні: по-перше, процес пристосування до змін в ринковому середовищі передбачає трансформацію економічної системи, як необхідність відповідати будь-яким динамічним параметрам. Тобто має місце зворотна реакція на тиск зовнішніх факторів. По-друге, виходячи з такої трактовки економічної безпеки, зникає спроможність прогнозування і протидії можливим загрозам (факторам) та можливість прогнозування перспектив подальшого розвитку економічної системи.

Особливості концептуального підходу полягають у його комплексному характері. В його межах досліджуються головні фактори, які впливають на стан функціональної складової економічної безпеки, вивчаються основні процеси, які забезпечують економічну безпеку, аналізуються розподіл та використання економічних ресурсів, економічні індикатори, які відображають рівень економічної безпеки, розробляються методи

забезпечення максимально високого рівня функціональних складових економічної безпеки.

Проте це водночас формує недоліки даного підходу, адже економічна безпека розглядається дуже широко: адаптація до зовнішнього середовища, якість використання економічних ресурсів, ефективність управління, якість аналізу, обліку, планування та прогнозування, тощо, що ускладнює процес дослідження її рівня, а тим більше процес розробки стратегії економічно безпечного розвитку.

В сучасних умовах значного поширення набув ресурсно-функціональний підхід, автори якого вважають, що економічна безпека – це стан найбільш ефективного використання економічних ресурсів для запобігання загроз і забезпечення стабільного функціонування економічної системи в теперішньому і майбутньому [151, С.138].

Це вимагає дослідження сукупності процесів, які відбуваються в економічній системі, з усіма їх характерними особливостями та взаємозв'язками, які об'єднані в єдину групу з точки зору їх функціональної ролі в забезпеченні економічної безпеки.

Узагальнюючі ресурсно-функціональний підхід, зазначимо, що з його точки зору економічну безпеку можна трактувати:

- як процес, який спрямовано на створення умов для безперервного пристосування (адаптації) господарської діяльності або економічного функціонування до зміни в зовнішньому оточенні при досягненні поставленої мети [7, С. 93];

- як стан найбільш ефективного використання ресурсів з метою нейтралізації загроз та забезпечення стабільності в сучасності та майбутньому [151, С. 138];

- як стан захищеності людей, суспільства, держави, навколишнього природного середовища від надмірної небезпеки [210, С. 370].

Не зважаючи на складність категорії економічна безпека, його трактування є дуже вузьким. Необхідно зазначити, що зведення сутності економічної безпеки лише до процесу чи стану страждає надмірною механістичністю і спрощує його сутність. Очевидно, що поняття економічної безпеки слід розширити, адже економічна безпека - це економічні відношення, як горизонтальні,

так і вертикальні, між державою, регіонами, підприємствами й окремими індивідами з приводу досягнення такого рівня розвитку економіки, при якому здійснюється ефективне задоволення потреб і гарантований захист інтересів усіх суб'єктів економіки, навіть при несприятливих умовах розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів [136, С.89-96].

А якщо економічна безпека – це сукупність економічних відносин, то вона набуває системних ознак, тобто може розглядатися як система. Останнє передбачає, що економічну безпеку доцільно розглядати як цілісність, яка має свою структуру, взаємозв'язки і протиріччя, спроможність до саморегулювання і необхідність впливу на неї ззовні.

В. Сенчагов визначає економічну безпеку як стан економіки і інститутів влади, при якому забезпечується гарантований захист національних інтересів і соціально - направлений розвиток країни в цілому. А. Архипов вважає, що економічну безпеку слід розглядати як здатність економіки забезпечувати ефективне задоволення суспільних потреб на національному і міжнародному рівнях. Е. Бухвальд вважає, що економічна безпека є „найважливішою якісною характеристикою економічної системи, що визначає її здатність підтримувати нормальні умови життєдіяльності населення, стійке забезпечення ресурсами розвитку народного господарства, а також послідовну реалізацію національно - державних інтересів країни”. [38, с.26].

Українські вчені пропонують наступні визначення економічної безпеки. Г. Дарнопих визначає економічну безпеку як „стан національної економіки, який забезпечує здійснення економічного суверенітету, економічного зростання, підвищення добробуту в умовах міжнародної економічної взаємозалежності”. В. Шлемко пропонує наступне визначення: „економічна безпека - це такий стан національної економіки, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх і зовнішніх погроз і здатний задовольняти потреби особи, сім'ї і держави”. Г. Пастернак - Таранушенко визначає економічну безпеку як „стан держави, за якого вона забезпечена можливістю створення і розвитку умов для плідного життя її населення, перспективного розвитку її економіки в майбутньому та у зростанні добробуту її мешканців” [132, с.19].

Аналізуючи визначення економічної безпеки, які пропонують українські дослідники, можна виділити ті ж недоліки, що і у трактуваннях російських учених, а саме: відсутність єдиного підходу, єдиного формулювання мети і засобів її досягнення. Проте, українські вчені мають одну незаперечну перевагу в порівнянні з російськими дослідниками, яка полягає в тому, що економічна безпека розглядається як стан економічної системи в цілому а, отже, йдеться про динамічний аспект: зі зміною стану економіки повинні змінюватися мета і методи забезпечення економічної безпеки. Виходячи із загального визначення поняття „безпека”, і розуміючи безпеку як відсутність небезпеки, вважаємо необхідним розглядати поняття „безпека” із системних позицій: це стан, що характеризує мінімізацію загроз розвитку і функціонуванню людини або соціально-економічної системи зовнішнього середовища, наявність або зростання яких може привести людину або соціально-економічну систему до знищення або зміни системоутворюючих властивостей.

Таким чином, економічну безпеку в одних випадках трактують як сукупність умов і чинників, що забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність і стійкість, здатність до постійного оновлення і самовдосконалення. В інших – безпеку розуміють як стан і тенденції розвитку захищеності життєво важливих інтересів суспільства і його структур від внутрішніх і зовнішніх загроз, а також результат соціальної діяльності по забезпеченню безпеки особи, суспільства, держави. Нарешті, існує розуміння безпеки як такий стан економіки, при якому забезпечується усунення або нейтралізація загроз корінним національним інтересам країни і самому її існуванню.

Отже, в процесі дослідження економічної безпеки і тіньової економіки, першочерговим завданням органів державного управління є відстеження та оцінювання рівня загроз національним інтересам, а також прогнозування розвитку ситуації, пов'язаної з реалізацією того чи іншого національного інтересу, без чого вказана оцінка буде неповною і з практичного погляду мало корисною.

Безумовно, зроблено певну спробу встановити взаємозв'язок загроз із пріоритетними національними інтересами, але стверджувати, що проблема ідентифікації загроз, які

впливають на національну безпеку України, є вирішеною передчасно.

По-перше, аналіз чинного законодавства свідчить про відсутність системного підходу до визначення базових категорій національної безпеки, починаючи з поняття «національні інтереси».

По-друге, взаємозв'язок функціональних сфер національної безпеки призводить до того, що намагання підвищити рівень захисту національних інтересів в одній зі сфер не обов'язково означає автоматичне підвищення загального рівня національної безпеки.

По-третє, необхідно визначитися з критичними системними параметрами в кожній сфері національної безпеки, за умови дотримання яких соціальна система не втрачає здатності до саморегуляції (її втрата може призвести до руйнації цілісності).

По-четверте, одні й ті самі загрози на внутрішньому і зовнішньому рівні мають різне звучання. Наприклад, загроза втрати територіальної цілісності може мати у своїй основі сепаратизм або збройний напад із боку іншої країни, а тому вимагає різних оцінок та механізмів запобігання чи нейтралізації вказаних загроз.

Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України», національна безпека визначається в термінах реальних та потенційних загроз національним інтересам. Тому в процесі державного управління безпекою важливою є ідентифікація загроз національним і регіональним інтересам, потенційні вони чи реальні. Але праць, у яких би досліджувалася проблема якісної та кількісної класифікації загроз на потенційні та реальні, досить мало. Можна назвати хіба що здобутки А.Б. Качинського, О.С. Бодрука та В.І. Мунтіяна [147, 23, 204].

Тому необхідні подальші теоретико-методологічні дослідження вказаної проблеми, які б базувалися на більш чіткому понятійно-категоріальному апараті зі сфери безпеки, насамперед визначенні понять «загроза», «безпека» та «небезпека».

До того ж у теорії та практиці при характеристиці загроз національній безпеці часто використовують і такі поняття, як «ризик» та «виклик». При цьому деякі дослідники ототожнюють поняття «виклик» із поняттям «загроза». Характерно, що в

Стратегії національної безпеки США зустрічається набір усіх вищезазначених термінів, що зумовлює необхідність дослідження можливого взаємозв'язку між ними.

У вищевказаному Законі під загрозами розуміються як наявні, так і потенційно можливі явища та чинники, які створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам, тобто поняття «небезпека» є ключовим у визначенні поняття «загроза».

Але аналіз визначення поняття «загроза», наведеного у згаданому Законі України [122], постійне зростання значення системних, послідовних та активних політико-дипломатичних зусиль, спрямованих на забезпечення реалізації національних інтересів, необхідність розробки нормативно-правових документів, які значною мірою визначають практичну діяльність у сфері забезпечення національної безпеки, відсутність критерію, за допомогою якого можна було б класифікувати загрози як реальні чи потенційні та визначення на законодавчому рівні досить вживаних понять «небезпека», «виклик» і «ризик», результати інших досліджень у цій сфері зумовлюють необхідність насамперед детальніше дослідити сутність понять «загроза» та «небезпека».

У нормативних джерелах російської мови [1;4] під поняттям «небезпека» розуміється можливість загрози, біди, нещастя, катастрофи, тобто в них поняття «загроза» і «небезпека» семантично не розрізняються.

Російський словник-довідник «Геополітика, міжнародна і національна безпека» наводить таке тлумачення поняття «небезпека» [50 , с. 205]: «цілком усвідомлена, однак не фатальна можливість завдання шкоди, майнового матеріального, фізичного або морального (духовного) збитку особистості, суспільству, державі та займає проміжне становище між викликом та загрозою».

Інші дослідники [7; 8; 21] вважають, що одним із напрямів державної політики в галузі безпеки має бути виявлення небезпек, оцінювання ризиків та прогнозування надзвичайних ситуацій (вони розглядають насамперед природну і техногенну безпеку), а також зменшення ризику та підвищення ефективності захисту населення і територій. Тобто в їх розумінні має йтися про певну сукупність небезпек, а також про те, що небезпека є об'єктивною

реальністю будь-якого виду людської діяльності, а її рівень (міра) характеризується ризиком.

Існують також різні погляди і щодо поняття «загроза». Так, О.С. Бодрук [23, с. 16] вважає, що безпека – це неповна відсутність загроз, які існували, існують та існуватимуть протягом усієї історії людства, що безпека характеризує певну стабільність, можливість людей, суспільства, держави, світового співтовариства внаслідок своїх дій виявляти, запобігати, послаблювати, ліквідувати виклики й загрози, які здатні негативно впливати або унеможлиблювати взагалі їх життя та розвиток. При цьому він наголошує на тому, що загроза являє собою реальну ознаку небезпеки, що вона виступає базовою конструкцією, яка поєднує між собою інші компоненти безпеки. Досить близькою до позиції О.С. Бодрука є точка зору на поняття «загроза» В.Л. Манілова [192, с. 25-26].

В.І. Мунтіян [204, с. 8] вважає, що під цим поняттям слід розуміти практично реальну, але не фатальну «можливість заподіяння шкоди, майнових, фізичних або моральних (духовних) збитків особистості, суспільству чи державі», але критерію класифікації загроз на потенційні чи реальні не наводить.

А.Б. Качинський [147] переконаний, що загроза – це явище з прогнозованими, але неконтрольованими небажаними подіями, що можуть у певний момент часу в межах даної території завдати шкоди здоров'ю людей, спричинити матеріальні збитки тощо. На його думку, поняття «загроза» відображає можливість виникнення певних умов технічного, природного, економічного або соціального характеру, за наявності яких можуть виникнути несприятливі події та процеси.

Таким чином, у А.Б. Качинського ключовим при розкритті поняття «загроза» є те, що передбачається наявність певної можливості виникнення несприятливих умов, які можуть призвести до заподіяння якоїсь шкоди (збитку), а також те, що ці умови можуть бути прогнозованими, але неконтрольованими.

У літературі існують різні підходи щодо визначення загроз економічній безпеці. На наш погляд, загрозами економічній безпеці України слід вважати наявні чи потенційні дії, що ускладнюють або унеможлиблюють реалізацію національних економічних інтересів і створюють небезпеку для соціально-

економічної та політичної систем, національних цінностей, життєзабезпечення нації та окремої особи.

З цієї дефініції випливає, що визначення національних економічних інтересів має першочергове значення при створенні системи економічної безпеки, яка є складовою цілісної системи національної безпеки України. Національні економічні інтереси невіддільні від історії і традицій українського народу, системи господарювання, менталітету, культурних і духовних цінностей. У ролі виразника та гаранта захисту національних економічних інтересів має виступати держава. Однак в Україні досі відсутні чітко визначені національні економічні інтереси, не сформовано їх цілісну систему.

Це дає змогу урядовцям різних рівнів виправдовувати будь-які свої дії, запевняючи, що вони повністю відповідають національним економічним інтересам. Така ситуація (скільки чиновників – стільки ж трактувань національних економічних інтересів) містить у собі значну загрозу економічній безпеці України.

Для проведення аналітичної та прогностичної діяльності відповідні державні органи повинні визначити національні економічні інтереси, досліджувати їх взаємодію, співвідношення пріоритетності тощо.

Для з'ясування суті національних економічних інтересів доцільно розглянути досить широку за колом ознак класифікацію (рис. 1.4).

Для створення цілісної системи національних економічних інтересів та її ефективного функціонування насамперед необхідно:

- створити відповідну нормативну базу;
- проводити моніторинг національних економічних інтересів та їх моделювання;
- створити банк даних щодо національних економічних інтересів;
- забезпечити баланс національних економічних інтересів та їх гармонійне поєднання.

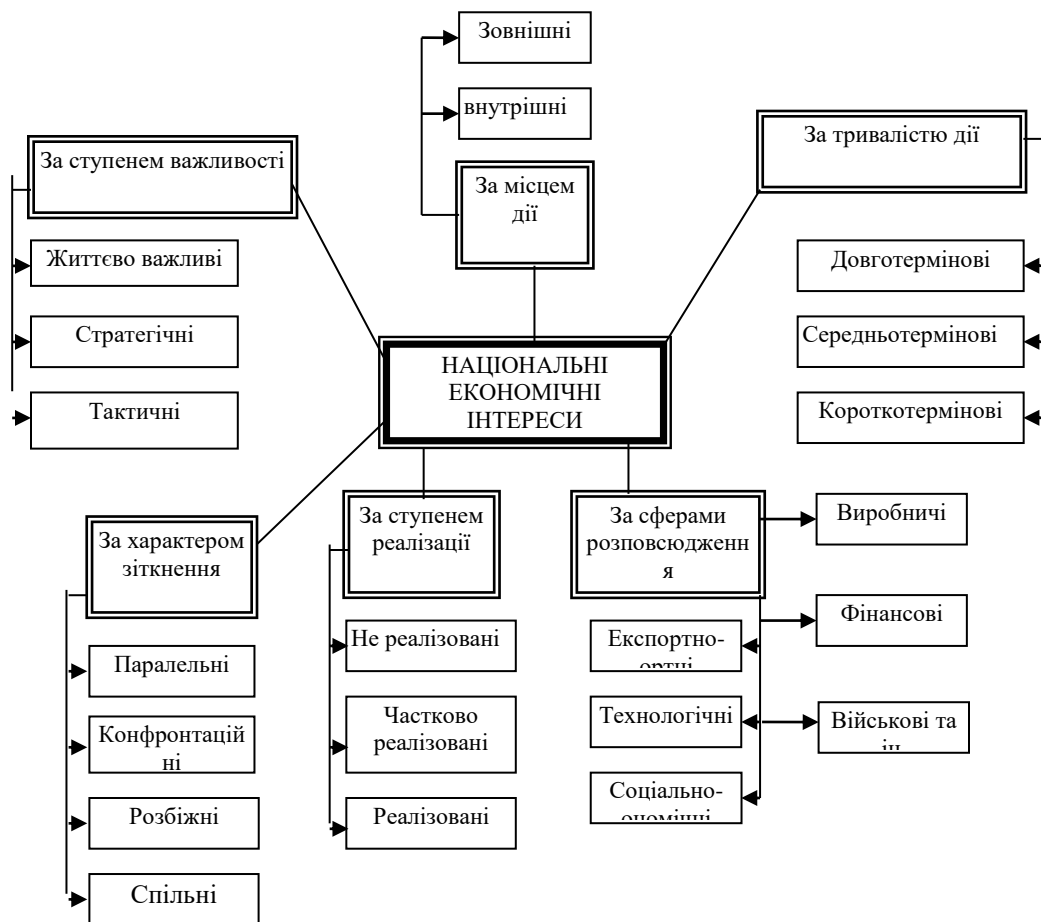

Рис. 1.5. Класифікація національних економічних інтересів
* складено автором

Пріоритетними економічними інтересами є:

- створення самодостатньої, конкурентоспроможної, соціально спрямованої економіки;
- розбудова розвинутої інституціональної ринкової інфраструктури, ефективного господарського механізму та правового їх забезпечення;
- забезпечення альтернативних джерел надходження енергоресурсів, перш за все, нафти та газу;
- створення ефективного військово-промислового комплексу;

- збереження й розвиток інтелектуального та науково-технічного потенціалів України;
- вирішення державою соціальних проблем;
- створення надійної системи економічної безпеки України;
- побудова економічних відносин з іншими країнами на засадах рівноправності та взаємовигоди тощо.

Для протидії загрозам національній економіці необхідно досить чітко визначити систему національних інтересів, на основі якої будуть базуватися дії держави. Серед них виділимо такі:

- формування єдиного ринкового та інформаційного простору;
- інвестиційна привабливість;
- здійснення структурної перебудови економіки;
- створення достатніх запасів державних золотовалютних резервів;
- подолання інфляції;
- захист національного ринку від несприятливої дії світової та іноземної конкуренції;
- прискорення відтворювального процесу;
- покриття дефіциту бюджету;
- збереження нагромаджень громадян;
- стабілізація курсу національної валюти;
- реалізація регіональних соціально-економічних програм;
- пожвавлення підприємницької активності;
- підвищення зайнятості населення;
- доступ на міжнародні ринки капіталу;
- зміцнення міжнародного авторитету фінансової системи держави та її окремих інститутів;
- раціоналізація ринку;
- прогнозованість соціально-економічного розвитку.

У загальному вигляді загрози економічній безпеці можна поділити на внутрішні та зовнішні.

Виходячи з реальної ситуації в українській економіці у процесі її реформування, можна виділити такі ключові економічні загрози:

- посилення структурної деформації економіки;
- зниження інвестиційної та інноваційної активності та розпад науково-технічного потенціалу;
- тенденція до перетворення України на паливно-сировинну периферію розвинутих країн;
- посилення залежності від імпорту;
- вплив з країни валютних ресурсів;
- поглиблення майнового розшарування суспільства;
- високий рівень зовнішнього та внутрішнього боргу;
- надмірна відкритість економіки;
- криміналізація економічних відносин.

Серед першочергових проблем забезпечення економічної безпеки передусім слід вказати проблему відстеження й оцінювання рівня загроз пріоритетним національним інтересам за допомогою багатовимірних, системних та інших методів, а також проблему прогнозування розвитку ситуації. Це дало б можливість всебічно вивчати і передбачати перебіг процесів у сфері економічної безпеки та управляти ними на основі своєчасного прийняття необхідних рішень [87]. З цією метою спочатку необхідно визначити комплекс існуючих і потенційних загроз економіці України.

Загрози економічній безпеці України дуже різноманітні за своїм походженням та проявами. Вони виникають із суперечностей економічних інтересів різних елементів, які взаємодіють як всередині, так і зовні соціально-економічної системи, визначають зміст і напрями діяльності із забезпечення безпеки.

Загрозами економічній безпеці слід вважати явні чи потенційні дії, що ускладнюють або унеможливають реалізацію національних економічних інтересів та створюють небезпеку для соціально-економічної та політичної систем, національних цінностей, життєзабезпечення нації та окремої особи [91].

Таким чином, класифікація загроз економічній безпеці виглядає так (табл. 1.4) [48; 91].

Таблиця 1.4

Класифікація загроз економічній безпеці

Класифікаційна ознака	Класи загроз
Місце виникнення	внутрішні; зовнішні
Рівень небезпеки	особливо небезпечні; небезпечні
Можливість здійснення	реальні; потенційні
Масштаби здійснення	загальнонаціональні; локальні; індивідуальні
Тривалість дії	тимчасові; постійні
Сфера спрямування	виробничі; фінансові; експортно-імпортні; технологічні; інституційні; соціально- економічні; демографо- економічні; інші
Характер спрямування	прямі; непрямі

* складено автором

Проведений всебічний аналіз сучасного стану економіки України дав змогу виявити комплекс реальних і потенційних загроз економічній безпеці України.

Потенційними та діючими загрозами економічній безпеці України є такі:

Внутрішні загрози:

1) високий рівень матеріало- та енергомісткості виробництва;

2) високий рівень зносу основних фондів;

3) деформована структура виробництва, відсутність науково обґрунтованої структурної перебудови економіки;

4) незадовільна орієнтація на виробництво продукції кінцевого споживання;

5) домінування видобувних і базових галузей з низьким рівнем переробки сировини;

6) використання застарілих технологій у більшості галузей виробництва;

7) розвал системи відтворення виробничого потенціалу, надання переваг поточним витратам на шкоду капітальним;

8) широкомасштабне і безсистемне проведення конверсії

військово-промислового комплексу;

9) монополізація економіки, низький рівень конкуренції;

10) значне падіння обсягів виробництва;

11) енергетична криза;

12) недостатня розвіданість власної мінерально-сировинної бази, особливо тих її компонентів, які Україна змушена імпортувати;

13) низький рівень видобутку нафти, газу, вугілля для забезпечення власних потреб;

14) відсутність достатнього золотовалютного резерву та алмазного фонду;

15) низький рівень продуктивності праці;

16) низький рівень інвестиційної діяльності в країні;

17) зволікання з проведенням земельної реформи, занепад в аграрно-промисловому комплексі;

18) неефективність податкової системи, масове ухилення від сплати податків;

19) недосконала фінансово-бюджетна система, неефективність системи контролю за витратами бюджетних коштів, невчасне прийняття Державного бюджету;

20) дефіцит Державного бюджету та переважно емісійне його покриття, що не компенсується зростанням економіки;

21) зростання «тіньової» економіки, посилення її криміналізації;

22) штучність курсу національної грошової одиниці;

23) необґрунтоване зростання цін на споживчому ринку, відсутність паритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію;

24) низький рівень заробітної плати, відсутність мотивації до праці;

25) поглиблення розриву в рівнях доходів різних груп населення;

26) соціальна незахищеність значної частини населення, зростання бідності;

27) криза неплатежів, постійне підвищення рівня дебіторської та кредиторської заборгованостей;

28) низький платоспроможний споживчий попит населення;

29) значне приховане безробіття;

30) погіршення фізичного та духовного здоров'я населення, моральна деградація особи, сім'ї, суспільства;

31) зниження тривалості життя та скорочення народжуваності населення;

32) зростання економічних злочинів, ошукання населення довірчими товариствами;

33) нелегальне вивезення з України капіталу, переховування валютних коштів за кордоном;

34) значна відмінність у соціально-економічному розвитку регіонів України;

35) загрозливий стан науки, освіти та культури;

36) неефективне використання природних ресурсів, широкомасштабне застосування екологічно шкідливих технологій;

37) значний антропогенно-техногенний вплив, погіршення якості земельних ресурсів.

Зовнішні загрози:

1) відсутність експортно-імпоротної збалансованості, незначне додатне зовнішньоторговельне сальдо;

2) нераціональна структура експорту, надмірне вивезення сировинних ресурсів;

3) нерозвинутість сучасної фінансової, організаційної та інформаційної інфраструктури підтримки конкурентоспроможності українського експорту;

4) низький рівень експорту зброї, втрата традиційних ринків збуту військової та машинобудівної продукції;

5) недостатній державний контроль за здійсненням експорту та імпорту;

6) надмірна відкритість економіки України, невважена лібералізація зовнішньоекономічної діяльності;

7) залежність процесу реформування економіки України від надання іноземних кредитів та іншої іноземної допомоги;

8) зростання зовнішньої заборгованості, нераціональне використання іноземних кредитів;

9) некерований відплив за кордон інтелектуальних і трудових ресурсів;

10) витіснення України з частини зовнішніх ринків збуту продукції, зокрема в країнах СНД і Східної Європи;

11) монопольна залежність України від імпорту з країн СНД

багатьох видів продукції стратегічного характеру, відсутність географічної збалансованості;

12) ввезення в Україну технічно застарілих та екологічно небезпечних виробництв;

13) витіснення іноземними товарами вітчизняної продукції з внутрішнього ринку;

14) здійснення міжнародних економічних санкцій проти України або проти країн, з якими Україна має значний товарообмін;

15) незбіг цілей іноземного капіталу з інтересами економічного розвитку України.

Таким чином, можна стверджувати, що для забезпечення національної безпеки значним та важливим є наукове обґрунтування визначення загроз за всіма сферами національної безпеки. Система забезпечення національної безпеки має орієнтуватись на подолання існуючих та запобігання потенційним загрозам.

Чинна редакція Закону України «Про основи національної безпеки України» та скасована цим нормативно-правовим документом Концепція (основи державної політики) національної безпеки України містять різні за змістом переліки загроз національній безпеці в економічній сфері. Обидва варіанти систематизації економічних небезпек мають як значні переваги, так і суттєві недоліки. Тому важливим є успадкування новим проектом Стратегії національної безпеки України позитивних надбань та уникнення суттєвих недоліків, які виникли через недосконалість чинної правової бази. Загрози національній безпеці – наявні та потенційно можливі явища й чинники, що створюють небезпеку життєво важливим національним інтересам України.

Висновки до розділу 1

Проведені дослідження теоретичних основ регулювання інвестиційної активності в умовах сталого розвитку дають підстави зробити наступні основні висновки:

1. Узагальнення теоретичних основ моделювання систем безпеки доводить, що ефективний інституціональний базис

відіграє ключову роль в досягненні бажаного рівня економічної безпеки за існуючих ресурсних обмежень. Згідно з положеннями глобалізаційної концепції головними загрозами національній економічній безпеці вважаються „провали” держави, глобальне поширення тінізації економіки та корупції, а основними інструментами забезпечення – зниження податкового тиску та послаблення реєстраційних процедур; боротьба з бюрократією і корупцією; поміркований і селективний протекціонізм; мегарегіоналізація; транскордонне співробітництво.

2. В економічній науці для моніторингу тіньового сектора економіки розроблений достатньо широкий теоретико-методологічний базис та методичний інструментарій, але для економічного аналізу корупційних дій методологічна база певною мірою не завершена.

3. Системний аналіз типологічних характеристик корупційних відносин як істотної деформації структурної побудови суспільно-економічної системи дозволяє стверджувати про істотну звуженість трактування поняття „корупція” в законодавчих актах та нормативно-розпорядчих документах нашої країни віднесенням до суб’єктів корупційних дій державних службовців чи осіб, прирівняних до них, в окремих випадках юридичних осіб. Цим применшуються загрози корупційної діяльності у суспільно-політичній сфері, судових органах влади, освіті і науці, медицині, сфері державних послуг.

4. До основних передумов та чинників корупції доцільно віднести: інституціональні; організаційні; економічні; інформаційні; соціальні та культурно-історичні.

Основні положення розділу, результати дослідження і висновки опубліковані в наукових працях автора [49, 50, 56, 67].

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ТІНЬОВОГО СЕКТОРУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

2.1. Аналіз стану та основних тенденцій тіньової економіки в системі економічної безпеки країни

Формування ефективної конкурентоспроможної економіки, поєднання соціального та економічного розвитку суспільства, побудова в Україні економіки європейського зразка неможливі без суттєвого зниження рівня тінізації української економіки.

Існування тіньової економіки є однією з самих значних загроз економічній безпеці, і зумовлено незбалансованою системою оподаткування, яка провокує процеси відхилення від сплати податків та формування сірих та чорних форм економічної діяльності країни. Тінізація економіки спричинює посилення процесів криміналізації економічних відносин, заміну державного контролю кримінальним, поширення корупції в органах державної влади, підриваючи, зрештою, довіру до держави та обумовлюючи розквіт правового нігілізму [162, с. 80].

Тіньовий сектор економіки має значний вплив на всі соціально-економічні процеси, які відбуваються в суспільстві. Без урахування цього факту неможливе проведення наукового економічного аналізу на макро- і мікрорівнях, ухвалення ефективних управлінських рішень на всіх рівнях. Ігнорування такого багатогранного й суперечливого явища, як тіньова економіка, призводить до значних помилок при визначенні макроекономічних показників, до неадекватної оцінки найважливіших процесів і тенденцій, до тактичних і стратегічних прорахунків під час прийняття відповідних рішень. Цей сектор економіки істотно впливає на всі сторони економічної діяльності, на політичне й суспільне життя кожної країни. У загальносвітовому масштабі частка тіньової економіки становить 5-10 % від валового внутрішнього продукту (ВВП). Частка тіньової економіки в Україні становить 30-40 % від офіційного валового внутрішнього продукту, в той час як показник 40-50 % є критичним (табл. 2.1). На цьому рівні вплив тіньових факторів стає настільки відчутним, що суперечність між легальним і

тіньовим секторами спостерігається практично в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

За розрахунками Мінекономіки, рівень тіньової економіки в Україні у I півріччі 2009 року, порівняно з відповідним періодом 2010 року, збільшився на 8 відсоткових пунктів. Водночас, порівняно з I кварталом 2009 року він зменшився на 0,4 відсоткових пункти.

Слід зауважити, що тенденції підвищення рівня тіньової економіки характерні сьогодні для багатьох країн світу, що стало наслідком негативного впливу світової фінансової кризи, яка супроводжувалася падінням обсягів виробництва, зростанням збитковості, а також погіршення ліквідності банківських установ, обмеженням кредитування.

Найбільшим зростанням рівня тіньової економіки в Україні (порівняно з відповідним періодом 2010 року) відзначилися промисловість та будівництво, а найменшим – сфера операцій з нерухомістю та сільське господарство. При цьому, порівняно з I кварталом 2009 року, рівень тіньової економіки за усіма видами економічної діяльності (за винятком сільського господарства, що пов'язано значною мірою із сезонним характером виробництва) скоротився.

Зменшення рівня тінізації економіки у II кварталі 2009 року викликане поступовим пристосуванням суб'єктів господарювання до функціонування в умовах кризи, стабілізацією ситуації на валютному ринку та у банківському секторі. Скороченню рівня тінізації сприяло проведення рекапіталізації банківської системи.

Результати аналізу зміни рівня тіньової економіки у розрізі видів економічної діяльності свідчать про поступове “перетікання” протягом року тіньових ресурсів зі сфери послуг (операції з нерухомим майном, фінансової діяльності) та будівництва у реальний сектор економіки.

Функціонування тіньової економіки та її зростання є реальною загрозою економічної безпеки України, оскільки вона деформує ринкові інститути, створює квазіринкові інститути, призводить до виникнення протиріч між суб'єктами господарювання, так і між ними і державою, створює високий інвестиційний ризик, знижує якість трудового ресурсу, сприяє зростанню трансакційних витрат [156, с. 77-81]. Тому, детінізація

економіки повинна стати пріоритетним та принципово важливим напрямком сучасної економічної політики держави.

Таблиця 2.1

Рівень тіньової економіки в Україні*

Показник	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Інтегральний коефіцієнт тіньової економіки, % від офіційного ВВП	30,6	30,7	30,3	29,8	28,8	31,1
За видами економічної діяльності						
1. Операції з нерухомими майном, оренда	30,1	32,2	32,2	34,1	39,1	28,5
2. Будівництво	29,3	27,4	28,2	26,7	27,7	26,4
3. Фінансова діяльність	28,9	28,7	30,8	31,4	31,3	20,1
4. Торгівля	32,4	30,8	26,5	27,7	26,8	28,2
5. Добувна промисловість	42,6	39,1	37,0	31,0	32,0	42,0
6. Переробна промисловість	34,2	33,9	30,1	28,9	27,4	35,3
6.1. Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	42,6	40,2	36,2	34,0	32,4	40,8
6.2. Легка промисловість	35,2	37,4	36,2	33,5	31,3	42,9
6.3. Оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів	35,8	35,5	34,9	33,0	30,1	42,1
6.4. Целюлозно-паперове виробництво; видавнича діяльність	35,9	35,2	35,5	33,4	32,7	36,1
6.5. Виробництво коксу, продуктів нафтопереробки	42,5	38,5	37,0	33,7	36,8	45,1
6.6. Хімічна та нафтохімічна промисловість	36,5	35,4	33,4	34,3	32,9	38,5
6.8. Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	38,0	34,8	35,6	34,1	32,0	39,3
6.9. Машинобудування	35,3	34,1	32,9	33,0	30,0	36,2

*За даними Державної служби статистики України

Іншою і не менш важливою загрозою економічній безпеці є рівень корупції в Україні. Корупція та злочинність сьогодні стали головною причиною економічних труднощів і соціальної напруги в суспільстві. Корупція є не породженням і супутником ринкових

реформ, а навпаки, наслідком їх повільності, непослідовності і незавершеності [89, с. 39].

Так, у 2009 році рівень корупції в Україні оцінили у 2,2 бали. Україна опинилася на 146 місці серед 180 країн, охоплених цьогорічним індексом. Така сама оцінка розповсюдженості корупції у державному секторі була зафіксована в Україні у революційному 2006 році, коли українськими та міжнародними експертами заявлялося про тотальну корумпованість української публічної влади всіх рівнів. На одному рівні з Україною містяться такі країни як Росія, Кенія, Зімбабве, Еквадор, Камерун та Сьєрра-Леоне [177].

Слід зазначити, що за останні роки спостерігається збільшення рівня корупції у країні, що є тривожним сигналом та серйозною загрозою. Так, у 2008 році Україна посіла 99 місце, набравши 2,8 бали, у 2009р. – 2,7 та 118 місце відповідно, а в 2010 р. – 2,5 бали, зайнявши 134 місце.

Якщо, тінізація економіки та корупційні діяння носять більшою мірою інституціональний характер, то наступні загрози породжені переважно економічними процесами. До числа таких загроз, зокрема, відносяться продовольче забезпечення, інфляція, зайнятість населення, відкритість економіки, контрабанда, конкурентноздатність економіки та ін.

Досить важливою загрозою економічній безпеці є стан продовольчого забезпечення населення країни. Слід зазначити, що на законодавчому рівні критичний стан з продовольчим забезпеченням населення визнано однією із головних загроз національним інтересам і національній безпеці України, а забезпечення продовольчої безпеки – одним з основних напрямів державної політики в питанні національної безпеки України в економічній сфері [131].

Так, за даними Міністерства економіки в Україні у 2010 р. по більшості основних видів продовольства фактичне споживання знаходилося нижче раціональних норм. Найбільше відставання фактичного споживання від раціонального спостерігалось по м'ясу і м'ясопродуктах – на 37 %, молоку і молокопродуктах – на 39 %, плодах, ягодах і винограду – на 52 %. Водночас необхідно відзначити позитивну динаміку зростання фактичного споживання у 2010 р. порівняно з попереднім, окремих видів продовольства,

споживання яких відстає від раціональних норм. Так, протягом 2010 р. споживання м'яса і м'ясопродуктів на душу населення зросло на 4,9 кг, риби і рибопродуктів – на 2,2 кг, яєць – на 8 штук [113].

За чотирма продовольчими групами, а саме: “хліб і хлібопродукти”, “картопля”, “олія рослинна всіх видів” та “цукор” фактичне споживання перевищило раціональну норму. Проте, таке перевищення по зазначених групах продовольства, особливо хлібопродуктах та картоплі, є свідченням незбалансованості харчування населення, яке намагається забезпечити власні енергетичні потреби за рахунок більш економічно доступних продуктів.

Індикатор доступності продуктів харчування у 2010 р. становив 50,8 % при його 60-ти відсотковому граничному критерії. Порівняно із 2009 р. цей показник покращився на 2,4 відсоткових пункти.

Процес глобалізації тягне за собою все тіснішу взаємозалежність національних економік, яка проявляється у спільності економічних відносин та відкритості національних економік. Однак така взаємозалежність національних економік призводить і до виникнення окремих труднощів та проблем. Так, за останні роки все частішими стали кризи, пов'язані з функціонуванням ринкової системи, що в умовах підвищеного рівня взаємозалежності національних економік призводить до того, кризові явища, з'являючись в одних країнах чи регіонах, можуть перерости у всесвітню кризу, як це було у 1997-1998 рр. та 2010-2009 рр.

До числа загроз, поява яких пов'язана з процесом глобалізації, можна віднести:

- 1) недосконалість функціонування системи міжнародної торгівлі, яка поглиблюється протекціоністськими заходами та використання таких торгівельних заходів, як блокада та ембарго, у політичних цілях;
- 2) нестабільність цін на сировину та енергоресурси;
- 3) швидкий технічний прогрес та зміна технологій, які призводять до швидкої зміни порівняльних переваг окремих країн;
- 4) нерівноправність доступу до технологій;
- 5) недосконалість світової фінансової системи;

б) недосконалість світової валютної системи, яка полягає у її базуванні на групі національних валют, що призводить до сильної залежності від економіки цих країн; часті валютні коливання.

Тому процес входження в глобалізаційний процес кожної окремої країни повинен бути контрольованим з боку держави з метою уникнення тих негативів, які з собою може принести глобалізація, та з метою забезпечення економічної безпеки країни.

За Індексом глобалізації, який слугує індикатором відкритості економіки, Україна серед 62 досліджуваних країн зайняла 39-те місце. Індекс глобалізації являє собою рейтинг, складений за показниками економічної, політичної і соціальної інтеграції 62 країн, які складають 88 % світового населення і 91 % світової економіки [104, с. 161].

Відкритість національної економіки, з одного боку, спричинена необхідністю міжнародного кооперування, з другого – зумовлює появу небезпек для національної економіки. Чинниками, що зумовлюють ступінь відкритості економіки, є геополітичне розташування, розмір країни, обсяг внутрішнього ринку країни, рівень її економічного розвитку та участі в міжнародному кооперуванні.

Схема впливу відкритості економіки на економічну безпеку України наведено на рис. 2.1.

Критерієм відкритого характеру економіки вважається коефіцієнт еластичності зовнішньоторговельного обороту стосовно ВВП. Коефіцієнт еластичності попиту на імпорт за доходами свідчить, наскільки зростає імпорт у разі збільшення ВВП на 1%. Коефіцієнт еластичності попиту на експорт показує залежність між темпами зростання експорту цієї країни і ВВП держав, що імпортують її продукцію. Чим більше “відгукується” експорт на зростання економічної активності у світі, тим краще це для економіки країни експортера. Якщо коефіцієнт еластичності експорту або імпорту перевищує одиницю, це свідчить про збільшення відкритого характеру економіки.

Нині в Україні як показники відкритості економіки застосовують зовнішньоторговельну, експортну та імпортну квоти, хоча ці показники не характеризують повною мірою відкритість економіки (табл. 2.2).

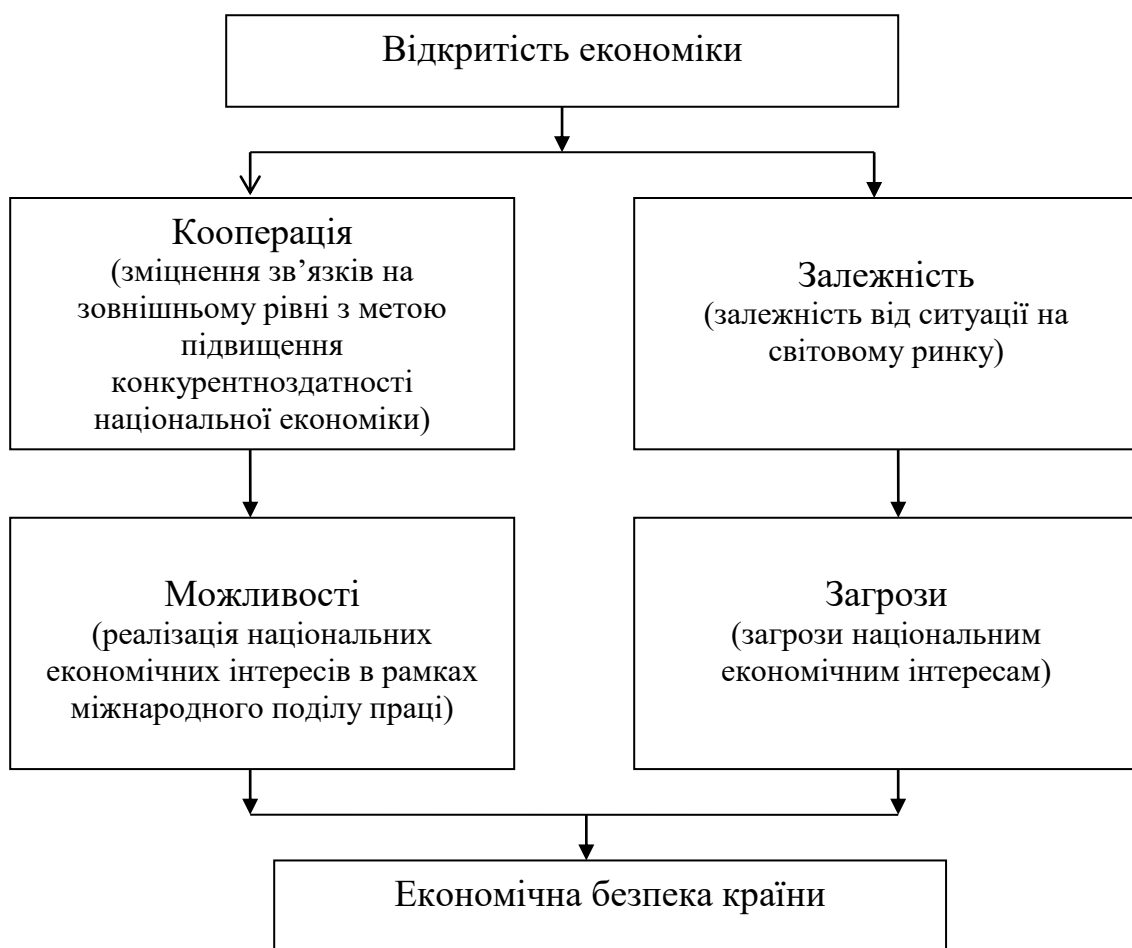

Рис. 2.1. Схема впливу відкритості економіки на економічну безпеку країни

** складено автором*

Еволюцію відкритості економіки України за останні 20 років можна умовно поділити на етапи:

1. Фрагментарна відкритість (1991 – 1994 рр.) – поява суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності та розширення кола іноземних контрагентів.

2. Прискорена відкритість (1994 – 1998 рр.) – лібералізація зовнішньоекономічної діяльності.

3. Поглиблення відкритості (1999 – 2010 рр.) – поступова лібералізація усіх форм зовнішньоекономічної діяльності.

4. Розширення відкритості (2010 – ...) – приєднання України до Світової організації торгівлі (далі – СОТ).

Таблиця 2.2

Показники відкритості економіки України

Показники	Фактичні значення							Порогові значення
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	
Коефіцієнт відкритості економіки	1,03	1,06	0,97	0,89	0,88	0,95	0,84	0,8
Експортна залежність, %	54,48	58,54	49,49	43,09	41,29	43,61	43,85	50,0
Імпортна залежність, %	48,83	47,79	47,82	45,79	46,50	51,08	40,09	50,0

**За даними Державної служби статистики України*

На основі динамічної моделі загальної рівноваги в рамках проекту “Аналіз економічних наслідків вступу України до СОТ”, було зроблено прогноз, що сукупне зростання добробуту від вступу України до СОТ становитиме 10,2 % від обсягу споживання України, а ВВП – 4,8 % у довготривалій перспективі. Також у дослідженні зазначено, що вступ до СОТ призведе до зростання експорту товарів та послуг на 9,2 % та імпорту на – 11,8 %, при цьому галузями, які виграють найбільше від вступу до СОТ, будуть металургійна, металообробна та хімічна промисловості [113].

Аналіз впливу членства України в СОТ на активізацію зовнішньоторговельної діяльності вітчизняних підприємств можна зробити на основі порівняльного аналізу статистичних даних зовнішньоекономічної діяльності за 2009–2010 рр. за умови виключення впливу інших основних чинників.

Так, експорт до країн-членів ЄС товарів за 2010 р. становив 18,1 млрд. дол. США, що більше ніж за 2009 р. на 30% або 4,2 млрд. дол. США. Одним з основних позитивних факторів, що вплинув на експорт промислової продукції після вступу України

до СОТ, є припинення квотування експорту української металопродукції на ринок ЄС. Зовнішньоторговельний обіг між Україною та США в порівнянні з 2009 р. збільшився на 217,3 млн. дол. США або на 85%. Експорт товарів з України до країн Африки у 2010 р. склав 3,9 млрд. дол. США, імпорт – 1,6 млрд. дол. США. Це найбільші показники торгівлі з країнами Африки за всю історію України [138].

Позитивна динаміка українського експорту до країн Азіатсько-Тихоокеанського регіону пов'язана із скасуванням кількісних обмежень на імпорт в країни регіону металопродукції та продукції хімічної галузі.

Водночас, аналіз роботи промислових підприємств не дозволяє зробити висновків щодо наслідків членства України в СОТ з огляду на негативний вплив світової фінансово-економічної кризи на розвиток вітчизняної промисловості.

Аналіз макроекономічних показників аграрного сектору економіки України з метою визначення системних змін у зв'язку із вступом України до СОТ ускладнено розгортанням в Україні з листопада 2010 року світової фінансової кризи та несприятливою ціною кон'юнктурою на світовому аграрному ринку. Водночас, макроекономічні показники аграрного сектору не можуть виявити системних змін у обсягах імпорту, експорту, надходжень до бюджету та виробництва продукції сільського господарства, які були б виключно пов'язані з вступом України до СОТ. Позитивним є висновок, що загроза погіршення торговельного сальдо у зв'язку із значною лібералізацією доступу до Українського ринку сільськогосподарських товарів виявилась невинуватою.

Однак, структура експорту сільгосппродукції зазнала суттєвих змін, збільшення обсягів відбулось по основних 5 товарних позиціях, а саме: олії соняшникової (14,3 %); пшениці (14,23 %); ячменю (12,45 %); насінні рапсу (11,14 %) та кукурудзи (5,94 %). Зменшення рівня диверсифікації робить аграрний сектор України більш залежним від світової кон'юнктури на відзначених ринках [138].

В сучасних умовах жодну країну світу неможливо виключити із процесів загального світового розвитку, і жодна країна не буде здійснювати політику самоізоляції. Більше того,

намагання будь-якої держави ізолюватися від світових господарських процесів шляхом захисту власної економіки за рахунок збитків інших країн (грубий протекціонізм) або реалізувати принцип повного самозабезпечення (автаркія) містять загрози її національній безпеці.

Основною сферою глобалізації є міжнародна економічна система, тобто глобальне виробництво, обмін і споживання, що здійснюється підприємствами в національних економіках і на всесвітньому ринку. До кінця ХХ століття міжнародна економічна система перетворилася на складну структуру, що налічує близько 200 політичних одиниць, у тому числі 186 держав. Всі вони в тій чи іншій мірі беруть участь у виробництві сукупного продукту і намагаються будувати і регулювати свої національні ринки. При цьому, як доводить практика, глобалізація не долає розділу світу на розвинені і слаборозвинені країни, а на базі саме такого розділу корениться і зростає. На місце простої колоніальної залежності прийшла неокolonіальна, заснована переважно на різноманітних прийомах економічного і монетарного диктату. Крім того, процес глобалізації протікає в умовах економічно поляризованої світової системи. Таке положення є потенційним джерелом ризиків, проблем і конфліктів.

Основною тенденцією світового господарства є рух до все більшого економічного зближення окремих країн. Одночасно майже всі національні господарства стають все більш відкритими. Відповідно і господарська діяльність населення глибоко трансформується. Донедавна вважалося, що зовнішні чинники роблять переважно сприятливий вплив на розвиток окремих країн, що міжнародний розподіл праці приносить вигоди всім його учасникам. Проте розвиток світової економіки, особливо в останні два-три десятиріччя, продемонстрував неоднозначність такого впливу.

Включення української економіки в глобалізаційний процес виразилося в лібералізації зовнішньої торгівлі, сприяло ліквідації товарного дефіциту, наповненню вітчизняного ринку різноманітними засобами технічного і технологічного призначення, сприяло залученню населення до прогресивних форм організації праці.

Глобалізація відтворювальних процесів спричиняє за собою глибокі зміни і у всій системі економічних понять, змінює уявлення про економічні відносини, ресурси і результати, всю державну інформаційну, економічну і соціальну політику. У зв'язку з цим важко не погодитися з В. Сенчаговим, стверджуючим, що геополітична стратегія стає визначальною стратегією в системі: “геополітика – національні інтереси – економічна безпека”[171, с. 151].

Для сучасної економіки характерними є катастрофи і ризики, природа яких набуває все більш інституційного характеру, масштаби яких зростають внаслідок зростання трансакцій на світових фінансових ринках і перетворюються на загрози для реальної економіки в масштабах цілих країн.

Геофінанси настільки відірвались від геоekonomіки, яка їх підживлює, що в перспективі для світової економіки можливі досить негативні сценарії. Це означає ризики економічної складової національної безпеки для країн з ліберальною економікою, до яких належить і Україна. Вихід із вказаної ситуації, що загрожує економічній діяльності господарського суб'єкта будь-якого рівня, полягає у створенні інституціональних амортизаторів ризику.

Прагнення України якнайшвидшими темпами долучитися до світових економічних процесів заслуговує схвалення, однак вимагає і певних поступок у реалізації національних економічних інтересів з боку держави. Наша держава надає перевагу у проведенні політики вільної торгівлі, час від часу вдаючись до елементів протекціонізму що окремих груп товарів чи країн. Однак глобалізація вимагає повної лібералізації зовнішньоекономічних відносин, а такий крок для нашої країни є дещо небезпечним. Слід зазначити, що при виборі політики зовнішньоекономічної діяльності не слід повністю переймати принципи вільної торгівлі, а створювати власну модель поведінки.

Глобалізація невпинно наступає та все більше втягує економіку України у світовий простір. Це, в свою чергу, вимагає нових підходів у здійсненні державою своєї економічної політики, яка повинна базуватися перш за все на можливості реалізації власних національних економічних інтересів. Держава повинна використати усі позитивні аспекти глобалізації та намагатися

протистояти негативним її наслідкам. Однак не слід зволікати з формуванням такої політики та намагатися її запровадити уже на етапі вступу, а не пожинати плоди уже після інтеграції до світових економічних структур.

Загрози економічній безпеці транзитивних країн виникають також у зв'язку з використанням їх відкритості розвинутими країнами для трансферу кризових ситуацій через такі механізми, як: провокування фінансових криз; тиск через міжнародні фінансові організації; переміщення екологічно небезпечних виробництв; продовження життєвого циклу продукції на ринках інших країн; експорт застарілих технологій; недобросовісна поведінка іноземних інвесторів; викачування природних ресурсів і незахищених інтелектуальних продуктів; диспаритет у торгівлі високотехнологічними товарами і послугами; дискримінація в зовнішній торгівлі.

Поляризація країн з різним ступенем розвитку і виникнення нерівних умов господарювання, провокують розвинуті країни використовувати механізми перенесення кризової стадії циклів в економічно залежні від них країни. Йдеться про те, що внаслідок антикризової політики розвинутих країн в їхній економіці зменшуються глибина і тривалість криз, натомість у менш розвинутих країнах кризи іноді стають невиправдано глибокими й тривалими. Трансфер криз розвинуті країни здійснюють для зміцнення своєї економічної безпеки, закріплення економічних та науково-технічних переваг, накопичення ресурсів перед стрибком у постіндустріальне суспільство.

Основними напрямками забезпечення економічної безпеки України в умовах відкритої економіки слід вважати формування конкурентоспроможної, збалансованої національної економіки з міцним фінансовим сектором, посідання гідного місця у міжнародному поділі праці і на світових ринках.

В умовах входження України в глобалізований світ у середньостроковій перспективі головного пріоритету набувають національні інтереси, які полягають у підвищенні конкурентоспроможності людини, суспільства, держави. Тому в економічній сфері національної безпеки першочерговим є створення конкурентоспроможної, соціально орієнтованої національної економіки. Важливою складовою довгострокового

підтримання конкурентоспроможності національної економіки є дотримання належного рівня економічної безпеки. Відтак рівень економічної безпеки може сприйматися як достатній аргумент для тимчасового чи часткового коригування умов конкурентності ринку.

У рейтингу Світового економічного форуму “Глобальний огляд конкурентоспроможності за 2009-2010 роки”, що охоплює 133 країни, Україна посіла 82-ге місце, опустившись за рік на 10 позицій. Конкурентоспроможність України була оцінена у 3,95 балів. Найбільш конкурентоспроможною була визнана Швейцарія, що посунула на друге місце США. У звіті вказується, вказується, що значне погіршення індексу конкурентоспроможності України викликане тим, що країна зіткнулася з серйозними проблемами, пов'язаними з різким падінням попиту на експортну продукцію, девальвацією гривні і руйнуванням фінансової системи. У WEF зазначають, що економіку України необхідно реформувати в таких напрямках, як інституційне середовище (країна займає 120-те місце), зміцнення фінансових ринків (106) і підвищення ефективності товарних ринків (109) [177].

У 2009-2010 рр. Україна посідала 73 позицію серед 134 країн за рівнем конкурентоздатності із загальним балом 3,98 [178, с. 25-26] (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Рейтинг конкурентоздатності України

Країна	2000	2001	2002	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Україна	56	60	69	84	86	68	78	69	73	82
Загальна кількість країн	58	75	95	101	104	117	125	122	134	133

**За даними Державної служби статистики України*

В цілому, рейтинг конкурентоспроможності України є досить низьким на фоні постійного його зниження. Однак, в такому низькому рейтингу, присутні і методологічні проблеми. Одна з причин втрати позицій полягає у тому, що у 2007 році істотно змінилася методика складання рейтингу.

Більш детальний аналіз положення України свідчить про наявність декількох сильних і слабких сторін. Порівнюючи між собою три субіндекси, що формують індекс глобальної конкурентоспроможності, можна побачити, що найнижчий рейтинг – 90-е місце – Україна займає по субіндексу “базові вимоги”, у той час як набагато кращий результат є по двох інших – 66-е місце по “факторах, що підвищують ефективність” і 76-е по “факторах інновацій і модернізацій”.

Згідно з методологією індексу глобальної конкурентоспроможності (далі – ІГК) під час переходу країни від економіки, заснованої на факторах виробництва, до економіки, заснованої на ефективності їх використання, державі слід сфокусуватися, по-перше, на відновленні базових вимог і, по-друге, на факторах, що підвищують ефективність. Фактори інновацій і модернізацій, яким надана досить низька вага в сукупному балі ІГК, відіграють менш суттєву роль на цій стадії.

Незважаючи на те, що Україна менш конкурентоспроможна, ніж більшість країн Центральної й Східної Європи, її позиції кращі, ніж у багатьох країн СНД. Остаточна оцінка конкурентоспроможності України протягом останніх 10 років не покращилася, незважаючи на значні зусилля країни стосовно проведення реформ.

Щоб розвивати свій конкурентний потенціал, Україні слід використовувати три головних переваги, що виділяють її при порівнянні з аналогічними країнами: великі розміри внутрішнього ринку, достатньо високий рівень освіти населення й високу здатність до інновацій.

Аналіз світового досвіду останніх десятиліть дав змогу виокремити основні чинники конкурентоспроможності національної економіки. Серед них:

- ефективна координація та співпраця між транснаціональними корпораціями та країнами, в яких здійснюється їхня діяльність;

- орієнтація державної політики на консолідацію суб’єктів економічних відносин в межах країни, а також підтримка виходу національних корпорацій на світовий економічний простір;

– дотримання урядом критичної межі диференціації прибутковості суб'єктів економіки всередині країни (антимонопольна політика, вилучення надприбутку тощо);

-- запобігання загрозам, які виникають внаслідок підвищення відкритості економіко-правового середовища (адаптація міжнародних правових норм до національних умов, використання інструментів тарифного та нетарифного захисту внутрішніх ринків);

– посилення уваги до механізмів інноваційно-промислової політики, покликаних забезпечувати конкурентоспроможність в стратегічній перспективі;

– поширення політики сприяння розвитку “людського капіталу”.

Вищенаведені чинники орієнтовані насамперед на досягнення максимального рівня розкриття національних конкурентних переваг. Лише встановивши, наскільки реалізованими є національні конкурентні переваги, можливо визначити стратегічну ефективність використання наявних національних ресурсів засобами національної економічної політики та корпоративного управління.

Стрижнем сучасної української моделі конкурентоспроможності економіки має стати реалізація та використання національних конкурентних переваг шляхом розроблення та запровадження інноваційної моделі структурної перебудови економіки, а у подальшому – стратегії переходу до економіки знань. Слід зазначити, що протягом останніх 15 років зростає залучення носіїв нових (наукових) знань українського походження та здобутих ними результатів у сферу інноваційної діяльності сусідніх держав, зменшуються обсяги можливої бази об'єктів інноваційної діяльності в Україні, знижується кількість інноваційно-активних підприємств (26 % у 1994 році проти 14,2 % у 2009 році), в той час, як серед країн Європейського Союзу мінімальні показники інноваційної активності мають Португалія – 26 % та Греція – 29 %, що, принаймні, у два рази вище, ніж в Україні. Порівняно з країнами лідерами, такими як Нідерланди (62 %), Австрія (67 %), Німеччина (69 %), Данія (71 %) та Ірландія (74 %) розрив з Україною ще більший (3-4 рази) [150, с. 13].

Таким чином, критична ситуація в інноваційній сфері робить нагальною розробку такої державної політики, яка б забезпечувала розширене відтворення об'єктної бази інноваційної діяльності та незворотній вплив інновацій на прискорене економічне зростання країни.

В той же час, Україна має і певні здобутки та певний потенціал у розвитку інноваційної економіки. Так, Україна увійшла до п'ятірки провідних країн у галузі ракетобудування, посіла 7-ме місце у галузі авіабудування та 10-те місце – у галузі суднобудування та у деяких галузях оборонно-промислового комплексу. Крім того, Україна займає 4-те місце у світі за кількістю сертифікованих математиків-програмістів. За індексом К-суспільства з кращих 45 країн світу Україна посідає 40-ве місце [104, с. 161]. Із 33 країн, які на сьогодні претендують на формування економіки і суспільства знань, Україна посідає перше місце за такими показниками, як питома вага фахівців з вищою освітою, студентів, які отримують дипломи з наукових та інженерних спеціальностей [150, с. 37-38]. Проте, розрив у науково-технологічній сфері продовжує набирати масштабних ризиків та виявляє тенденцію наростаючого віддалення України від розвинених країн світу в економіці, науці та технологіях у майбутньому.

Через непослідовність у проведенні науково-технологічної та інноваційної політики в Україні закріплюються тенденції до технологічного відставання від розвинених країн світу. Наслідком цього стає зниження конкурентоспроможності національної економіки, гальмування розвитку високотехнологічних галузей промисловості, падіння кваліфікованості робочої сили. Це зумовлює зростання загроз економічній безпеці, подальше відставання України від економічно розвинених країн світу та перетворення її у ресурсний придаток країн-лідерів. Тому, основні пріоритети державної політики загалом, у тому числі державної інноваційної політики, мають зміститися в бік структурної перебудови та інституційної модернізації економіки України, підтримати і підвищити її спроможність розвивати і впроваджувати технологічні інновації та забезпечити функціонування складних науково-технологічних систем, стратегічно важливих з точки зору життєзабезпечення нашого

суспільства і підтримання національної безпеки, насамперед, економічної, екологічної, енергетичної та продовольчої безпеки.

Отже, підвищення конкурентоспроможності економіки України є безальтернативним напрямом економічної стратегії держави. Розширення ЄС, вступ до СОТ, реалізація інтеграційних домовленостей з країнами ЄСП відкривають для України нові перспективи та можливості підвищення конкурентоспроможності – і водночас містять ризики й виклики щодо пошуку Україною адекватного місця в світовому та регіональному поділі праці.

Виходячи з наявних об'єктивних умов для розбудови конкурентоспроможності національної економіки, найтипівішими можуть стати такі сценарії подальшого розвитку:

- пасивне очікування,
- підпорядкування іноземним інтересам,
- технологічний прорив,
- незалежна політика інтеграції.

Пасивне очікування полягає в збереженні існуючого ліберального курсу економічної політики, зокрема шляхом гарантування однакових умов для нерезидентів на внутрішньому ринку.

Сценарій підпорядкування іноземним інтересам передбачає активізацію міжнародних організацій та окремих держав впливу на політику економічних перетворень в Україні з метою отримання контролю над стратегічно важливими галузями та підприємствами України

Технологічний прорив передбачає активацію інноваційної діяльності, реформування податкової системи, структурні зміни в економіці. Здійснення технологічного прориву можливо тільки на базі наявних порівняльних та конкурентних переваг. Зокрема, до порівняльних переваг можна віднести: значні запаси корисних копалин; наявність родючих сільськогосподарських угідь; відносно високий рівень кваліфікації окремих категорій робочої сили; вигідне транспортно-географічне розташування. До конкурентних переваг відносяться наявність унікальних технологій, у сфері ракетобудування, літакобудування, військової технік, а також високий інноваційний рівень потенціалу трудових ресурсів.

Незалежна політика інтеграції означає пошук та переорієнтацію на внутрішні чинники самодостатнього розвитку, розбудову власного шляху входження до світової економічної системи.

Два останніх сценарії є найбільш бажаними як моделі формування високоадаптивного диверсифікованого виробництва на основі високої продуктивності праці, зростання рівня життя та платоспроможного попиту населення.

Світова фінансова криза суттєво зачепив українську економіку, складна ситуація з якою ускладнюється накладанням кон'юнктурних циклів – довгострокового національного і всесвітнього технологічного. Конкуренція, притаманна ринковій економіці, ще більше загострилася в кризових умовах, що зумовлює появу нових загроз та необхідність здійснення ефективної політики забезпечення економічної безпеки країни.

Чинник глобалізації несе в собі значний заряд ризику для національної економіки. Розуміючи істотність цього чинника, держави прагнуть попередити можливий негативний вплив і максимізувати позитивний. Деструктивний вплив глобалізації виявляється, перш за все, в можливості швидкого і значного коливання світових цін на сировину і енергоносії, що є особливо актуальним для економіки України, яка є імпортозалежною та енергозалежною країною.

Проте сучасні глобальні тенденції характеризуються не тільки вільним і швидким рухом товарів і послуг, але і не менше стрімким і достатньо вільним рухом капіталу у всіх формах. Тут глобалізація, як чинник економічної безпеки, містить інший значний негативний момент – істотну перевагу фінансового сегменту капіталу і його фактичний відрив від відтворювальної системи через виняткову мобільність портфельних інвестицій. Деякі учені саме в цьому бачать головну загрозу безпеки національних економік.

Іншими словами, система, коли конкурентний механізм руху капіталів є основою модернізації виробництва, а мобільність капіталу складає інвестиційний потенціал об'єкту, дає істотні збої унаслідок втрати взаємозалежності її структурних елементів. Сучасний фінансовий ринок характеризується домінантою вторинних пінних паперів (деривативів), які значно перевищують

оборот не тільки виробничих ресурсів, але і “реальних” цінних паперів.

Прагнення України якнайшвидшими темпами долучитися до світових економічних процесів заслуговує схвалення, однак вимагає і певних поступок у реалізації національних економічних інтересів з боку самої держави. Україна підтримує розповсюдження світових ліберальних тенденцій, лише час від часу вдаючись до елементів протекціонізму щодо окремих груп товарів чи країн. Однак глобалізація в принципі “штовхає” до більш високого рівня лібералізації зовнішньоекономічних відносин, що є дуже серйозним викликом. Очевидною є необхідність зваженої лібералізації, зваженого сприйняття поширення глобалізаційних тенденцій.

Включення української економіки в глобалізаційний процес виразилося в лібералізації зовнішньої торгівлі, що стало причиною для залучення зовнішніх джерел інвестиційних ресурсів. Так, на протязі 2006-2010 рр. спостерігається зростання глобального потоку прямих іноземних інвестицій (далі – ПІІ), при цьому у 2009 р. їх обсяг досягнув рекордного рівня і склав 1978 трлн. дол. США. Незважаючи на фінансову та кредитну кризи, які розпочалися в другій половині 2009 р. спостерігається позитивна динаміка приросту ПІІ за трьома основними економічними групами країн: розвинені країни; країни, що розвиваються; і країни, з перехідною економікою.

Обсяг притоку ПІІ у розвинених країнах у 2009 р. порівняно з 2008 р. зріс на 16,8 % і досяг майже 1,4 трлн. дол. США. Основними реципієнтами інвестицій стали США (192,9 млрд. дол. США), Сполучене Королівство (171,1 млрд. дол. США) та Франція (123,3 млрд. дол. США). На країни ЄС-25 припадало 40 % від загального обсягу світового притоку ПІІ (610 млрд. дол. США).

Обсяг притоку ПІІ у країнах, що розвиваються, в 2009 р. порівняно з 2008 р. збільшився на 22% і становив 529,3 млрд. дол. США. При цьому, лєвова частка ПІІ надійшла у нафтовий сектор та галузі, пов’язані з видобутком природних ресурсів. Високі ціни в поєднанні зі зростаючим глобальним попитом на нафту та інші мінеральні ресурси стали основною причиною надходження інвестицій до цих двох груп країн.

Фінансово-економічна криза мала достатньо серйозний вплив на тенденції прямого іноземного інвестування у світі у 2010-2009 рр.

Так, у 2010 р. загальний обсяг таких інвестицій склав майже 1,7 трлн. дол. США, у 2009 р. прогнозували скорочення загального обсягу інвестицій до 1,2 трлн. дол. США. У 2010 р. - незначне зростання ПІІ (до 1,4 трлн. дол. США), а в 2011 р. досягне докризового рівня (до 1,8 трлн. дол. США). Загальні тенденції світового потоку прямих іноземних інвестицій відображено у таблиці 2.4.

Таблиця 2.4

Глобальний потік прямих іноземних інвестицій, млн. дол. США

Територія	Приток			Відтік		
	2008	2009	2010	2008	2009	2010
Всього	1461074	1978838	1697333	1396916	2146322	1837731
Розвинені країни	972762	1358628	962259	1157910	1809531	1506528
Країни, що розвиваються	433764	529344	620733	215282	285486	292710
Країни перехідною економікою ³	54548	90866	114361	23724	51505	58496

**За даними Державної служби статистики України*

Криза також суттєво змінила і географію ПІІ, що спостерігається у різкому зростанні частки інвестицій у країни, що розвиваються, та країни з перехідною економікою, яка в 2010 р. сягнула 43 % усіх глобальних потоків.

Як видно з табл. 2.5, попри загальну тенденцію до зниження потоку прямих іноземних інвестицій у 2010 р. загалом у світі та у розвинених економіках, потік інвестицій до країн, що розвиваються, та до країн з перехідною економікою має тенденцію до зростання. Особливо на цьому фоні виділяється група країн з перехідною економікою, до числа яких за методикою UNCTAD відноситься і Україна.

Яскравим підтвердженням цьому є потік іноземних інвестицій в Україну, загальний обсяг притоку яких збільшився вдвічі у 2010 р., порівняно з 2008 р. При цьому, внаслідок спаду

ділової активності в результаті фінансової кризи, у 2009 році спостерігається зменшення обсягів притоку та відтоку прямих іноземних інвестицій. Аналіз загальної тенденції прямих іноземних інвестицій в економіку України наведено у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

Структура прямих іноземних інвестицій в економіку України,
млн. дол. США [120, с. 56; 122, с. 47; 123, с. 52; 124, с. 46]

	2008		2009		2010		2011	
	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%
Всього	21182	100	34980	100	42528	100	40027	100
Кіпр	3188	15,1	11454	32,7	13252	31,2	8593	21,5
Німеччина	5578	26,3	5918	16,9	6394	15	6613	16,5
Нідерланди	1534	7,2	2509	7,2	3181	7,5	4002	10
Австрія	1634	7,7	2067	5,9	4484	10,5	2604	6,5
Сполучене Королівство	1563	7,4	1976	5,6	2274	5,3	2376	5,9
Російська Федерація	1002	4,7	1462	4,2	1852	4,4	2675	6,7
Сполучені Штати Америци	1397	6,6	1430	4,1	1472	3,5	1387	3,5
Франція	830	3,9	1045	3	1226	2,9	1640	4,1
Віргінські острови, Британські	806	3,8	1067	3,1	1316	3,1	1371	3,4
Швеція	137	0,6	987	2,8	1263	3	1272	3,2
Італія	133	0,6	150	0,4	914	2,1	992	2,5
Швейцарія	567	2,7	648	1,9	716	1,7	806	2
Польща	395	1,9	672	1,9	695	1,6	865	2,2
Угорщина	371	1,8	411	1,2	596	1,4	675	1,7
Інші країни	1987	9,7	3258	9,1	3697	6,8	4156	10,3

**За даними Державної служби статистики України*

Інвестиції до України надійшли зі 125 країн світу. Найбільшим інвесторам припадає майже 81% загального обсягу прямих інвестицій. З даних табл. 3.5 видно, що лідером по надходженню прямих іноземних інвестицій до України є Кіпр, який у 2009-2009 рр. витіснив на другий план Німеччину, яка була головним інвестором коштів в Україну, частка яких у 2008 р.

складала 26,3 % усієї величини ПІІ. На думку багатьох експертів, надходження ресурсів з Кіпру є не стільки іноземним інвестуванням в економіку України, скільки поверненням “українських” фінансових ресурсів. До того ж, на Кіпр припадає й переважна частина обсягів інвестицій з України до інших країн – 94 %.

Іншим та не менш важливим аспектом іноземного інвестування в економіку України є розподіл прямих іноземних інвестицій між окремими галузями та видами економічної діяльності.

Загальний обсяг ПІІ, внесених в Україну, на 01.01.2010 р. склав 34980 млн. дол. США і в розрахунку на 1 особу становить близько 700 дол. США. У 2010 році спостерігаються високі темпи приросту обсягу прямих іноземних інвестицій, обсяг яких склав 7,6 млрд. дол. США (майже в 3 рази більше, ніж за 2009 р.). Зростає частка чистих ПІІ у ВВП з 4,3 % у 2009 р. до 7,8 % у 2010 р. Залишаються високими темпи інвестування у машинобудування (23,6 %) та хімічну і нафтохімічну промисловість (6,7%), що є основними інноваційними галузями промисловості. (табл. 2.6).

Усе це створювало сприятливі умови для забезпечення розвитку реального сектору економіки. Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій, унесених в Україну, на 1 січня 2010 р. склав 40026,8 млн. дол. США, що в розрахунку на одну особу становить 872,6 дол. США.

Спостерігається погіршення структури іноземного інвестування в Україну на користь посередницьких секторів вітчизняної економіки. Так, у 2008 р. частка ПІІ, що надійшли у реальний сектор, становила 46,1 %, у 2009 р. зменшилася до 33,8 %, а в 2010 р. – 28,9 %. Частка посередницьких секторів (торгівля, фінансові послуги та операції з нерухомістю) збільшилася з 34,2 % у 2008 р. до 58,1 % у 2010 р. При цьому, мають місце випереджаючі темпи інвестицій в основний капітал секторів, які здійснюють перерозподіл сукупного продукту, над інвестиціями у виробництво, що посилює ризики нестабільності зростання в довгостроковій перспективі, що зокрема проявилось у наслідках фінансово-економічної кризи для вітчизняної економіки.

Таблиця 2.6

Розподіл прямих іноземних інвестицій в Україну за видами економічної діяльності [120,с. 57; 123, с. 53; 124, с. 47]

Вид діяльності	2008		2009		2010		2011	
	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%	млн. дол. США	%
Всього	21182	100	34980	100	42528	100	40027	100
Фінансова діяльність	3561	16,8	6836	19,5	12635	29,8	8969	22,4
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	5618	26,5	5775	16,5	5532	13	1401	3,5
Оптова торгівля і посередництво в оптовій торгівлі	2119	10	2610	7,5	3163	7,4	4225	10,6
Операції з нерухомим майном, оренда. інжиніринг та надання послуг підприємцям	1567	7,4	7995	22,9	3396	20,9	4065	10,2
Будівництво	840	4	1632	4,7	2053	4,8	2213	5,5
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	1272	6	1561	4,5	1656	3,9	1837	4,6
Машинобудування	967	4,6	1072	3,1	1149	2,7	1094	2,7
Хімічна та нафтохімічна промисловість	693	3,3	1063	3	1174	2,8	1206	3,1
Добувна промисловість	432	2	1053	3	1002	2,4	1128	2,8
Сільське господарство, мисливство та пов'язані з ними послуги	400	1,9	553	1,6	799	1,9	871	2,2

*За даними Державної служби статистики України

Так, у 2009 р. частка інвестицій в основний капітал торгівлі, фінансової діяльності та операцій з нерухомістю становила 32,5 % у 2009 р. порівняно з 21,1 % у 2008 р., тоді як промисловості – зменшилась з 35,7 % до 34,1 %. У 2009 р. реальні темпи зростання інвестиції в основний капітал промисловості становили 27 %, роздрібною торгівлі – 48 %, фінансової діяльності – 60 % [122, с. 54-56].

До стримуючих факторів для залучення іноземних інвестицій слід віднести суттєве уповільнення темпів зростання інвестицій в основний капітал та зростання собівартості виробництва продукції в металургії, хімічній промисловості, іншої мінеральної продукції (внаслідок зростання вартості імпортованих енергоресурсів та девальвації національної грошової одиниці).

На стан інвестиційної безпеки вплинуло також уповільнення притоку ПІІ в Україну у III кв. та виведення капіталів іноземними інвесторами у IV кв. 2010 р. Наслідком стало погіршення основних показників інвестиційної безпеки. Негативними є також і зміни у структурі іноземного інвестування в Україну на користь посередницьких галузей економіки, що стримує підвищення конкурентних переваг українських підприємств реального сектору економіки. Загрозливою для розвитку реального сектору економіки є також і незацікавленість банківського сектору України у кредитуванні підприємств обробної промисловості. Зважаючи на зазначені тенденції у сфері іноземного інвестування в Україну, інтегральний показник рівня інвестиційної безпеки має наступний вигляд (рис. 2.2).

Отже, спостерігається підвищення рівня інвестиційної безпеки у 2002-2009 рр., що зумовлено збільшення притоку прямих іноземних інвестицій в Україну. Зниження рівня інвестиційної безпеки у 2010-2009 рр. зумовлено як змінами в структурі іноземних інвестицій, так і зменшенням їх обсягів.

Особливістю економіки України є те, що, будучи країною з відкритою економікою, вона принципово залежить від розвитку світового ринку та його динаміки. Свідченням цьому можуть служити показники зовнішньоекономічної активності України, котра з роком в рік підвищується (табл. 2.7).

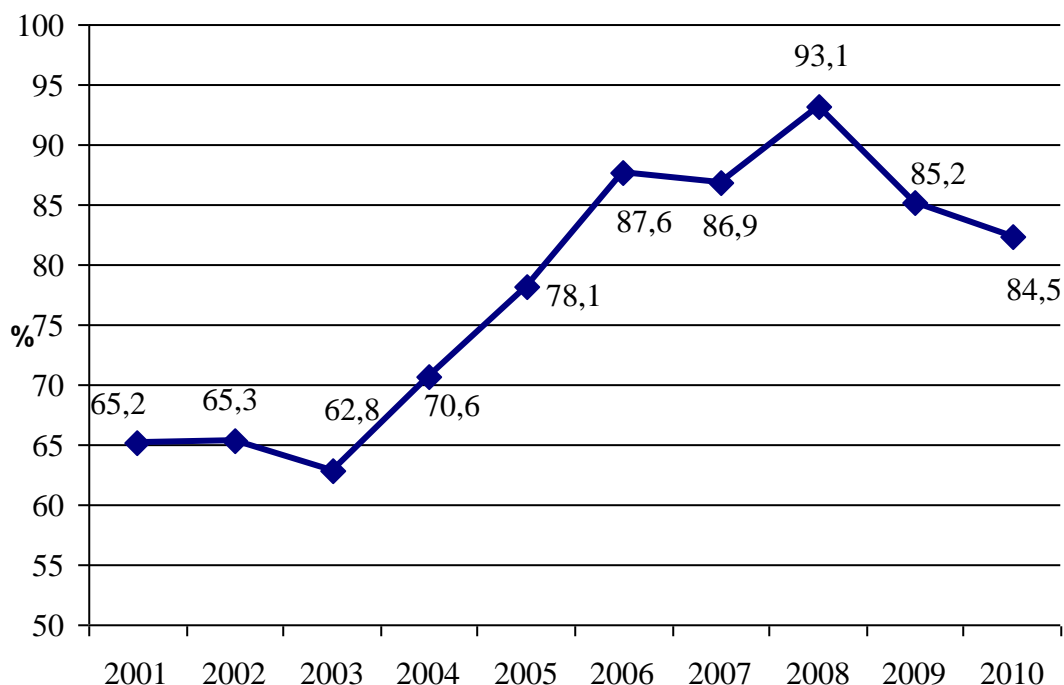

Рис. 2.2. Інтегральний показник рівня інвестиційної безпеки України

**За даними Державної служби статистики України*

За даними таблиці 2.7 видно, що зовнішньоекономічна активність держави за період з 2000 по 2010 рр. збільшилася в 5,1 рази, що є свідченням активного включення України до світових економічних процесів. У 2009 р. спостерігається зменшення зовнішньоекономічного обороту України, що пов'язано з наслідками дії фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр.

Підвищення активності нашої держави у 2000-2010 рр. є позитивним, оскільки воно забезпечує як внутрішню потребу країни у товарах та послугах, так і дає змогу реалізовувати продукцію власного виробництва на зовнішніх ринках. Однак при цьому не слід забувати і про проблему збалансованості внутрішнього та зовнішнього ринку та проблеми забезпечення зовнішньоекономічної безпеки держави. Зокрема з таблиці ми

спостерігаємо починаючи з 2007 року переважання обсягів імпорту товарів над обсягами експорту, що є свідченням поступового перетворення України в імпортозалежну країну.

Таблиця 2.7
Зовнішньоекономічна активність України, млн. дол. США¹

Рік	Експорт товарів	Імпорт товарів	Сальдо	Експорт послуг	Імпорт послуг	Сальдо	Всього експорт	Всього імпорт	Загальне сальдо	Зовнішньоекономічний оборот
2000	14572,5	13956,0	+616,5	3486,8	1150,9	+2335,9	18059,3	15106,9	+2952,4	33166,2
2001	16264,7	15775,1	+489,6	3544,4	1147,5	+2396,9	19809,1	16922,6	+2886,5	36731,7
2002	17957,1	16976,8	+980,3	4055,3	1191,6	+2863,7	22012,4	18168,4	+3844,0	40180,8
2005	23066,8	23020,1	+46,7	4248,0	1458,0	+2790,0	27314,8	24478,1	+2836,7	51792,9
2006	32672,3	28996,1	+3676,2	5307,9	2010,1	+3299,8	37980,2	31004,2	+6976,0	68984,4
2007	34286,8	36141,1	-1854,3	6134,7	2935,0	+3199,7	40421,5	39076,1	+1345,4	79497,6
2008	38367,7	45034,5	-6666,8	7505,5	3719,4	+3786,1	45873,2	48753,9	-2880,7	94627,1
2009	49248,1	60669,9	-11421,8	9038,9	4980,6	+4058,3	58287,0	65650,5	-7363,5	123937,5
2010	67002,5	85534,4	-18531,9	11694,2	6646,8	+5047,4	78696,7	92181,2	-13484,5	170877,9
2011	39702,9	45435,6	-5732,7	11741,3	1590,2	+10151,1	51444,2	47025,8	+4418,4	98469,9

До того ж, спостерігається ситуація різкого зростання обсягів експорту послуг в останні роки, яке дає змогу отримати позитивне сальдо зовнішньоекономічної діяльності у 2009 р. При цьому, найбільшу питому вагу в загальному обсязі українського експорту становили транспортні (65,7 %), різні ділові, професійні та технічні (12,7 %) послуги [73].

В умовах відкритої економіки, з одного боку, необхідно захищатися від зовнішніх загроз, з іншого боку – прагнути до отримання максимальної користі від зовнішньоекономічних відносин.

Швидкі темпи зростання зовнішньоекономічної діяльності несуть у собі і приховані загрози для економіки всієї країни, які можуть загрожувати її подальшій стійкості на світових ринках. На користь цього свідчать показники відкритості економіки та стану зовнішньоекономічної безпеки (табл. 2.8).

¹ Таблицю складено за даними Державної служби статистики України – www.ukrstat.gov.ua

Таблиця 2.8

Основні показники зовнішньоекономічної безпеки України²

Показники	Фактичні значення										Порогові значення
	2000	2001	2002	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	
Коефіцієнт відкритості економіки	1,06	0,97	0,95	1,03	1,06	0,97	0,89	0,88	0,95	0,84	0,8
Коефіцієнт покриття імпорту експортом	1,20	1,17	1,21	1,12	1,23	1,04	0,94	0,89	0,85	1,09	1,0
Коефіцієнт покриття імпорту експортом за товарами	1,04	1,03	1,06	1,00	1,13	0,95	0,85	0,81	0,78	0,87	1,0
Коефіцієнт покриття імпорту експортом за послугами	3,03	3,09	3,40	2,91	2,64	2,11	2,02	1,81	1,76	7,38	3,0
Експортна залежність, %	57,7 7	52,12	51,92	54,48	58,54	49,49	43,09	41,29	43,61	43,8 5	50,0
Імпортна залежність, %	48,3 2	44,52	42,86	48,83	47,79	47,82	45,79	46,50	51,08	40,0 9	50,0

При цьому, необхідно зупинитися на основних загрозах зовнішньоекономічної безпеки, які викликані як процесами інтернаціоналізації виробництва, так і глобалізації.

² Розраховано на основі даних таблиці Державного служби статистики України та Національного банку України.

По-перше, національна економіка має досить високу залежність від стану міжнародних ринків металургійної продукції, енергоносіїв та хімічної промисловості. Частка продукції металургійної промисловості в загальному обсязі експорту складає більш ніж 40 %, продукції хімічної та пов'язаної з нею галузей близько 9 %. Таким чином, світова кон'юнктура на ринках металопродукції негативно впливає як на величину прибутків вітчизняних виробників, так і на стан зовнішньоекономічної активності держави в цілому. Розвиток ситуації в 2009 р. показав, що зниження ціни на металопродукцію на світових ринках привело до потрясінь у металургійному секторі економіки України.

Залишається досить високою енергетична залежність економіки країни, яка побудована на використанні енергоресурсів імпортного походження. При цьому, частка залежності по нафті складає близько 80 %, по природному газу – понад – 70 %. Особливо гостро відчувається проблема енергетичної залежності України на фоні скорочення власного видобування газу та нафти, які призначені для використання у побутових цілях населення, та підвищення ціни та експортного мита на енергоресурси з боку основного постачальника – Російської Федерації. Тому, будь-які зміни на світових ринках енергоресурсів можуть досить боляче вдарити по економіці нашої держави.

По-друге, підвищення зовнішньоекономічної активності держави призводить до зростаючих обсягів торгівлі з окремими країнами, серед яких провідне місце займає Російська Федерація. Не зважаючи на розширення Європейського союзу та відповідного збільшення зовнішньоторговельної діяльності з країнами ЄС, Російська Федерація залишається основним зовнішньоторговельним партнером України. Слід зазначити, що частка Російської Федерації в загальному обсязі зовнішньої торгівлі України складає близько 29 %. Таким чином, відносини між Україною та Російською Федерацією підійшли до критичної межі, за якої Російська Федерація може стати монополістом та диктувати свої окремі вимоги у сфері зовнішньоекономічної діяльності. Частка у 29 % в обсязі зовнішньої торгівлі розрахована на основі офіційних даних Держжостату України, якщо ж взяти до уваги проблему прозорості кордонів між нашими державами,

обсяги контрабанди та сірого експортно-імпортного потоку, то така частка ще може зрости. Що ж до частки України у зовнішньоторговельному обороті Російської Федерації складає всього лиш трохи більше 6 %.

По-третє, наслідком активізації зовнішньоторговельної активності стала незбалансована структура імпорту до України та експорту з України. Аналізуючи товарну структури експорту та імпорту, приходимо до висновку про те, що імпорт тяжіє до споживацьких тенденцій, за яких на територію України переважно ввозиться готова продукція іноземних виробників та мала кількість засобів виробництва. Натомість у експорті домінує сировинна складова, коли в основному вивозяться товари з низьким ступенем переробки та мінеральна сировина. Досить мізерною у загальному обсязі експорту залишається частка високотехнологічної та наукоємної продукції.

Така ситуація негативно вплинула на показники зовнішньоторговельного балансу країни. Основними причинами дисбалансу є досить висока питома вага енергоносіїв в структурі імпорту та незмінне підвищення їх вартості, а також підвищення експортного мита на нафту з боку Російської Федерації.

Глобалізація невпинно наступає та все більше втягує економіку України у світовий простір. Це, в свою чергу, вимагає нових підходів у здійсненні державою своєї економічної політики, яка повинна базуватися перш за все на можливості реалізації власних національних економічних інтересів.

Загальний стан зовнішньоекономічної безпеки країни на фоні глобальних викликів економіці наведено на рис. 2.3. Оптимальне значення індикатора дорівнює 100 %.

До основних факторів погіршення стану зовнішньоекономічної безпеки слід віднести:

- випередження темпів зростання імпорту над експортом, що є причиною збільшення від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі товарами і послугами ("мінус" 13,5 млрд. дол. США у 2010 р. проти "мінус" 7,4 млрд. дол. США у 2009 р. та "мінус" 2,95 млрд. дол. США у 2008 р.). Позитивне сальдо зовнішньоекономічної діяльності у 2009 році не є показовим, оскільки такий результат досягнуто за рахунок експорту послуг, фактичний рівень яких порівняно з попереднім роком майже не

змінився та зменшення обсягів імпорту послуг на фоні скорочення майже вдвічі як експорту, так і імпорту товарів;

- погіршення коефіцієнту покриття імпорту експортом – 0,85 у 2010 р. (проти 0,89 у 2009 р. та 0,94 у 2008 р.) У 2009 р. величина коефіцієнту перетнула порогову межу та склала 1,09. В той же час коефіцієнт покриття імпорту експортом за товарами склав 0,87 (менше критичного значення), а за послугами – 7,38 (вдвічі більше за порогів показник);

- збільшення відношення обсягу імпорту до ВВП у 2010 р. порівняно з 2009 р. на 4,58 в. п. до 51,08 % та перевищення порогового значення (50 %), утворюючи реальну загрозу для зовнішньоекономічної безпеки. Проте у 2009 році ситуація кардинально змінилася, що дало змогу зменшити показник імпоротної залежності економіки України до 40,09 %, що є найнижчим показником за останні 10 років.

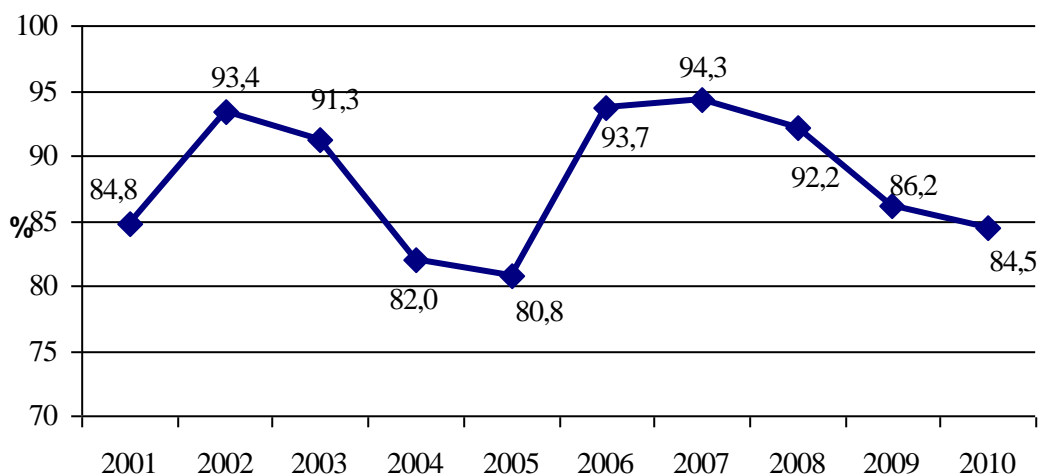

Рис. 2.3. Інтегральний показник стану зовнішньоекономічної безпеки України

**За даними Державної служби статистики України*

Такий стан справ знайшов своє відображення на стані фінансової та продовольчої безпеки країни, а також економічної безпеки України в цілому.

Однією з найважливіших складових економічної безпеки країни виступає фінансова безпека, особливо в сучасних умовах,

коли дія геофінансів, світових фінансових систем на окремо взятую державу (економіку) має якісно інший рівень (рис. 2.4).

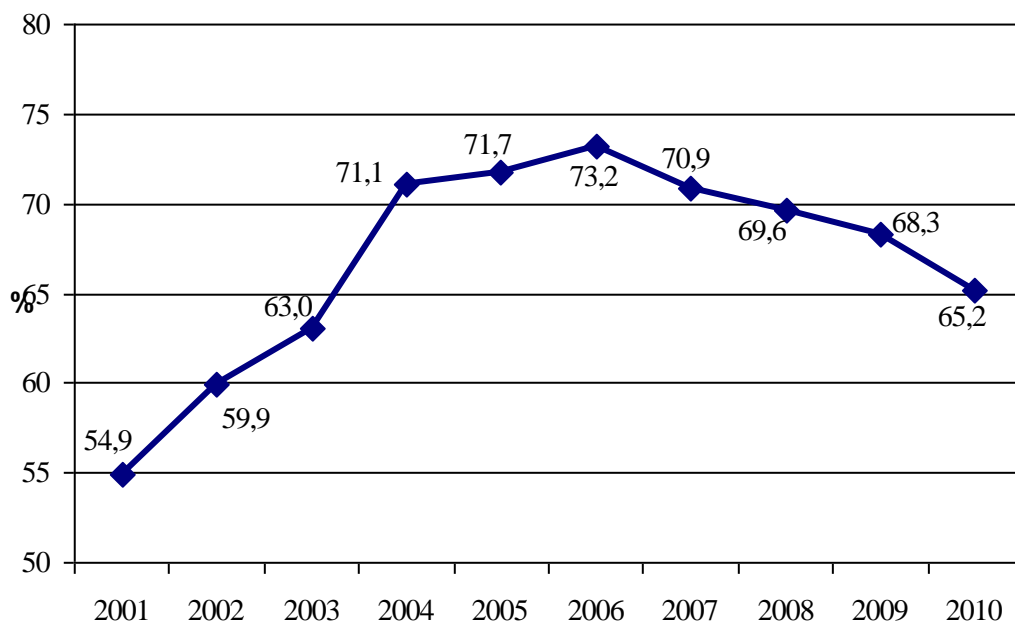

Рис. 2.4. Інтегральний показник рівня фінансової безпеки України

**За даними Державної служби статистики України*

Загалом низький рівень фінансової безпеки України (що знижує рівень економічної безпеки нашої країни в умовах поглиблення процесу глобалізації), зумовлений у першу чергу такими аспектами:

1. Високим рівнем зовнішнього боргу. Загальна сума зовнішнього боргу в 2009 р. зросла на 13,9 % у відношенні до попереднього року і становила 84,5 млрд. дол. США. (60,2 % у відношенні до ВВП). Обсяг валового зовнішнього боргу України за 2010 рік збільшився на 25,6 % (21 млрд. дол. США) і на 1 січня 2009 року становив 103,2 млрд. дол. США (56,7 % до ВВП). Стійка тенденція накопичення зовнішньої заборгованості в банківському та інших секторах економіки (23,5 млрд. дол. США), характерна для трьох перших кварталів року, змінилася в останньому кварталі. Під впливом світової фінансової кризи, коли в умовах обмеження доступу до зовнішніх фінансових ресурсів та

зниження інтересу інвесторів до України, в жовтні-грудні 2010 року відбулося скорочення боргу в банківському (на 2,7 млрд. дол. США) та інших секторах економіки (на 3,9 млрд. дол. США) та суттєве зростання державного боргу (5 млрд. дол. США) [73].

В умовах обмеженого доступу до зовнішніх фінансових ресурсів, спричиненого світовою фінансово-економічною кризою, темп приросту зовнішнього боргу України впродовж 2009 року суттєво уповільнився і за рік склав 2,3 % проти 27,1 % у 2010 році. Обсяг валового зовнішнього боргу України на 1 січня 2010 року становив 104 млрд. дол. США (88,9 % від ВВП) [74]. При цьому, основною валютою зовнішніх запозичень України залишається долар США, хоча його частка скоротилася до 70,5 % у 2009 р. проти 80 % у 2010 р. Спостерігається суттєве зростання зобов'язань України у СПЗ (12,5 % усіх запозичень у 2009 р. порівняно з 4,6 % у 2010 р.), що зумовлено надходженням кредитів від міжнародного валютного фонду.

2. Відтоком капіталу. За умови поглиблення світової фінансової кризи, кошти українського походження (часто напівлегального), які осідають в світових офшорних центрах можуть припинити повертатися в українську економіку у вигляді іноземних інвестицій, що мало місце в останні роки. Так, станом на 01.01.2010 р. з України було інвестовано в інші економіки світу 6223,3 млн. дол. США, при цьому 5778,5 млн. дол. США, або 92,9 % усіх інвестицій припадає на Кіпр [138].

3. Високим рівнем доларизації економіки (близько 30%). Прив'язка цін на товари та послуги (особливо це стосується об'єктів нерухомості) до долара США, домінуюча частка заощаджень населення у цій же валюті та фактична фіксація (при значній девальвації гривні) курсу долара США у відношенні до української гривні (у якій зацікавлені у першу чергу експортери) призводить до паніки на валютному ринку під час загострення ситуації на валютному ринку США. Так, на кінець 2009 року рівень доларизації економіки України склав 31,68 %, в той час як на кінець 2010 р. він складав 30,62 % [100, с. 8]. Внаслідок курсової переоцінки за результатами девальвації української гривні по відношенню до долара США темп приросту коштів в іноземній валюті у 2010 р. значно перевищив показник приросту коштів у національній валюті – 75,3 % та 5,2 % відповідно, що

призвело до збільшення рівня доларизації економіки з 22,8 % на початку 2010 року до 30,6 % за станом на 1 січня 2009 р. [101, с. 11]

4. Високою інфляційною динамікою. За даними Державного Комітету статистики, у 2010 році індекс споживчих цін (ІСЦ) становив 22,3 %, що є найвищим показником за останні роки. Вищою річна інфляція востаннє була 2000 р., коли споживчі ціни зросли на 25,8 %. При цьому, якщо у 2000 р. інфляційні процеси в економіці формувалися переважно за рахунок стрімкого зростання цін на платні послуги, то у 2010 р. рушієм прискорення інфляції стало суттєве подорожчання товарів продовольчої групи, яке забезпечило близько 80% приросту споживчих цін. Інфляційна динаміка стала результатом дії багатьох факторів як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Протягом 2009 року спостерігалася тенденція до зниження рівня інфляції (з 22,3 % на початок року до 12,3 % на кінець року). Основними причинами виступали зниження світових цін на товарних ринках, як наслідок дії фінансово-економічної кризи, зменшення зовнішнього і внутрішнього попиту, а також високий врожай 2009 року й адміністративне регулювання окремих цін та тарифів на послуги, яке вступало у протиріччя з економічною доцільністю. Результатом утримання адміністративних цін може бути накопичення структурних дисбалансів та формування відкладеної інфляції в економіці.

5. Збільшенням обсягу готівки поза банками. Суттєве зростання цього показника відбулося у 2009 та 2010 рр. Так, у 2010 р., у порівнянні з 2007 роком готівка поза банками в Україні збільшилась у 3,1 рази і складала 186,7 млрд. грн. У 2009 р готівка поза банками збільшилася на 1,5 %, або на 2,3 млрд. грн., що свідчить про зростання рівня тіньової економіки [100,101]. Слід зауважити, що такі тенденції характерні сьогодні для багатьох країн світу. Збільшення рівня тіньової економіки стало, насамперед, результатом негативного впливу світової фінансової кризи на економіку різних країн, і в тому числі України, наслідками якої, у свою чергу, стали падіння обсягів виробництва, зростання збитковості, а також погіршення ліквідності банківських установ, обмеження кредитування (як юридичних, так

і фізичних осіб) із встановленням жорсткіших умов для отримання кредитів;

6. Неefективною структурою золотовалютних резервів України. Україна зберігає лише 1/30 частину своїх золотовалютних резервів у золоті (26 тон), тоді як, наприклад США – близько 4/5 всіх американських резервів, що становить 8 тис. тон. (див. табл. 2.9).

Таблиця 2.9

Золотовалютні резерви України, млн. дол. США [114, с. 89]

Рік	Всього						
		Валюта	%	СПЗ	%	Золото	%
1	2	3	4	5	6	7	8
2007	19 391	18987	97,92	1	0,01	403	2,08
2008	22 358	21843	97,70	1	0,00	513	2,29
2009	32 479	31783	97,86	3	0,01	693	2,13
2010	31543	30792	97,62	9	0,03	743	2,36
2011							
січень	28822	28045	97,30	27	0,09	750	2,60
лютий	26459	25645	96,92	5	0,02	809	3,06
березень	25393	24596	96,86	5	0,02	792	3,12
квітень	24495	23702	96,76	24	0,10	768	3,14
травень	27792	26971	97,05	5	0,02	816	2,94
червень	27344	26527	97,01	5	0,02	812	2,97
липень	29635	28827	97,27	4	0,01	804	2,71
серпень	28871	26450	91,61	1599	5,54	821	2,84
вересень	28127	25189	89,55	2081	7,40	857	3,05
жовтень	27712	24728	89,23	2089	7,54	895	3,23
листопад	27291	26009	95,30	271	0,99	1011	3,70
грудень	26505	25493	96,18	64	0,24	948	3,58

**За даними Державної служби статистики України*

При цьому, Світовий запас золота, який знаходиться у центральних банках, згідно World Gold Council, на кінець 2009 р. склав близько 30 тис. тон. При цьому на три країни (США, Велика Британія та Німеччина) припадає приблизно 30-40 % світового

запасу, підконтрольного центральним банкам. Так, на США припадає 8133 тон, на Німеччину – 3408 тон, Великобританію – 310 тон. Третій за обсягами золотий запас знаходиться у МВФ (3, 2 тис. тон) [143, с. 8].

Достатня величина золотовалютних резервів для країн з розвиненою економікою визначається на рівні 30 % від річного бюджету, в той час як для країн, що розвиваються, необхідний розмір золотовалютних резервів визначають як рівний 50 % від об'єму річного імпорту товарів [11, с.101]. Таким чином, ми бачимо, що наявні в країні золотовалютні резерви є недостатніми та потребують збільшення обсягів.

7. Низькою ефективністю страхового ринку. У 2009 р. валові премії становили 2,5 % від ВВП (залишилися на рівні 2008 року), чисті страхові премії досягли 1,7 % у ВВП, що на 0,1 відсотковий пункт перевищує аналогічний показник 2008 р [1, с.15]. Зростання основних показників діяльності страховиків за 2010 рік вказувало на збереження тенденцій щодо зростання ділової активності у порівнянні з 2009 р. Проте у другій половині року темпи росту показників діяльності уповільнилися під впливом загальної фінансової кризи. Відношення страхових премій до ВВП (905,5 млрд. грн.) на кінець 2010 року складало: валові премії – 2,65 %, чисті страхові премії – 1,76 %. За результатами 9 місяців 2009 р. відмічалися темпи спаду більшості показників страхової діяльності [152].

Успішність в досягненні кінцевої мети політики держави в області забезпечення фінансової безпеки залежить в першу чергу від адекватного розуміння фінансових систем (ринкової або банківської) і вибору відповідних каналів передачі регулюючих імпульсів, що склалися.

Оцінку стану продовольчої безпеки здійснено відповідно до Методики визначення основних індикаторів продовольчої безпеки, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 05.12.2009 р. № 1379 “Деякі питання продовольчої безпеки” [36].

У 2010 р. спостерігалось покращення соціальної складової продовольчої безпеки, зокрема зменшилася до 50,8 % питома вага витрат домогосподарств на харчування у сукупних витратах, зросло споживання продовольства населенням. Потреби

внутрішнього ринку у основних видах продовольства здебільшого забезпечувалися за рахунок продукції вітчизняного виробництва. Водночас відбулося зростання частки імпорту у внутрішньому споживанні м'яса і м'ясопродуктів, овочів та фруктів. Порівняно з 2009 роком у 2010 році суттєво покращилося наповнення державного продовольчого резерву зерна, який сформований у обсягах, що задовольняють критерій продовольчої безпеки.

Основу рівня забезпечення продовольчої безпеки складає споживчий потенціал населення, який знаходиться в прямій залежності від доходів населення, та потенціал агропромислового комплексу України. Збільшення інтегрального показника рівня продовольчої безпеки за останні роки обумовлене, переважно, зростанням доходів населення при незначних змінах обсягів загального виробництва продукції сільського господарства.

У 2010-2009 роках Україна посіла третє місце в світі після США та ЄС за обсягом експорту зерна. За даними Держкомстату, всього експортовано 24,7 мільйона тонн зерна, з них пшениці – 12,7 мільйона тонн (у тому числі продовольчої – 5,8 мільйона тонн), ячменю – 6,4 мільйона тонн, кукурудзи – 5,5 мільйона тонн.

Таким чином, основний негативний вплив на рівень інтегрального показника економічної безпеки мала зовнішньоекономічна безпека. Іншим основним фактором негативного впливу на загальний рівень – зростання інфляції та погіршення зовнішньо-торгівельного балансу, як наслідок негативного впливу на економіку України розгортання глобальної фінансової кризи.

Негативний внесок у рівень інтегрального показника, в основному, мали такі складові як зовнішньоекономічна, фінансова та інвестиційна безпека.

Проведена діагностика стану забезпечення економічної безпеки в розрізі зовнішньоекономічної, інвестиційної, фінансової та продовольчої складових, свідчить про негативні тенденції у цій сфері в останні роки, що супроводжується погіршенням відповідних показників. Не останню роль в цьому процесі відіграла і світова фінансово-економічна криза, наслідки якої і досі відчуються в економіці.

2.2 Оцінка ефективності державного регулювання протидії тіньовій економіці

У сучасних умовах проблема державного регулювання економічної безпеки країни, регіонів, підприємницького сектора набуває першочергового значення, стає стрижнем всієї економічної політики держави, а також найважливішою характеристикою якості життя та стану економіки. Значення імперативу набуває необхідність створення системи моніторингу загроз економічних процесів, у тому числі з боку криміналітету, а також пошуку шляхів їх обмеження та протидії. Недоврахування впливу цих процесів у системі державного управління через важелі економічної та правоохоронної політики може призвести аж до повного краху економіки, панування криміналітету як системи «п'ятої влади», посилення зубожіння народу.

Тіньова економіка – це така економічна діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, а також діяльність, спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства. Тіньова економіка являє собою систему, соціальна спрямованість окремих підсекторів якої визначена інтенсивністю небезпеки провідних її прошарків. Так, при розширенні масштабів тіньової економіки, як свідчать результати досліджень, функціонування кримінальної її частини фінансується всіма складовими тіньової сфери, причому некримінальна частина у фінансуванні криміналітету відіграє велику роль. Некорпорована зайнятість у неформальній економіці, як і прихована економічна діяльність, є легкою здобиччю кримінальної сфери, яка під тиском кризи модифікує традиційно обмежені соціальні відхилення.

Одна з найбільших серйозних загроз, яка виникає для національної економічної безпеки при розширеному відтворенні джерел розвитку тіньової економіки і дедалі більшому залученні ресурсів країни у тіньову кризову діяльність, виявляється у формуванні загрози потрапляння економіки у тіньову інституційну пастку. Це такий стан стійкої рівноваги інституційної кризи, який визначається поширенням тіньових процесів на переважну активну частину економічного організму,

його визначальні інституції при неможливості мобілізувати ресурси, у тому числі інституційні, для переходу в інший, більш ефективний, рівноважний стан. Вихід потребує мобілізації витрат, що порівнянні з дохідною частиною державного бюджету.

Рух до стану тіньової інституційної пастки може перетворитися на процес з позитивним зворотним зв'язком для стану ефективності суб'єктів економічної діяльності функціонування у сфері кризової тіньової економіки, стає тим вигіднішим, чим більше системних макроресурсів у ній задіяно. Звідси й ефект «порога неповернення», небезпечний тим, що повернення до відповідного попереднього позитивного механізму руху економіки стає практично неможливим (чи потребує надзвичайних зусиль). Він виникає тоді, коли рівень втягнення економічної діяльності у тіньову перевищує певний поріг: якщо цей рівень досягає 40%, то повернення до попередніх станів функціонування з низькими рівнями тінізації стає вкрай важким.

Найбільший деформуючий ефект експансія тіньової економіки справляє саме на інституціональну структуру суспільства і на його культурний прошарок. У функціональному аспекті тіньова структура, умовно кажучи, адитивна стосовно офіційної економіки, у багатьох аспектах (ВВП, доходи, зайнятість, послуги, товари тощо) доповнює її до масштабів і функцій, необхідних для забезпечення системи потреб. Однак в інституційному аспекті ця адитивність повністю відсутня: базові інститути тіньової економіки за своєю суттю мають протилежну спрямованість стосовно діяльності офіційної складової економіки.

Важливо враховувати і те, що досягнення тіньовою економікою порогових значень якісним чином змінює становище країни в системі світогосподарських зв'язків, значно знижує її конкурентоспроможність на світових ринках капіталів через високу ймовірність потрапляння іноземних інвестицій у тіньовий сегмент економічного простору: країна стає привабливою переважно для інвесторів, які є представниками тіньового транснаціонального капіталу. Таким чином, процеси глобалізації, як відзначається у Посланні Президента України до Верховної Ради України, виводять проблеми боротьби з тінізацією української економіки за суто національні рамки. За даними Світового банку, у сфері світової тіньової економіки щорічно

виробляється товарів та надається послуг на 8–10 трлн дол. США. Тіньова складова суттєво впливає на інвестиційний клімат у країні-реципієнті, на посилення впливу тіньового міжнародного капіталу на різні сфери суспільного життя, його зрощування з державним апаратом, зростання корупції. У цих умовах «посилення боротьби з відмиванням коштів, отриманих злочинним шляхом, та перекриття каналів фінансування тероризму є однією з обов'язкових умов, які впливають із міжнародних правових актів та угод, зокрема Конвенції Ради Європи «Про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом», Міжнародної концепції про боротьбу з фінансуванням тероризму, рекомендацією Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) та інших документів. Це покладає на нашу країну зобов'язання міжнародного рівня щодо запобігання тінізації та криміналізації економічних процесів».

Тіньова економіка має досить мобільний характер і легко пристосовується до швидких змін у соціально-економічних процесах, виникнення специфічного попиту на тіньову діяльність. Так, у сучасних умовах новою сферою формування загроз національній безпеці є тінізація військових технологій, виробництво та оборот зброї, який охоплює весь її життєвий цикл тіньового обороту – від розробки до тиражування та розповсюдження. Доступ тіньовиків до тіньового обороту зброї (навіть потенційного) провокує загрозу, що приходить від коаліції країн на чолі із США та міжнародних організацій щодо політичної та економічної ізоляції України на сучасних фінансових, інвестиційних ринках, суттєвого гальмування її участі у діяльності міжнародних організацій.

Необхідне створення надійних механізмів безпеки, які б надалі блокували або ліквідували негативні наслідки дії системи загроз економічній безпеці України, економіка якої перебуває в процесі свого становлення.

За офіційними даними, «тіньова» складова української економіки досягла граничних значень. Якщо питома вага тіньового сектора у ВВП економіки розвинутих країн не перевищує 10 – 15%, то в Україні вона становить 45% і більше. Ця величина є зіставною з відсотком розвитку процесів тінізації

економіки у країнах Латинської Америки, де показники стабільно тримаються на рівні 60 – 65% від ВВП.

Ось лише деякі приклади проявів тіньових механізмів в економіці країни:

- величезний розрив у рівні задекларованих доходів (у 2002 р. офіційно в Україні задекларовано 700 мільйонерів), тоді як непрямі методи оцінювання рівня доходів і рівня споживання певних категорій населення дають показники на два порядки вище;

- суттєвий розрив між рівнями падіння обсягів виробництва ВВП (у 2010 р. понад 50%) та значенням рівня енергоспоживання (не більше, ніж на 20%);

- існування потужної системи конвертаційних центрів та фіктивних фірм, які, незважаючи на викриття їх податковими органами, активно відтворюють свою діяльність;

- використання комерційної банківської системи як основної ланки в механізмі конвертацій та відмивання «брудних» грошей;

- існування величезних обсягів «сірого» та «чорного» ринків робочої сили, існування потужних підпільних механізмів торгівлі рабами з України в різних куточках Європи та світу;

- вплив капіталів з України за період проринкового реформування, яке за найскромнішими оцінками, на сьогодні сягає не менше ніж 40 млрд дол. – США, тощо.

Порівняння і класифікація регіонів є одним з основних напрямків регіональної політики держави і базою для регулювання розвитку регіонів. Для України порівняльна типологія сьогодні є особливо актуальною. Вихідна сукупності регіонів розбита на три групи в залежності від ступеня прояву процесів тінізації в регіоні (рис.2.5).

За оцінками Всесвітнього економічного форуму (ВЕФ) основними глобальними ризиками протягом найближчих десяти років на фоні обмеженості ресурсів визнано поширення тіньової економіки поряд з макроекономічною розбалансованістю.

Україна, як не складно здогадатися, має дуже високий рівень зазначеного показника. Так, у поточному році, за офіційними

даними, відношення обсягу тіньової економіки до ВВП становить 34%.

Рис. 2.5. Територіальна концентрація тіньових процесів по регіонах України

**За даними Державної служби статистики України*

Хоча багато хто з експертів небезпідставно стверджує, що тіньова економіка нашої країни дорівнює приблизно половині ВВП.

За рівнем відношення обсягів тіньової економіки до ВВП серед 30 європейських країн, що були досліджені професором економіки Фрідріхом Шнайдером, найбільший показник має Болгарія - 32,3 відсотка, трохи нижчий показник у Румунії - 29,6 відсотка, Хорватії - 29,5 та Литви - 29 відсотків. Найкращі показники в Австрії, Люксембургу та Швейцарії - приблизно 8% до ВВП.

Поширеною думкою щодо причин для відпливу капіталу вважається податковий тиск - не варто плутати з податковим адмініструванням. Разом з цим, статистика ставить під сумнів таке припущення. Наприклад, в Україні податкове навантаження становить приблизно 55%, при тому, що рівень тінізації становить 34% до ВВП, у той же час у Франції податковий тиск ще більше -

65,8%, Австрії - 55,5%, Швеції - 54,6%, а масштаби тіньової економіки оцінюються на рівні 10-15% ВВП цих країн.

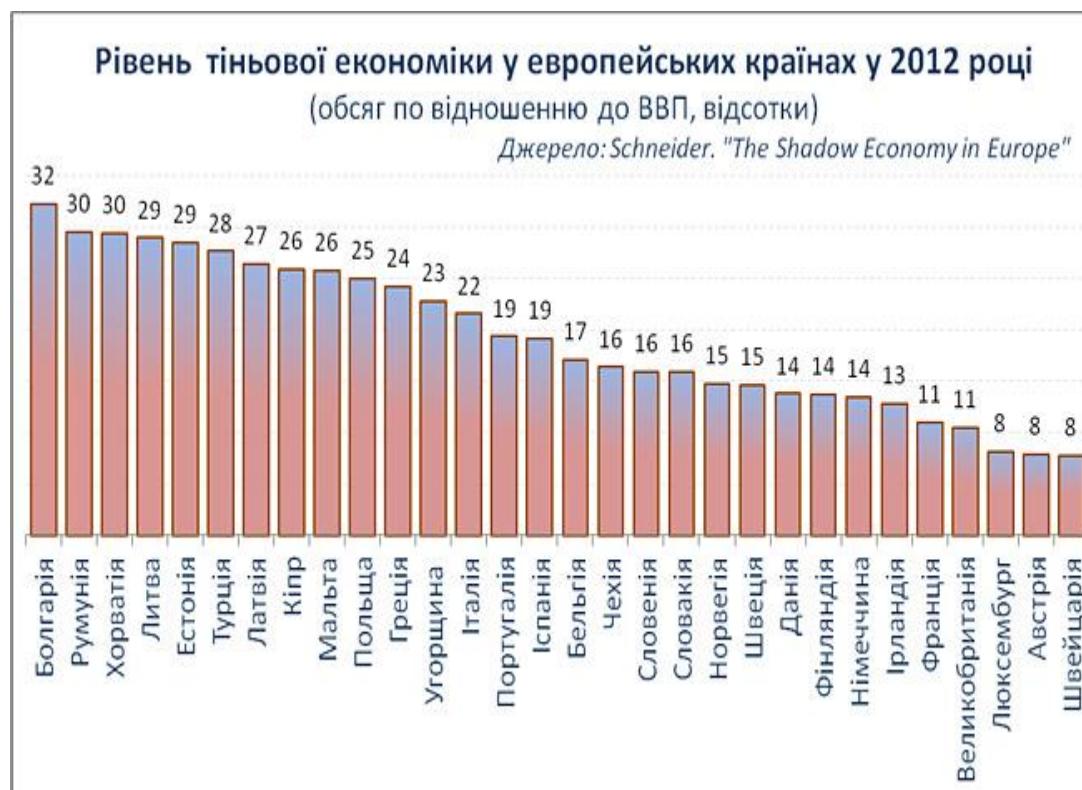

Рис.2.6 Рівень тіньової економіки в європейських країнах у 2012 році

В умовах, коли суспільство не контролює владу, життя простих громадян швидко погіршується, а чиновники, користуючись своєю безкарністю, лише нарощують власні статки і, як правило, роблять це за рахунок державного бюджету. Недосконалі механізми та важелі державного регулювання фінансових ринків та зовнішньоекономічної діяльності в Україні створюють умови для прихованого відпливу ресурсів за межі національної фінансової системи.

При цьому, навіть повернення цих капіталів в Україну у вигляді кредитів, прямих або портфельних інвестицій не відновлює фінансовий потенціал країни повною мірою. За підсумками міжнародних досліджень Україна входить до

двадцятки країн-"лідерів" за обсягом вивозу тіньового капіталу, який, за підсумками 2000-2009 років, становив 92 мільярди доларів.

Аналізуючи динаміку тіньового сектора економіки протягом кількох років, можемо зазначити, що вона напряду залежить від економічної ситуації в країні. Так, у період негативного впливу світової фінансової кризи (2008—2009 роки) певна частина бізнесу з метою збереження виробництва та зменшення розмірів збитків проводила політику мінімізації витрат за рахунок ухилення від сплати податків і зменшення суми обов'язкових платежів. Тобто тіньовий сектор виконував роль «амортизаційної подушки» для корпоративного сектора та домогосподарств в умовах економічної кризи. Нині з поліпшенням загальноекономічної ситуації відзначається перехід цієї частини бізнесу до легального сектора та поступове наближення рівня тіні до докризових значень (28% у 2005—2007 роках).

Зниження рівня тінізації національної економіки відбулося в умовах завершення гострої фази кризи та переходу до фази відновлення економічного зростання. Так, протягом 2010—2011 років спостерігалось зростання рівня реального ВВП (на 4,1 та 5,2% відповідно) і зниження рівня безробіття (до 8,1 та 7,9% відповідно за методологією МОП). Це супроводжувалося уповільненням інфляційних процесів в економіці, відновленням динаміки зростання депозитів і кредитів у банківській системі, зниженням напруги у бюджетному секторі у зв'язку із скороченням дефіциту бюджету.

Західні фахівці вказують на такі основні чинники, що визначають масштаби та динаміку «тіньової» економіки:

- надлишковий рівень оподаткування;
- розмір отримуваного доходу;
- тривалість робочого часу;
- масштаби безробіття;
- вплив державного регулювання економіки.

Аналіз впливу цих чинників на стан тіньового сектора в Україні показує, що поширення його переважною мірою залежить від загального стану економіки, а також стану ефективності державного управління. Відомий перуанський економіст і

громадський діяч Ернандо де Сото на підставі дослідження механізмів тінізації дійшов висновку, що «тіньова економіка являє собою реакцію громадян, яка ставить їх у становище своєрідних жертв правового свавілля.

В Україні, як і в багатьох інших країнах СНД, був сформований потужний механізм дестимуляцій легальної економічної діяльності, завдяки якому була створена система економічного криміналітету. Тіньова економіка, кримінально-тіньова субкультура можуть бути звужені на підставі здійснення глибоких загальноекономічних реформ та суттєвого вдосконалення спеціальних заходів у правоохоронній сфері, які загалом здатні значно підвищити якість державного управління економікою, посилити фактор безпеки у його функціях.

Проблема легалізації та відмивання грошей буде нагальною доти, доки не вичерпаються джерела тіньових капіталів та стимули до їх творення. А оскільки тіньову економіку повністю викоренити неможливо, то й проблема існуватиме завжди. Питання полягає лише у зменшенні обсягів тіньового підприємництва і проблем, пов'язаних з його функціонуванням, до рівня, який би не справляв суттєвого впливу на соціально-економічні процеси в країні і не загрожував її економічній безпеці. На думку науковців, 10–15% тіньового сектора до ВВП, – це допустима межа стосовно тих галузей послуг, у яких домінують трудомісткі, малопродуктивні види діяльності, але без адекватного розвитку інфраструктури послуг зростання індустріальних галузей економіки певним чином буде загальмоване.

Боротьба влади з тіньовою економікою періодично то спалахує, то затухає. Системних змін в усуненні причин її існування і поширення та єдиної економічної політики, спрямованої на подолання цього явища, не спостерігається. Продовжується практика списання заборгованостей, що стимулює накопичення нових, у тому числі штучного походження. Проблема неплатежів та негрошова економіка – це поживне середовище для тіньових доходів. Залишається високий рівень та складність системи оподаткування. Регуляторна політика уможливорює адміністративне втручання в процеси утворення та розвитку підприємств. Постійно (іноді у вигляді експериментів) надаються пільги за галузевим та територіальним принципами.

Певні кланові структури таким чином лобіюють і отримують конкурентні переваги. Цим порушується рівність агентів ринку стосовно умов розвитку підприємств, доступу до ресурсів та збуту продукції. Дістати штучні (монопольні) переваги порівняно з іншими стає метою кожного агента ринку. А об'єднання таких агентів добувають та відстоюють власні інтереси. Багаті ж верстви населення, які широко представлені у владних структурах, не зацікавлені обкладати себе податками. Тому податкова реформа фактично заморожена.

Надання пільгових режимів оподаткування одним секторам економіки за умов збереження високого податкового тиску в цілому змушує інші сектори використовувати різні шляхи для легального ухилення від оподаткування. Як наслідок, маємо постійну невідповідність між надходженнями до бюджету та зростанням ВВП.

Процеси глобалізації світової економіки, розвиток фінансових технологій, безперешкодний рух капіталу створили сприятливі умови для «зрощення» кримінальних грошей зі світовою економікою. Економічний і політичний вплив злочинних організацій послаблює суспільний лад, руйнує етичні стандарти, а відтак, і демократичні інститути суспільства. А подальше існування можливостей для відмивання грошей провокує зростання злочинності в країні.

Про глибину проблеми свідчать і дані Міжнародного валютного фонду: сукупні обсяги відмивання грошей у світі коливаються в межах 2–5% від світового валового продукту. Це означає, що питання поліпшення стану боротьби з відмиванням грошей є актуальними для всієї світової спільноти, а особливо для країн, що трансформують економіку на ринкових засадах, до яких належить і Україна.

Про серйозність намірів України в боротьбі з відмиванням грошей, здобутих злочинним шляхом, свідчить процес адаптації національного законодавства в даній галузі до міжнародних стандартів. Так, у 1988 р. Україна підписала та ратифікувала Конвенцію ООН про боротьбу з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин (Віденська конвенція), яка набула чинності для України 27.11.91 р., а в 1990 р. – Конвенцію про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних

злочинним шляхом (Страсбурзька конвенція), яка набула чинності для України 01.05.1998 р. Це дає нам змогу поглиблювати міжнародну співпрацю з означених питань.

Спираючись на ратифіковану Віденську конвенцію, Україна ухвалила Закон «Про заходи протидії незаконному обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживанню ними». Він визначає систему заходів в Україні, спрямованих проти незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними, а також визначає права й обов'язки юридичних осіб і громадян у зв'язку із застосуванням цього Закону. Разом із тим, новим Кримінальним кодексом України, який набув чинності 01.09.01 р., зокрема ст. 306, визнано використання (відмивання) коштів, здобутих від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, кримінальним злочином. Тут також слід зазначити, що попередня редакція Кримінального кодексу, зокрема ст. 229 (стаття введена як наслідок ратифікації Віденської конвенції), також визнавала відмивання коштів, одержаних від торгівлі наркотиками, кримінальним злочином. Особливо слід зазначити, що новий Кримінальний кодекс розширив коло предикативних злочинів, доходи з яких можуть бути предметом розслідувань справ про відмивання коштів та судових переслідувань таких злочинів.

Тут варто зупинитися на характеристиці грошей, що відмиваються. Існує декілька поглядів на це питання, у тому числі й закріплених у законодавстві різних країн. Гносеологічно поняття «відмивання грошей» – це операції з обробки кримінальних доходів таким чином, щоб приховати їх нелегальне походження. Під кримінальними доходами, що відмиваються у світовій економіці, спочатку розуміли доходи, отримані від торгівлі наркотиками, контрабанди зброї та торгівлі людьми. Пізніше до відмивання грошей почали відносити надходження на банківські рахунки доходів, отриманих від інших видів злочинів (шахрайство, шантаж тощо).

На наш погляд, найбільш спірним є віднесення до доходів, які відмиваються, тих доходів, які приховані від оподаткування. Потрібно відрізнити гроші, набуті шляхом скоєння вбивств і насилля над особистістю людини, від грошей, які залишились у

приватній власності замість того, щоб потрапити до державного бюджету.

Специфіка відмивання грошей (у широкому розумінні цього терміна) в Україні полягає в тому, що переважна частина такої діяльності має економічне підґрунтя. Це означає, що більшість доходів, які відмиваються в Україні, – це доходи, отримані від ухилення від сплати податків. У нашій країні така діяльність (ухилення від сплати податків) спричинена, перш за все, надмірним податковим тиском на підприємництво, недосконалим законодавством і корупцією. Звідси можна зробити висновок, що процес відмивання грошей в Україні зумовлений об'єктивними причинами (діями держави). Звичайно, відмивання грошей, чим би воно не було спричинене, є злочином перед державою. Проте чи слід прирівнювати кримінальну діяльність, пов'язану з контрабандою наркотиків, зброї та людей, і ухилення від сплати податків? І якою, в такому разі, повинна бути міра кримінальної відповідальності?

В Україні відмивання коштів здебільшого здійснюється через фіктивні компанії (типу «front») за фіктивними зовнішньоекономічними контрактами з офшорними компаніями або через офшорні банки. Такі кошти часто реінвестуються в Україну через приватизацію або як іноземні інвестиції. Враховуючи такий характер процесів відмивання грошей, здобутих злочинним шляхом, можна виділити два напрями, які заслуговують найбільшої уваги:

– по-перше, застосування превентивних заходів, щоб забезпечити юридичні умови для запобігання виникненню фіктивних компаній;

– по-друге, ефективний нагляд за банківськими та фінансовими установами з метою унеможливлення їх використання в процесі відмивання грошей, оскільки такий процес об'єктивно потребує задіяння банківського сектора (він може відігравати як пасивну роль, тобто безпосередньої технічної ланки, так і активну – створювати умови для проведення сумнівних та незаконних операцій).

З огляду на це Національний банк України як головний орган банківського нагляду встановив правові механізми запобігання використанню фіктивних документів при відкритті

рахунків у банках. Зокрема, чинна Інструкція про відкриття банками рахунків у національній та іноземній валюті врегульовує питання ідентифікації фізичних і юридичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності при відкритті рахунків, у тому числі суб'єктів фіктивного підприємництва [115].

Цією Інструкцією встановлені також правові норми, які перешкоджають використанню фіктивних підприємств у процесі відмивання «брудних» грошей, а саме:

- документи на відкриття, переоформлення банківських рахунків суб'єктів підприємницької діяльності подає у банк особисто його керівник чи головний бухгалтер;

- при отриманні документів на відкриття банківського рахунку суб'єкта підприємницької діяльності – юридичної, фізичної особи – уповноважений працівник комерційного банку зобов'язаний перевірити повноваження особи, яка подає документи на відкриття рахунку, її паспорт та зробити в її присутності копії перших чотирьох сторінок паспорта керівника чи головного бухгалтера, які мають зберігатися у справі про відкриття рахунку;

- при наданні підроблених (недостовірних) документів з метою відкриття рахунків комерційний банк зобов'язаний негайно повідомити про це органи внутрішніх справ із зазначенням паспортних даних особи, яка подає документи на відкриття банківського рахунку.

Отже, зазначений нормативно-правовий акт у цілому містить досить надійні правові механізми запобігання використанню фіктивних документів. Йдеться, зокрема, про жорсткі правила щодо завірення та перевірки достовірності документів, які подаються клієнтами в установи банків для відкриття різних видів рахунків, положення щодо ідентифікації особи клієнта та перевірки достовірності документів, які він висуває для засвідчення своєї особи та інших.

Утім, проблема використання фіктивних документів наявна не тільки при відкритті рахунків. Сьогодні Національний банк України проводить активну роботу, спрямовану на запобігання використанню фіктивних документів для купівлі валютних цінностей та перерахування їх за межі України. З цією метою НБУ 05.04.2000 р. підписав з Державною митною службою України

Угоду про інформаційне співробітництво, якою передбачено здійснення обміну інформацією в електронному вигляді за погодженими реквізитами та формою. Мета впровадження системи полягає в такому:

- підвищення оперативності взаємного інформаційного обміну, створення адаптованих автоматизованих систем контролю за діяльністю суб'єктів у сфері зовнішньоекономічної діяльності;

- доступ Національного банку та всіх уповноважених банків, які є агентами валютного контролю, до оперативної інформації про рух товарів через митний кордон України;

- унеможливлення, ще на етапі митного оформлення вантажів, подання суб'єктом митному органу недостовірних відомостей про реквізити уповноваженого банку, через який здійснюватимуться розрахунки;

- запобігання використанню фіктивних документів для купівлі іноземної валюти та перерахування її за межі України.

Слід також відзначити, що в Україні в рамках системи валютного контролю встановлені жорсткі обмеження для купівлі конвертованої іноземної валюти на міжбанківському ринку. Зокрема, Правилами здійснення операцій на міжбанківському валютному ринку України визначений чіткий вичерпний перелік умов для купівлі іноземної валюти, а також перелік документів, які можуть бути підставою для здійснення такої купівлі. Подібні обмеження унеможливають конвертування національної валюти в іноземну з метою використання світової банківської системи в процесі відмивання «брудних» коштів, а також відплив коштів за кордон.

Так, з метою унеможливлення використання рахунків іноземних банків для незаконного конвертування грошових коштів та їх переведення в готівку або відпливу за кордон Правління Національного банку України прийняло постанову «Про внесення змін до Положення про відкриття та функціонування в уповноважених банках України рахунків банків-кореспондентів в іноземній валюті та в гривнях» від 25.05.2000 р. №209. Відповідно до зазначеного нормативно-правового акта, всі перерахування гривень за укладеними резидентами договорами (контрактами) з нерезидентами

уповноважені банки з метою здійснення контрольних функцій щодо відповідності операцій чинному законодавству зобов'язані попередньо зарахувати кошти на окремий аналітичний рахунок. Вони обліковуються на цьому аналітичному рахунку протягом п'яти робочих днів і можуть бути перераховані з нього на користь нерезидента виключно на шостий робочий день. Уповноважений банк в змозі здійснити перерахування коштів у гривнях із аналітичного на кореспондентський рахунок банку-нерезидента на користь нерезидента тільки після отримання від клієнта довідки податкового органу. У ній має міститися така інформація: що резидент зареєстрований як платник податків; що у клієнта відсутня заборгованість за платежами перед бюджетом на дату звернення; назва резидента, що здійснює перерахування на кореспондентський рахунок банку-нерезидента в гривнях; номер, дата та предмет угоди, що є підставою для перерахування; сума перерахування; код ЄДРПОУ та код платника ПДВ.

У разі неотримання уповноваженим банком у п'ятиденний термін довідки податкового органу або наявності заборгованості за платежами перед бюджетом, він повертає кошти на поточний рахунок клієнта.

Невиконання зазначених вимог кваліфікується як нездійснення уповноваженим банком покладених на нього функцій, що є підставою для притягнення до відповідальності згідно з чинним законодавством України.

Актуальність питання стосовно створення ефективної системи боротьби з відмиванням грошей для України посилюється ще й тому, що в економіці нашої країни широко застосовуються готівкові розрахунки. Це об'єктивно створює передумови для відмивання «брудних» коштів. Така ситуація підштовхує представників організованої злочинності та ділків тіньової економіки до відмивання коштів на стадії їх розміщення. З огляду на це комерційні банки в Україні стали об'єктом перших спроб держави в боротьбі з відмиванням коштів шляхом запровадження правил ідентифікації клієнта.

Слід відзначити, що Україна всіляко сприяє поширенню безготівкових розрахунків серед населення як інструмента детінізації економіки країни. Зокрема, Національним банком України розроблена Національна система масових електронних

платежів (далі – НСМЕП), яка сьогодні перебуває на стадії впровадження. Ця система дасть змогу сплачувати кошти за товари та послуги в безготівковій формі за допомогою смарт-карток, а також зберігати й нагромаджувати заощадження в банках на поточних і карткових рахунках. У результаті завдяки додатковому залученню коштів населення, значно розширяться можливості банківської системи України, зменшиться готівковий обіг в економіці країни. Це сприятиме ефективному контролю держави за рухом коштів через банківську систему України.

Дедалі більшого поширення набувають розрахунки за допомогою пластикових карток міжнародних платіжних систем, емітованих українськими банками. Так, за даними Europay International, в Україні до кінця 2006 р. обсяг емісії українськими банками пластикових карток міжнародних платіжних систем мав збільшитися приблизно вдвічі – до 1,5 млн. шт. Водночас слід констатувати той факт, що обсяг розрахунків за платіжними картками все ж таки залишається досить невеликим. Зокрема, за картками Europay International у 2007 р. було здійснено 6049 тис. транзакцій на суму EUR 218,3 млн., що становить лише приблизно 8% обсягу готівки поза банками (M0), яка дорівнює близько 13 млрд грн, або 2,7 млрд євро.

Україна також законодавчо закріпила ряд базових принципів, які є складовою 40 Рекомендацій Робочої групи з питань фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF). Зокрема, ст. 64 Закону України «Про банки і банківську діяльність» встановлює, що банкам забороняється вступати в договірні відносини з анонімними особами, і зобов'язує банківські установи ідентифікувати всіх осіб, які здійснюють значні та/або сумнівні операції. Ст. 65 зазначеного Закону передбачено, що банки зобов'язані зберігати всі документи, які були підставою для здійснення значних та/або сумнівних угод, а також письмові результати ідентифікації пов'язаних з ними осіб протягом п'яти років від дня виконання угоди.

Прагнучи до створення засад відкритої і прозорої економіки та спираючись на міжнародний досвід, Україна поступово запроваджує механізми, які унеможливлювали б використання банківської системи з метою відмивання коштів, здобутих злочинним шляхом. Так, Указом Президента України в 1998 р.

було заборонено відкривати та використовувати анонімні рахунки фізичних осіб у банківській системі України. Згодом, у 2001 р., Указом Президента України також було заборонено відкриття та використання кодованих рахунків фізичних осіб [315]. Тим самим Україна виконала одну з базових вимог FATF щодо обов'язковості ідентифікації банками клієнтів.

Слід зазначити, що Національний банк України як головний орган валютного контролю постійно здійснює моніторинг валютних операцій комерційних банків з метою виявлення сумнівних операцій та запобігання відмиванню коштів, здобутих злочинним шляхом. Так, НБУ було виявлено ряд випадків здійснення комерційними банками багаторазових платежів в іноземній валюті невеликими сумами на рахунки певних зарубіжних компаній за короткий термін часу, що мали явні ознаки сумнівних операцій. Перевірки цих комерційних банків виявили порушення чинного законодавства України. До них були застосовані відповідні заходи впливу. Крім того, Національний банк України вжив превентивних заходів для подальшого уникнення появи таких випадків шляхом внесення відповідних змін у нормативно-правові акти.

Слід відзначити, що сьогодні в Україні створюється підрозділ фінансової розвідки, який має стати центром національних зусиль у боротьбі з відмиванням грошей. Зокрема, на виконання Указу Президента сформована міжвідомча робоча група з-поміж представників ДПАУ, Міністерства економіки України, МВС, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України із залученням представників Генеральної прокуратури України, СБУ, Верховного Суду України, Національного банку України, Державної комісії з цінних паперів та фондового ринку України. Ця група працюватиме за такими основними напрямками:

- дослідження методів і тенденцій у відмиванні грошових коштів та інших доходів, одержаних злочинним шляхом;
- аналіз ефективності заходів, що вживаються для запобігання та протидії відмиванню «брудних» грошей;
- ґрунтовний аналізу законодавства України щодо його відповідності 40 Рекомендаціям FATF, приведення законодавства України у відповідність з цими Рекомендаціями, їх імплементацію

в законодавство України;

– участь у міждержавних переговорах та утвореннях, застосування згідно з процедурами FATF заходів щодо посиленого нагляду за фінансовими потоками з державами (територіями), які визначено цією організацією такими, що не співпрацюють у сфері боротьби з відмивання грошей, здобутих злочинним шляхом та ін.

Головною передумовою створення ефективної системи протидії відмиванню грошей в Україні має бути прийняття Закону України «Про запобігання та протидію легалізації («відмиванню») доходів, отриманих злочинним шляхом». Цей Закон покликаний, по-перше, впровадити дієвий механізм запобігання та протидії легалізації («відмиванню») доходів, отриманих злочинним шляхом, по-друге, законодавчо закріпити за відповідними державними органами функції відстеження грошових потоків (особливо через банківські та фінансові установи як установи, без яких неможливий процес відмивання грошей) та здійснення заходів превентивного, юридичного та нормотворчого характеру, спрямованих на запобігання відмиванню грошей.

Відтак, основними системними факторами значного рівня тінізації національної економіки залишаються:

- несприятливі умови ведення бізнесу (наявність надмірного регуляторного та податкового тиску на корпоративний сектор);
- низька ефективність держави у забезпеченні інституційних основ розвитку конкурентоспроможної економіки;
- високий рівень монополізації внутрішнього ринку;
- низька ефективність функціонування органів судової та правоохоронної системи;
- високий рівень корумпованості;
- недостатній захист прав на рухому та нерухому власність, включаючи права на фінансові активи.

Разом з тим, створення системи протидії відмиванню грошей, здобутих злочинним шляхом, в окремо взятій країні не може дати бажаного результату, оскільки, як уже зазначалося вище, ця проблема має глобальний характер.

2.3. Методика оцінки обсягів тіньового сектору в економіці

Для постійного дослідження тіньової економіки і надання відповідних інформаційних матеріалів уряду щодо її стану та тенденцій розвитку НДІ статистики Держкомстату спільно з Мінекономіки розробили систему моніторингу й економічного аналізу. Вона включає п'ять методів оцінювання обсягу тіньового сектора, у тому числі інтегральний коефіцієнт тінізації, вплив на темпи ВВП, надходження до бюджету і фонди страхування, темпи і структуру інвестицій, динаміку зайнятості тощо. Вперше на офіційному рівні щоквартально випускається бюлетень «Тенденції тіньової економіки в Україні», де вміщені аналітичні матеріали. Головна мета видання – показати наслідки недосконалості (недореконформованості) законодавчого поля у сфері податкової, регуляторної, бюджетної, соціальної політики.

Проводиться оцінювання можливості використання чинних нормативно-правових актів в утворенні тіньових доходів.

Досвід апробації різних підходів до оцінювання тіньового сектора, які проводились у НДІ статистики, показав, що серед них для практичного застосування в умовах вітчизняної статистики найбільш прийнятними є п'ять методів, а саме:

- фінансовий – аналізує структуру валового доходу підприємств у динаміці, виділяє об'єктивні чинники її погіршення і на цій основі визначає приховування доходів;
- монетарний (метод Гутмана) – аналізує співвідношення готівки в обігу і грошової маси M2;
- електричний – зіставляє динаміку ВВП та витрат електроенергії;
- доходів та витрат домогосподарств – порівнює ці показники;
- витрат домогосподарств на купівлю товарів – порівнює відповідні дані бюджетів домогосподарств зі статистикою роздрібного товарообігу.

Кожний з цих методів дає приблизну оцінку в межах охоплення ними інституційних секторів національних рахунків. Значно підвищує достовірність кінцевого результату інтеграція

окремих оцінок в єдиний коефіцієнт тінізації економіки.

Сьогодні офіційний ВВП містить певну частку тіньової економіки – приблизно 20%, яка визначена статистичними управліннями Держкомстату [31]. Тому інтегральний коефіцієнт тінізації розраховувався за трьома модифікаціями: до легального сектора, до офіційного ВВП та до загального сектора економіки.

Розрахунки враховують рівень охоплення ВВП кожним з методів. Наприклад, за допомогою фінансового та електричного методів можна дослідити сектор нефінансових корпорацій, або приблизно 0,77 частину ВВП. Монетарний метод пов'язаний із використанням готівкових коштів в обороті товарів та послуг, тому розповсюджується приблизно на 0,65 частину ВВП, а саме: сектор споживчих витрат домогосподарств – 0,52, індивідуальні споживчі витрати сектора загального державного управління – $0,097 \times 0,2$ та індивідуальне будівництво в секторі валового нагромадження капіталу – $0,186 \times 0,9$. Метод доходів і витрат населення поширюється тільки на сектор домашніх господарств – 0,527, що включає підсектор споживання товарів – 0,442. Цим методом охоплювалися тільки сім'ї із середніми та низькими статками. Сім'ї із високими доходами, зазвичай, не беруть участі в обстеженнях.

Рівень тіньового сектора до офіційного ВВП збільшився від 21,5% у 1991 р. до приблизно 68,2% у 1997 р. У 2001 р. він становив 44,0%, у 2010 р. – 34,1% (рис. 1.3). Втім, слід зазначити, що розрахунками не охоплюється такий важливий сектор ВВП, як експорт-імпорт продукції, здійснюваний у рамках «човникової» торгівлі. Таким чином, рівень тінізації української економіки залишається надто високим. Він суттєво перевищує рівень тінізації економіки країн Центральної Європи. За оцінками Світового банку, в Угорщині рівень тінізації економіки не перевищує 25%, у Чехії та Словаччині – 18–19%, у Польщі – 27,6% [31].

Незважаючи на деяке зниження рівня тінізації економіки, пік якого припав на 1997–1998 рр., економічне середовище і досі залишається несприятливим для здійснення цілком легальної підприємницької діяльності. Зволікання з його реформуванням і наближенням до умов розвинутих країн у кращому разі законсервує існуючий високий рівень тінізації економіки.

Сьогодні більше ніж третина загального сектора або близько половини офіційного ВВП (майже 100 млрд. грн.) постійно утворюється і розподіляється в «тіні», у тому числі й легалізується. Група країн FATF добре поінформована про подібний стан економіки України завдяки своїм експертним групам, що працюють у нашій країні. Вона постійно здійснюватиме на нас політичний та економічний тиск, вживатиме дискримінаційних заходів. Звичайно, це зашкоджуватиме іміджу і рейтингу України у світовій спільноті. Не додають нашій державі авторитету і публікації у щорічних звітах Світового банку рейтингів України щодо рівня корупції та тіньової економіки. На ці реалії необхідно зважати. Тому альтернативи прискоренню реформ немає.

З іншого боку, не слід автоматично братися за виконання всіх вимог FATF. Слід поцікавитися, як вони самі вирішують ці проблеми. Приміром, висунуті вимоги щодо фінансового моніторингу не повинні поширюватися тотально на всіх суб'єктів підприємницької діяльності. Адже в розвинутих країнах ці суб'єкти поділені на категорії за чітко розробленими критеріями. Існують категорії ретельного стеження і повної довіри, а також різні проміжні варіанти. Це залежить від установчих документів, досвіду співпраці з контрольними органами тощо. Злісні порушники потрапляють у чорні списки і відповідні категорії спостереження. Необхідно вивчити та перейняти найбільш ефективні механізми контролю. Це дає змогу здійснити інтегровану міжвідомчу інформаційну систему. Для її створення потрібно подолати міжвідомчі бар'єри, окреслити межі інформації для санкціонованого доступу адміністраторами як по горизонталі, так і по вертикалі. Вирішення цієї складної проблеми залежить від політичної волі влади зробити систему управління й економіку більш прозорою, а, отже, менш тіншованою.

Аналіз літературних джерел вказує на те, що існуючі методи оцінки тіньового сектору економіки можна класифікувати за наступними ознаками.

1. Залежно від рівня дослідження:
 - макроекономічні (статистичні методи);
 - мікроекономічні (методи відкритої перевірки, спеціальні методи економічного аналізу).

2. Залежно від часу проведення оцінки:
 - перспективні (методи експертних оцінок);
 - оперативні (методи відкритої перевірки);
 - ретроспективні (статистичні, спеціальні методи економічного аналізу).
3. Залежно від джерел отримання інформації:
 - документальні (статистичні дані, документальний аналіз);
 - візуально-описові (опитування, спостереження, експеримент, експертних оцінок).
4. Залежно від ступеня формалізації:
 - формалізовані;
 - не формалізовані.
5. Залежно від способу оцінки:
 - статистичні методи;
 - методи відкритої перевірки;
 - спеціальні методи економіко-правового аналізу.

Класифікація залежно від способу оцінки є найбільш вживаною, що пояснюється, на нашу думку, повнотою охоплення методів та їх логічного групування.

До статистичних методів відносяться:

- метод специфічних індикаторів;
- структурний метод;
- метод м'якого моделювання;
- комбіновані методи [11, С.21].

Метод специфічних індикаторів пов'язаний з використанням певного показника економічної діяльності, отриманого прямим чи не прямим шляхом. У рамках цього методу виділяють прямі та опосередковані методи.

Запропонована нами класифікація дозволяє згрупувати методи оцінки тіньового сектору із виділенням найважливіших ознак та найбільш повно враховує багатоаспектність наукової категорії „тіньова економіка”.

Рис.2.7. Класифікаційна схема методів оцінки тіньового сектору економіки

Джерело: складено автором

Таблиця 2.10

Порівняльна характеристика методів визначення обсягів тіньового сектору економіки залежно від способу їх оцінки

Метод оцінки	Сфера застосування	Одержана інформація
Статистичні	Макроекономічний рівень	Обсяг прихованих доходів, тіньова зайнятість, розбіжності між економічними показниками (наприклад, доходів і витрат)
Відкритої перевірки	Мікроекономічний рівень	Дані щодо порушень валютного, митного, банківського, податкового, антимонопольного законодавств
Спеціальні методи економіко-правового аналізу	Мікроекономічний рівень	Специфічні документальні невідповідності

Джерело: складено автором

Прямі методи передбачають використання спеціальних обстежень (опитувань, перевірок) та аналізу, отриманої інформації для виявлення розбіжностей між доходами і витратами окремих груп платників податків. Так, формула за якою розраховується рівень тінзації доходів фізичних та юридичних осіб має вигляд:

$$R = \frac{\sum_{i=1}^n E_i}{\sum_{i=1}^n D_i} \times 100, \quad (2.1)$$

де: R – рівень тінзації доходів фізичних та юридичних осіб, D – задекларовані доходи суб'єктів господарювання, E – витрати суб'єктів господарювання, $i=1, \dots, n$ – кількість обстежуваних суб'єктів. Поширення результатів на генеральну сукупність дозволяє визначити загальний рівень тінзації доходів. Важливою передумовою ефективності прямих методів є обмін даних з державними контролюючими і правоохоронними органами.

Зазначений метод використовується в країнах СНД. Так, у 2008 р. Міжвідомчим аналітичним центром у рамках приватизаційної позики Всесвітнього Банку за замовленням Інституту економічних реформ проводилися дослідження, щодо оцінки масштабів тіншової діяльності підприємств, з використанням саме прямих методів [105; 106].

Непрямі методи широко застосовуються при неможливості безпосередньої прямої фіксації досліджуваних параметрів. Вони базуються, переважно, на інформації систем зведених макроекономічних показників офіційної статистики, даних фінансових і податкових органів. До цієї групи методів відносяться [52]:

- метод розбіжностей;
- метод оцінки рівня зайнятості громадян;
- монетарний метод.

Метод розбіжностей ґрунтується на порівнянні однорідної інформації з двох чи більше джерел даних. Даний метод має багато різновидів, основними з яких є:

- порівняння доходів і витрат;
- метод аналізу товарних потоків.

Метод порівняння доходів і витрат передбачає безпосереднє зіставлення доходів домогосподарств з усіма витратами, включаючи витрати на нагромадження основного капіталу, заощаджень, цінностей і фінансових активів у вигляді готівкових коштів, валюти, банківських депозитів, цінних паперів і заборгованості із заробітної плати, купівлю предметів розкоші та довготривалого використання [110]:

$$K = \sum_{i=1}^n (D_i - (K_i + R_i + B_i + N_i)) \quad (2.2)$$

де: D_i – сукупні доходи домашніх господарств; K_i – заощадження; R_i – запаси; B_i – цінності та фінансові активи у вигляді готівкових коштів, валюти, банківських депозитів цінних паперів і заборгованості по зарплаті; N_i – інші витрати на нагромадження капітальних активів; $i=1, n$ – кількість обстежених домогосподарств.

На нашу думку, метод аналізу товарних потоків і витрат населення є більш достовірним, оскільки його інформаційна база складається з декількох незалежних між собою джерел.

Попередні розрахунки проведені за допомогою методу порівняння витрат домогосподарств – обсягів роздрібної торгівлі свідчать, що у 2009 р. порівняно з 2010 р. обсяги тінізації економіки збільшилися на 1,7 в.п. до 39,9%. Основними факторами зростання тіньової економіки згідно із цим методом були:

- посилення негативних очікувань населення щодо майбутнього розвитку економіки країни,
- різкі коливання валют;
- подальша дестабілізація банківської системи та негативні тенденції на ринку праці.

Так, за попередньою інформацією компанії GfK Ukraine і Міжнародного центру перспективних досліджень [Розраховано: 104, С.3], погіршення всіх складників індексу споживчих настроїв у 2009 р. становило 14,8 пунктів до значення 54,5 (у 2010 році – 69,3 пункти). Водночас, індекс схильності до споживання поки, що зберіг, порівняно, високе значення. Разом з тим відбулося його зменшення у 2009 р. на 11 пунктів до 68,6 (у 2010 році – 79,6 пункти), що свідчить про зниження рівня відносної купівельної спроможності населення України.

Розрив, що утворився між темпом приросту грошових витрат населення на придбання товарів (37,2%) і темпом приросту обсягу реалізації споживчих товарів населенню (33,9%) у 2010 р. порівняно з 2009 р. свідчить про використання населенням для задоволення споживчого попиту окрім організованої роздрібною торговельною мережею також неформальної торгівлі товарами.

Приховані прибутки домогосподарств не обов'язково охоплюють лише доходи від тіньової підприємницької діяльності. Вони також включають невідображену у документах обліку заробітну плату. Відповідно до дослідження проведеного Міжнародною фінансовою корпорацією близько 27% підприємств України у 2010 році виплачувало заробітну плату готівкою (у конвертах).

У 2009 році із зростанням питомої ваги збиткових підприємств та формуванням від'ємного результату фінансово-господарської діяльності частка заробітної плати, не відображена у бухгалтерських документах зменшилася до 11%.

Враховуючи це, 7-12% прихованих доходів є неврахованими доходами саме підприємств, а не домогосподарств.

Заслуговує на увагу метод сталих взаємозв'язків, вдосконалений В.Бородюком, О.Турчиновим, Т. Приходьком [11].

Він ґрунтується на врахуванні взаємозв'язку між офіційним ВВП і певною змінною (наприклад, споживанням електроенергії), пов'язаною з більшістю галузей економіки. У [121] обґрунтовується доцільність використання показника споживання електроенергії. Використання показників споживання електроенергії для оцінки тіньової економічної діяльності обґрунтовується тим, що існує суттєвий взаємозв'язок динаміки ВВП і обсягів споживання електроенергії. Проведений нами кореляційно-регресійний аналіз визначення щільності зв'язку між зазначеними показниками (коефіцієнт кореляції 0,86) засвідчив, що зростання (скорочення) ВВП на 1% зумовлює збільшення (зменшення) споживання електроенергії на 1,442%. Основні етапи розрахунків за цим методом включають [110]:

Етап 1. Для оцінки можливостей щодо використання даного методичного підходу досліджуються тенденції змін у енергомісткості виробництва. Для цього визначаються елементи матриці питомої енергомісткості виробництва:

$$A_{it} = \begin{array}{c|ccc} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ & a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \dots & \dots & \dots & \dots & \dots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} & \end{array} \quad (2.3)$$

де i – індекс галузей матеріального виробництва, t – індекс року ретроспективного періоду, a_{it} – обсяги споживання електроенергії в розрахунку на одиницю ВВП.

Етап 2. Визначаються коефіцієнти споживання електроенергії в розрахунку на одиницю ВВП у вартісному вираженні, у порівняльних цінах:

$$E_{it} = \frac{Q_{it} * J_{\text{деф}}^{it}(t1)-}{P_i^t * J_{\text{деф}}^{it}(t1)-}, \text{ для } i=1, \dots, m, t = t_1 \dots t_n \quad (2.4)$$

де Q_{it} - обсяги споживання електроенергії у фактичних цінах у i -й галузі в t – му році, P_i^t – обсяги виробництва у фактичних цінах в i -й галузі в t – му році за даними офіційної статистики; $J_{\text{деф}}^{it}(t1)$ – індекс-дефлятор обсягів виробництва i -ї галузі в t – му році; E_{it} – коефіцієнт споживання електроенергії у вартісному вираженні.

Етап 3. Визначаються загальні обсяги виробництва у t -му році аналізованого періоду:

$$\overline{P_i^t} = E_{it} * \frac{Q_{it} * J_{\text{деф}}^{it}(t1)-}{J_{\text{деф}}^{it}(t1)-} \quad (2.5)$$

де $\overline{P_i^t}$ – загальний обсяг виробництва i -ї галузі, включаючи її тіньовий сектор, у t – му році

Етап 4. Розраховуються обсяги тіньової економіки в t – му році в абсолютному вираженні (як різниця між обсягами виробництва, визначеними через коефіцієнт енергомісткості t_1 -го року, та даними офіційної статистики):

$$T_i^t = \overline{P_i^t} - P_i^t \quad (2.6)$$

Етап 5. Визначається коефіцієнт тіньової економіки як частка обсягу тіньового сектора в реальному ВВП:

$$K^t = \frac{T_i^t * 100}{P_i^t + T_i^t} \quad (2.7)$$

де K^t - коефіцієнт тіньової економіки в i -ї галузі в t – му році.

Рівень тіньової економіки, розрахований за електричним методом [104, С.4], за 2010 рік порівняно з 2009 роком зменшився на 2 в.п. і становив 30%.

У [116, С.6-7] вказується на дискусійні аспекти використання даного методу:

- не враховуються тіньові економічні відносини у електроенергетиці;

- не всі операції у тіньовому секторі потребують значної кількості електроенергії, вони можуть використовувати інші джерела енергії.

Метод оцінки тіньової економіки за показниками зайнятості розроблений і застосовується Італійським інститутом статистики [106, С.13]. Цей метод ґрунтується на вивченні витрат робочої сили, відпрацьованого робочого часу. Реальний рівень зайнятості оцінюється за даними вибіркового обстеження домашніх господарств. На основі різниці між фактичним і офіційно зареєстрованим рівнем зайнятості визначається її тіньова складова.

Існує два підвиди цього методу.

1. На основі розбіжності між фактичним і офіційно зареєстрованим рівнем зайнятості. Реальний рівень зайнятості оцінюється за даними вибіркового обстеження домашніх господарств. Поширивши вибіркові дані на всю генеральну сукупність, одержується оцінка чисельності реально зайнятих в економіці. Різниця між офіційним рівнем зайнятих і показником вибірки характеризує, з певною похибкою, кількість зайнятих у тіньовій економіці. Добуток зайнятих у тіньовій економіці і середньої по країні тривалості праці відображає обсяг тіньової економічної діяльності вираженої у людино/годинах.

2. На основі розбіжності між величиною фактично відпрацьованого за тиждень робочого часу та офіційно зареєстрованого. При вибіркового обстеженні домашніх господарств оцінюється величина фактично відпрацьованого робочого часу протягом обстежуваного тижня. Враховується час на основній і додатковій роботах, а також час, відпрацьований з метою додаткового заробітку.

Деякі автори [116, С.6-7] звертають увагу на дискусійні питання використання даного методу. Так, вказується на можливе відхилення показників продуктивності праці легального та тіньового секторів, не враховується те, що робітники можуть працювати одночасно в обох секторах. Крім того, зазначається, що такий підхід стосується переважно процесу виробництва, певною мірою, ігноруючи доходи, що формуються на стадії їх розподілу і використання. На думку І. І. Єлисеєвої, реально показником зайнятості можна визначити розміри тільки прихованої оплати праці.

На нашу думку, за умови удосконалення даної методики розрахунку, можна отримати найбільш достовірну інформацію щодо обсягів тіньового сектору, порівняно із іншими методами. Запропонований нами алгоритм оцінки обсягів тіньового сектору в економіці України складається з п'яти етапів.

1. Врахування коефіцієнта очікувань легальної трудової діяльності. Цей коефіцієнт визначається за допомогою опитування та експертних оцінок і характеризує питому вагу безробітних громадян, які не перебувають на обліку у державній службі зайнятості і очікують на працевлаштування протягом шести місяців.

$$Ч_{\text{очік}} = (Ч_{\text{ек.акт.}} - Ч_{\text{зайн}} - Ч_{\text{зар.без.}}) + [(Ч_{\text{ек.акт.}} - Ч_{\text{зайн}} - Ч_{\text{зар.без.}}) \times K_{\text{очік}}] \quad (2.8)$$

де, $K_{\text{очік}}$ – коефіцієнт очікувань легальної трудової діяльності

2. Врахування коефіцієнта подвійного працевлаштування. Його розрахунок, на основі опитування, дозволить враховувати у чисельності зайнятого населення тих працівників, які поєднують роботу у легальному та тіньовому секторах.

$$Ч_{\text{зайн}} = Ч_{\text{зайн}} - (Ч_{\text{зайн}} \times K_{\text{подв.працев.}}) \quad (2.9)$$

де, $K_{\text{подв.працев.}}$ - коефіцієнт подвійного працевлаштування.

3. Розрахунок обсягу ВВП (виробленої продукції, наданих послуг) у тіньовому секторі економіки за формулою:

$$ВВП = [Ч_{\text{ек.ак.}} - (Ч_{\text{зайн}} + Ч_{\text{зар.без.}} + Ч_{\text{очік.}})] \times П_{\text{пр}} \quad (2.10)$$

де, $Ч_{\text{ек.ак.}}$ – чисельність економічно активного населення;

$Ч_{\text{зайн.}}$ - чисельність офіційно зайнятого населення;

$Ч_{\text{зар. без.}}$ - чисельність зареєстрованих безробітних;

$П_{\text{пр}}$ – продуктивність праці.

4. Розрахунок фіскальних втрат бюджету вказує на недоотримані обов'язкові платежі та збори до державних централізованих фондів грошових коштів ($V_{\text{под.}}$):

$$V_{\text{под.}} = H_{\text{под.}} \times \mathcal{C}_{\text{зайн.тін.сек.}} \quad (2.11)$$

де, $H_{\text{под.}}$ – середнє значення податкових надходжень від одного зайнятого у легальному секторі економіки;

$\mathcal{C}_{\text{зайн.тін.сек.}}$ – чисельність зайнятих у тіньовому секторі економіки. У свою чергу:

$$\mathcal{C}_{\text{зайн.тін.сек.}} = \mathcal{C}_{\text{ек.ак.}} - (\mathcal{C}_{\text{зайн}} + \mathcal{C}_{\text{зар.без.}} + \mathcal{C}_{\text{очк.}}) \quad (2.12)$$

5. Розрахунок втрат соціальних видатків бюджету ($V_{\text{соц.}}$) здійснюється за формулою:

$$V_{\text{соц.}} = \text{CB} \times \mathcal{C}_{\text{зайн.тін.сек.}} \quad (2.13)$$

де, CB – сукупність соціальних видатків на одного громадянина.

Таким чином здійснюється як оцінка обсягу тіньового сектору економіки, так і величина втрат бюджету від його функціонування.

Існує декілька варіантів практичного використання монетарних методів, наприклад, аналіз обсягу грошової маси, аналіз попиту на готівку тощо.

1. Аналіз кількості грошової маси. Припущеннями, які слугують вихідною базою для розрахунків обсягів тіньової економіки на основі даного методу є:

- ◆ у тіньовій економіці основний засіб платежу це готівкові кошти;
- ◆ швидкість обігу грошей приблизно однакова в тіньовій і офіційній економіці;
- ◆ у легальному секторі економіки протягом певного часу співвідношення між наявною готівкою у населення, з одного боку, і загальним обсягом заощаджень у фінансово-кредитних установах, з іншого, залишається відносно постійним.

(2.14)

У процесі дослідження застосовуються кореляційно-регресійні моделі частки готівки (M) у сукупній грошовій масі (залежна змінна):

де: X_1 – податки у розрахунку на одну особу, тис. грн; X_2 – грошові доходи на одну особу, тис. грн; X_3 – відсоткові ставки з валютних кредитів; X_4 – відсоткові ставки з валютних депозитів; X_5 – відсоткові ставки з усіх видів кредитів; X_6 – відсоткові ставки з усіх видів депозитів; X_7 – відсоткові ставки з гривневих кредитів; X_8 – відсоткові ставки з гривневих депозитів, X_n – інші фактори.

Деякі дослідники вважають ефективність застосування даного методу сумнівною, оскільки на показники, що використовуються впливає багато факторів об'єктивного характеру [5, С.126].

2. Аналіз попиту на готівку. Збільшення обсягу грошової маси, що знаходиться в обігу у порівнянні з вихідним її рівнем може свідчити про тіньові економічні відносини.

Під вихідним рівнем, як правило, розуміється рівень обігу готівки у такий період часу, коли обсяги тіньової економічної діяльності були значно нижче, ніж у досліджуваній період, і його можна вважати початковим (для нашої країни це 1961-1965 роки).

Метод аналізу попиту на гроші передбачає врахування обсягу валютних готівкових коштів:

$$\ln(C/M2)_t = a_0 + a_1 \ln(1+TW)_t + a_2 \ln(WS/Y)_t + a_3 \ln R_t + a_4 \ln(Y/N) + \mu t \quad (2.15)$$

де: $(C/M2)$ – відношення готівкових коштів у обігу до обсягу грошового агрегату $M2$; TW – середньозважена ставка оподаткування; WS/Y – частка заробітної плати за основним місцем роботи та за сумісництвом у національному доході; R_t – відсоткова ставка по депозитах; Y/N – ВВП на одну особу; μt – фіктивна змінна.

За умови тіньової економіки передбачуваний знак при коефіцієнтах незалежних змінних a_1, a_2, a_4 – «плюс», a_3 – «мінус».

Щоб оцінити обсяг тіньового сектору, необхідно здійснити оцінку залежної змінної «Обсяг готівкових коштів в обігу» з

урахуванням відповідних змінних та повторити аналогічну процедуру визначення цього показника за умови нульової ставки оподаткування. Різниця дорівнюватиме обсягу тінізації, а помножена на швидкість обігу грошей – номінальному агрегованому показнику іллегального сектору (формули 2.16-2.22).

Рівень тіньової економічної діяльності, розрахований за монетарним методом, у 2010 році, порівняно з 2009 роком збільшився на 12 в.п. і становив 38% [104, С.4]. У 2009 році зростання обсягу тіньової економіки становило 5% (43%).

Збільшення рівня тіньової економіки за монетарним методом зумовлено [104, С.4]:

- зростанням недовіри до стійкості вітчизняної банківської системи та зважаючи на значні обсяги заборгованості вітчизняних банків перед іноземними кредиторами;
- проявами нестабільності на валютному сегменті ринку.

До недоліків даного методу можна віднести наступні:

◆ у тіньовому секторі використовується не лише готівка, а й інші засоби платежу (бартер, цінні папери на пред'явника, взаємозаліки).

◆ складність визначення швидкості обігу грошей у тіньовому секторі;

◆ складність визначення та забезпечення співставності сучасних показників з аналогічними базового періоду.

Структурний метод ґрунтується на використанні інформації про розміри приховування доходів у різних галузях народного господарства. Застосовуючи цей метод, органи реалізації фіскальної політики на підставі даних перевірок у попередні періоди визначають розміри приховування доходів у різних галузях народного господарства і враховують їх при подальших перевірках.

Структурний метод базується на використанні вищерозглянутих методів відповідно до галузевої специфіки. Формулу розрахунку рівня тіньового сектору можна записати таким чином:

$$TC_{заг} = TC_{пром} + TC_{сг} + TC_{немат.вир.} \quad (2.23)$$

де: $TC_{заг}$ – сукупний обсяг тіньового сектору; $TC_{пром}$ – у промисловості; $TC_{сг}$ – у сільському господарстві; $TC_{немат. вир.}$ – в галузях нематеріального виробництва.

Зазначається [14], що структурний метод не є ефективним, оскільки результати розрахунків, значною мірою, залежать від суб'єктивних факторів оцінки.

Комбіновані методи передбачають використання комплексу різних методів при оцінці приховування доходів. Це пояснюється наявністю у тіньових відносинах, крім суто економічних також соціальних, психологічних, культурологічних та інших аспектів. Тому додаткову інформацію можна одержати за допомогою методів, що властиві суміжним галузям знань:

◆ соціологічний. Поєднання соціологічного і статистичного методів допомагає виявити систему економічних і соціальних відносин у країні [1, С.103; 43, С.65], визначити реальні потреби населення в легальних організаційних формах підприємницької діяльності та їх правовому забезпеченні;

◆ аналіз нормативно-правової бази. Використання даного методу є необхідною умовою для виявлення наслідків дії правових актів, що регулюють діяльність господарюючих суб'єктів.

Використовуючи декілька методів можна максимально повно оцінити масштаби тіньової економічної діяльності.

Застосування методів відкритої перевірки перебуває у компетенції спеціально створених контролюючих органів. Ними виявляються і усуваються порушення валютного, митного, банківського, податкового, антимонопольного законодавств, торгівлі, пожежної безпеки, санітарних норм та ін. Результати, отримані при використанні методів відкритої перевірки, можуть згодом використовуватися також і в обліково-статистичних цілях.

Спеціальні методи економічного аналізу дають змогу ефективно застосовувати специфічні прийоми. Конкретні методи економічного аналізу можна об'єднати в наступні категорії, які достатньо повно висвітлені у спеціальній літературі [44; 60]:

- метод документального аналізу;
- метод бухгалтерського аналізу;
- метод економічного аналізу.

Сутність методу документального аналізу полягає у ретроспективному дослідженні оформлення та змісту первинних облікових документів.

Метою документального аналізу є виявлення деструктивних фактів, що виявляються у формі специфічних документальних невідповідностей.

Метод бухгалтерського аналізу являє собою системне дослідження реєстрації, накопичення, узагальнення та передачі інформації про фінансово-господарську діяльність підприємства з метою виявлення невідповідностей і відхилень.

Економічний аналіз використовується з метою виявлення тенденцій, закономірностей розвитку як окремого суб'єкта господарювання, так і господарської системи вищого рівня. Економічний аналіз дозволяє визначити взаємозв'язок і взаємовплив факторів.

Існують наступні методи виявлення невідповідностей економічних показників, що використовуються для виявлення тіньової економічної діяльності:

- метод зіставлень;
- метод розрахункових показників;
- метод стереотипів;
- метод коригувальних показників.

Така розгалуженість класифікаційних ознак методів оцінки цілком закономірна враховуючи складну економічну природу тіньового сектору.

Обсяг тіньового сектора української економіки становить як мінімум 350 млрд гривень на рік. Цей обсяг, за оцінками фіскальних органів, розподіляється наступним чином: 170 млрд гривень становить зарплата в "конвертах", 100 млрд - доходи власників активів - виведення безготівкових коштів у готівкову форму або на інвалютні рахунки в іноземних банках, 35 млрд - неофіційні платежі, 45 млрд гривень - основні кошти, матеріальні ресурси і послуги тіньового сектора.

Такі оптимістичні оцінки тіньового сектора (менше чверті закладеного в бюджеті прогнозного значення номінального ВВП на нинішній рік - близько 1,5 трлн гривень) можуть виявитися значно заниженими. Варто лише згадати, що згідно з останніми опублікованими офіційними урядовими даними частка тіньового

сектора в 2010 році становила близько 38% офіційного ВВП, збільшившись після настання кризи більш ніж на десять відсоткових пунктів.

А останні оцінки, наприклад, Світового банку були ще менш оптимістичними - за підрахунками його експертів, частка неформальної економіки в Україні становила близько 50%.

У той же час, за попередніми даними Мінекономрозвитку, в 2011 році рівень тіньової економіки в Україні скоротився на 4% в порівнянні з 2010 роком і становив 34% від обсягу офіційного ВВП.

Зниження рівня тінізації національної економіки відбулося в умовах завершення гострої фази кризи і переходу до фази відновлення економічного зростання. Разом з Україною трійку європейських лідерів з рівня тінізації складають Білорусь (43,3%) та Молдова (44,3%), на четвертому місці йде Росія (40,6%). Симптоматично, що саме в пострадянських країнах, з їх високою зарегульованістю, корупцією та сумнівною якістю законодавства, тіньова економіка стала найбільшою.

Цілком можливо, свою роль грають й соціальні інститути, традиції та менталітет, що залишилися на спадок від Радянського Союзу. Так, в прибалтійських країнах ситуація з якістю законодавства та корупцією відносно непогана - краще, ніж в інших країнах Східної Європи. Проте частка тіньової економіки в них більша за польську або угорську та лише трохи менша за румунську або болгарську.

Розрахунок розміру тіньової економіки є важливим для правильного планування економічної політики, тому в багатьох країнах державні служби намагаються його робити.

В Україні таке дослідження проводить Міністерство економічного розвитку і торгівлі. Його оцінка є досить консервативною - так, згідно з нею у 2011 році тіньовий ВВП дорівнював близько 36% від офіційного показника.

Сучасна економічна наука вважає фіскальне стимулювання ефективним в економіках, що розвиваються - тому, скоріш за все, воно було все-таки корисним для нас. Вчені рекомендують урядам таких країн провадити стимулювання саме через зниження податкового навантаження на приватний сектор.

В українському випадку іронія полягає в тому, що ініціатором такого зниження став сам приватний сектор - а, значить, саме він і проводив економічну політику в країні.

Більш того, для ефективного стимулювання дуже важлива швидкість, а швидкості реакції українського приватного сектору міг би позаздрити уряд будь-якої країни. Держава ж виступила в ролі пасивного гравця і не контролювала, як і досі не контролює ситуацію.

Через різні причини та способи поширення тіньової економіки у сучасному ринковому середовищі, остання має неоднакові наслідки для успішного розвитку держави.

Так тіньова економіка чинить негативний вплив на всі соціально-економічні процеси, що відбуваються в суспільстві. По-перше, виникнення тіньової економіки призводить до різкого зниження ефективності державної політики. По-друге, податки (їх несплата) мають здатність порушувати ринкову рівновагу. По-третє, для підприємств, які працюють в «тіні», характерними є численні ризики (ризик при придбанні сировини і матеріалів, ризик процесу виробництва на неофіційно діючих підприємствах, ризик неплатежів покупців на тіньовому ринку). По-четверте, через свою необізнаність у економічних та правових питаннях працівники, які погоджуються працювати неофіційно втрачають право на матеріальне забезпечення у вигляді соціального страхування.

За попередніми оцінками у I кварталі 2012 року два методи розрахунку тіньової економіки з чотирьох, які використовує Мінекономрозвитку, показали зростання тінізації, один – незмінність її рівня, і лише монетарний метод – показав детінізацію економіки. Але для визначення номінального рівня використовується лише цілий показник, значення якого залишилося незмінним порівняно із оцінками I кварталу 2011 року – 34%. Використання лише цілих цифр при оцінці рівня тінізації національної економіки пов'язано із тим, що даний показник є аналітично-розрахунковим, а тому приблизними і неможливим для перевірки.

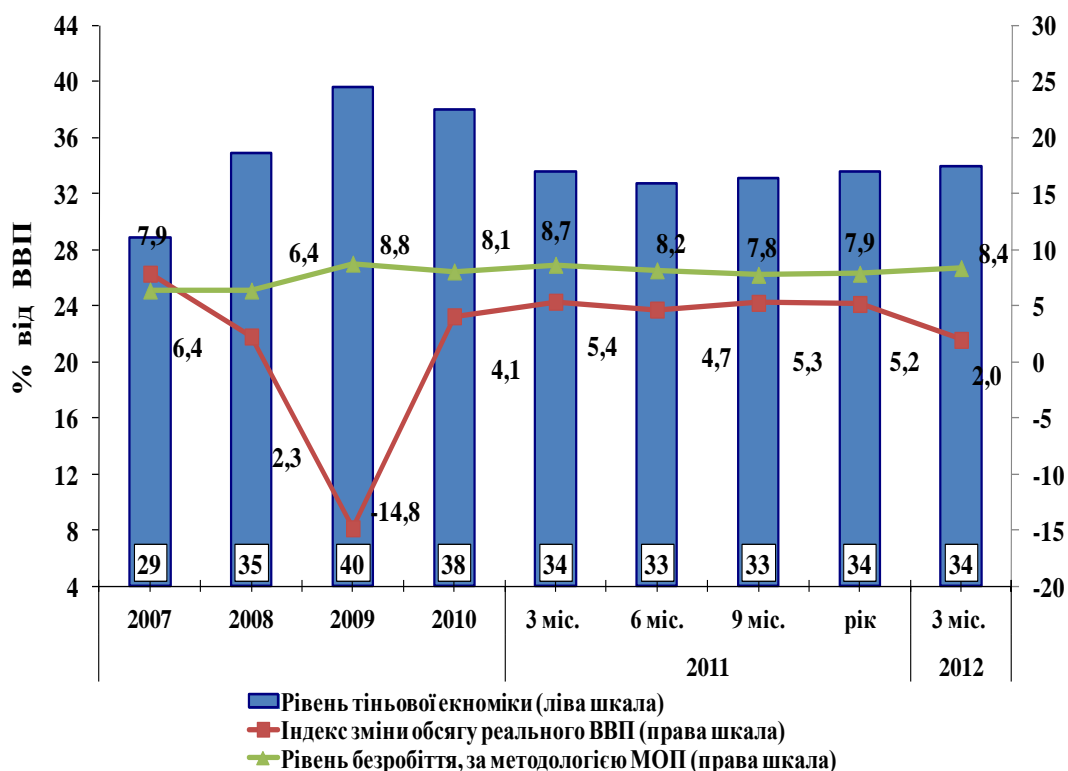

Рис 2.8. Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні (у % від обсягу офіційного ВВП), темпи приросту/зниження рівня реального ВВП (у % до попереднього року) та рівень безробіття (за методологією МОП)

**За даними Державної служби статистики України*

Разом з тим залишається ряд ризиків щодо зростання тінізації економіки у майбутньому. Вони пов'язані з відновленням рецесійних процесів у країнах Єврозони та збереженням значних фінансових (боргових) проблем на зовнішніх ринках, що у разі їх поширення може спричинити різке сповільнення темпів економічного зростання і в Україні. Також високими залишаються внутрішні ризики дестабілізації економічної ситуації, серед яких найбільшими є збільшення негативного сальдо поточного рахунку платіжного балансу, зростання девальваційних очікувань та низька кредитна активність.

Враховуючи негативну тенденцію тінізації, яку вже відображають два методи розрахунку, у разі реалізації зазначених ризиків, можна очікувати на зростання за підсумками року рівня тіньової економіки.

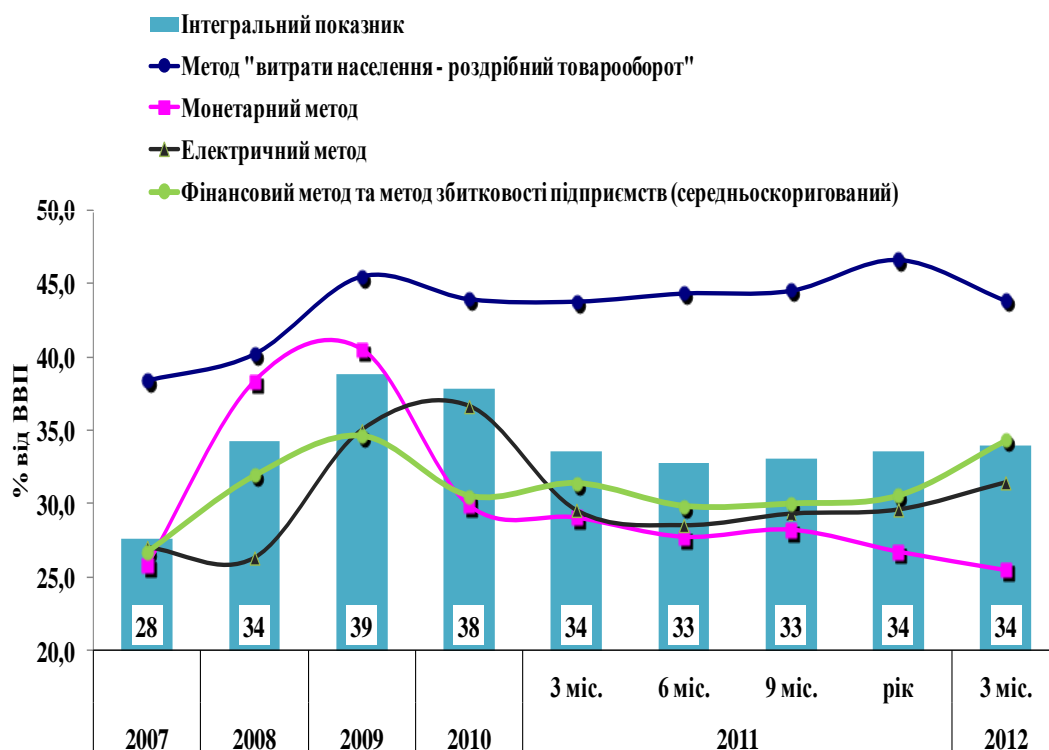

Рис. 2.9 Динаміка рівня тіньової економіки за окремими методами, % від обсягу офіційного ВВП

**За даними Державної служби статистики України*

Рівень тіньової економіки, розрахований за різними методами розрахунку, мав різні тренди, але більшість із них засвідчила тенденцію до зростання обсягів тіньової економіки. Так, показник рівня тіньової економіки, розрахований як середньозважений показник за фінансовим методом та методом збитковості підприємств, у січні-березні 2012 року зріс на 3 в.п. проти відповідного періоду попереднього року і склав 34% від рівня офіційного ВВП. Рівень тіньової економіки, розрахований за електричним методом, зріс на 1 в.п. і склав 31% від рівня офіційного ВВП. Показник рівня тінізації національної економіки відповідно до методу “витрати населення – роздрібний товарооборот” залишився на рівні I кварталу 2011 року і склав 44%.

Єдиним методом розрахунку, що засвідчив зниження рівня тіньової економіки в Україні у січні-березні 2012 року, став монетарний метод, відповідно до якого даний показник

скоротився на 3 в.п. і склав 26% від рівня офіційного ВВП.

Варто зазначити, що різновекторність тенденцій зміни обсягу тіньової економіки за різними методами вказує на те, що кожен метод розрахунку охоплює певну сферу національної економіки (з відповідно різною часткою в ній нелегального сектору), а тому лише інтегральний показник рівня тіньової економіки може служити комплексним індикатором такого явища, як тіньова економіка.

Рівень тіньової економіки, розрахований за електричним методом, у I кварталі 2012 року зріс на 1 в.п. проти відповідного періоду попереднього року і склав 31% від рівня офіційного ВВП.

Рис. 2.10 Рівень тіньової економіки за електричним методом, у % до офіційного ВВП

**За даними Державної служби статистики України*

Зростання рівня тіньової економіки за даним методом було пов'язано із переважанням темпів зростання внутрішнього споживання електроенергії (на 2,9%), за виключенням споживання на комунально-побутові потреби, над темпами росту реального ВВП (на 2%). Тобто, це може свідчити або про зростання втрат та витрат енергоресурсів в процесі виробництва та транспортування електроенергії, або про те, що частина спожитої електроенергії була використана у тішовій економіці.

Враховуючи, що у 2012 році тривають процеси модернізації

цієї сфери, спрямовані на зменшення втрат електроенергії, а також споживання палива, теплоенергії та електроенергії на технологічні потреби, – зростання обсягів капітальних інвестицій ВЕД “Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води” у січні-березні 2012 року становило 28,9% (у січні-березні 2011 року – на 38,8%), – більш вірогідною є гіпотеза про зростання споживання електроенергії у тіншовому виробництві.

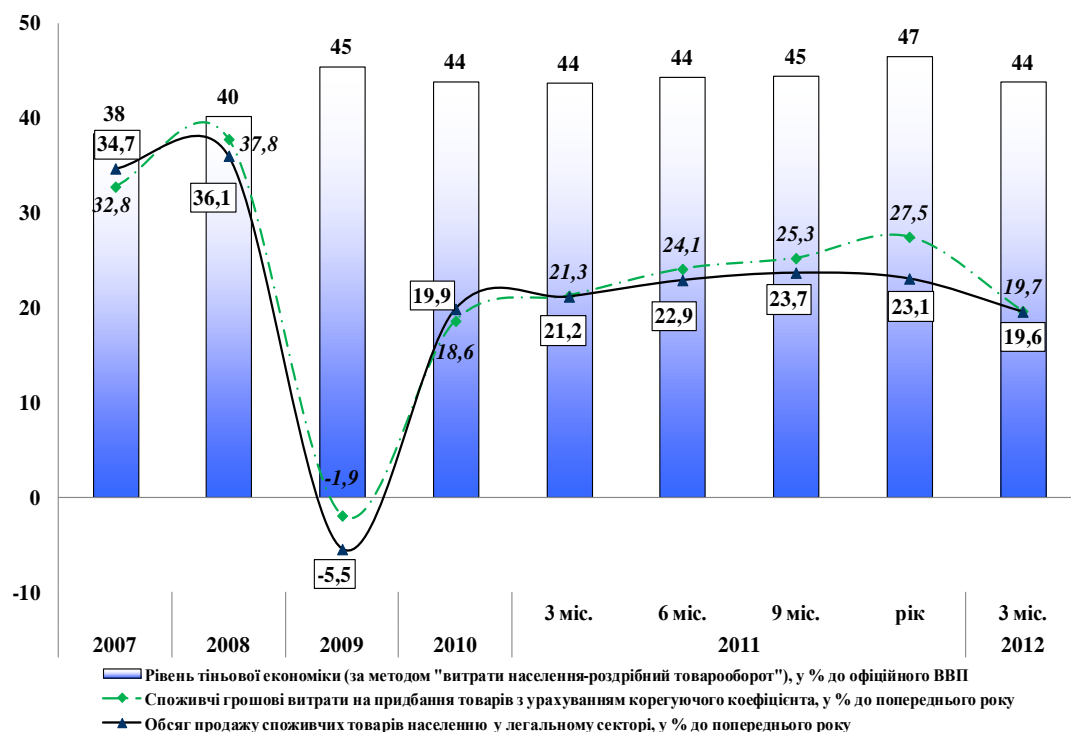

Рис. 2.11 Рівень тіньової економіки за методом “витрати населення – роздрібний товарооборот”, у % до офіційного ВВП
*За даними Державної служби статистики України

Зниження показника тінзації національної економіки за цим методом пов’язане із більш повільним ростом обсягів готівки поза депозитними установами у порівнянні як із темпами росту депозитів, так і з темпами росту скоригованих витрат населення.

Загальний обсяг депозитів у I кварталі 2012 року зріс на 13,9%, у той час як обсяг готівки поза депозитними установами – на 4,7%.

Обсяг скорегованих грошових витрат домогосподарств у 2011 році зріс на 17,6%, що більш, ніж у 3 рази перевищує темпи

приросту готівки поза банками. Тобто темпи витрат домогосподарств перевищують темпи зростання пропозиції готівкових грошей в економіці (є основним засобом проведення розрахунку рівня тіньових операцій). Загалом, таке може відбуватись за рахунок збільшення використання кредитних ресурсів під час фінансування витрат населення, скорочення обсягів заощаджень населення, або зменшення рівня тінізації операцій з купівлі-продажу населення товарів. Оскільки обсяги споживчих кредитів на початку року скорочувались, а зменшення схильності заощаджень не компенсує розриву в темпах росту готівки та скоригованих грошових витрат, можна припустити про зменшення рівня тінізації у даній сфері економіки.

Рис. 2.12 Рівень тіньової економіки за монетарним методом, % до офіційного ВВП

*За даними Державної служби статистики України

Позитивний ефект від тіньової економіки, за допустимого рівня, проявляється у наступному:

- тіньова економіка створює нові можливості для зайнятості, причому не тільки тіньової, оскільки цей сектор потребує товарів, що виробляються у легальній економіці;

- у галузях тіньової економіки з'являються інновації, які підвищують суспільний добробут;
- тіньова економіка може зменшити негативний вплив економічних потрясінь в офіційному секторі, сприяючи стабільності системи в цілому.

Окрім проаналізованих проблем, наслідків тінізації економіки, її обсяги істотно деформують макроекономічні показники, зменшують обсяги державних й іноземних інвестицій, відштовхують кредиторів, що в цілому зумовлює гальмування науково-технічного розвитку, подальше відставання від розвинених країн, а в умовах світових глобалізаційних процесів та розподілу праці — формує систему численних внутрішніх і зовнішніх викликів та загроз національній безпеці й суверенітету. Розуміння значущості цих викликів і загроз змушує тверезо оцінювати наявну ситуацію, давати об'єктивну оцінку негативним тенденціям розвитку та розробляти обґрунтовані пропозиції щодо забезпечення детінізації економіки і на цій підставі — національної безпеки в економічній сфері.

Зауважимо, що труднощі, які виявилися у зв'язку зі спробами України вступити до СОТ та ЄС, підтвердили технологічну відсталість нашої економіки та неспроможність влади запропонувати напрями й мобілізувати суспільство на їх реалізацію.

Висновки до розділу 2

Проведені дослідження теоретичних основ регулювання інвестиційної активності в умовах сталого розвитку дають підстави зробити наступні основні висновки:

1. Дослідження масштабів і специфіки тінізації економіки у країнах з різним типом розвитку економіки виявило істотну диференціацію не лише між різними групами країн, але й у межах окремих груп.

2. З позицій використовуваних методологічних засад у сукупності методів дослідження тінізації економіки виокремлено обліково-статистичний, формально-правовий, кримінологічний та комплексний методичні підходи. Структурна побудова тіньового сектора економіки включає кримінальну, неформальну та

іллегалну компоненти. Останню, з огляду на окреслену просторову структуру розробки методологічних засад моделювання соціально-економічного розвитку з урахуванням проблемно-цільових орієнтирів протидії корупції і детінізації економіки, методико-прикладних підходів до програмування системних заходів реалізації стратегії забезпечення національної безпеки України, поділяємо на внутрішню, зовнішню та глобальну компоненти, які взаємодіють з офіційним сектором економіки з використанням корупційних дій, неформальних і формальних інститутів, у тому числі транснаціональних та мультинаціональних злочинних угруповань.

3. Результати економетричного аналізу до сукупності визначальних чинників і факторів тінізації економік пострадянських країн дозволяють віднести такі прямі чи опосередковані параметри: частка прямих податків та відрахувань на соціальне страхування до обсягу ВВП; рівень безробіття; частка непрямих податків і митних платежів у дохідній частині бюджету; надмірний ступінь державного регулювання економічної діяльності.

4. До вагомих індикаторів зростання динаміки тінізації відносяться зменшення частки зайнятих у загальній чисельності населення та зростання обсягу готівкових коштів в обігу. На противагу усталеній думці про тінізацію економіки винятково внаслідок спадної динаміки макроекономічних показників розвитку, для розвинених країн домінуючими чинниками тінізації є комплексний показник податкової моралі, якості державних інститутів, політичних та ментально-культурних характеристик.

5. Узагальнення теоретичних моделей економізації корупційних дій дає підстави розглядати поширення корупційних явищ на макрорівні як обернено пропорційно залежне від: рівня економічного добробуту та демократизації суспільства; ефективності судової системи; типу національної політичної та економічної системи; історичних особливостей розвитку та істотної і важко змінюваної інерційності соціально-економічної системи країни; геополітичних та гео економічних викликів.

6. На глобальному рівні приховане, але реальне поширення корупції вимірюється індексом середньозваженої рівнів корумпованості національних економік, транснаціональних і

мультинаціональних компаній, міжнародних і наддержавних інституцій та організацій. На мікрорівні до основних інституціонально-правових передумов корупції віднесемо поєднання монополізації окремих сфер і секторів діяльності з неефективним інституціональним базисом, низьким рівнем відповідальності державних службовців, економічних суб'єктів та ефективності їх мотивації до легальної діяльності.

Основні положення розділу, результати дослідження і висновки опубліковані в наукових працях автора [51, 52, 55, 58, 64].

РОЗДІЛ 3. НАПРЯМКИ ПРОТИДІЇ ТІНЬОВІЙ ЕКОНОМІЦІ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

3.1 Напрями подолання тіньових процесів в економіці України

Тіньова економіка, як неконтрольоване суспільством виробництво, розподіл, обмін і споживання товарно-матеріальних цінностей, є важливим об'єктом дослідження та пильної уваги органів влади з метою її детінізації. Глобалізація тіньових соціально-економічних відносин, приховування фінансових результатів від оподаткування та використання їх у корисливих особистих і групових інтересах впливають на поглиблення економічної кризи, зростання корупції, криміногенного потенціалу. Економічна діяльність в тіньовому секторі здійснюється поза законом, що унеможливорює стабільний розвиток суспільства та набуває особливої актуальності у зв'язку з формуванням економічної незалежності України.

Головними джерелами формування тіньового сектору є кримінальна та прихована діяльність, що спотворює офіційні дані про стан економіки, гальмує соціально-економічні реформи, здійснює криміналізацію суспільства, сприяє процесу глобалізації та виведення тіньової української економіки за національні межі. Існування тіньової економіки у надкритичних обсягах завдає країні не лише прямих збитків, а й зумовлює негативні наслідки, зокрема невивідність проведення технічного переоснащення, скорочення інвестицій, зниження продуктивності праці, посилення податкового тягаря у легальному секторі та подальше зростання тіньової економіки.

Сутнісними ознаками кризи державного управління економікою є:

- загострення економічних і соціальних конфліктів, що набувають гострого політичного характеру, оскільки сама можливість їх вирішення, а також вимоги щодо цього адресуються структурам влади для зміни їх політичного курсу, стратегії, методів та засобів подолання кризи управління економікою;

- нездатність державної влади управляти та розв'язувати конфлікти, регулювати соціально-економічні процеси на основі консервації структур і методів управління;

- розбалансованість структурно-функціональної системи державного управління економікою та політичних інституцій влади, розрив їх взаємодії, ефективних зв'язків із зовнішнім та внутрішнім середовищем; крах легітимності державної влади; перманентний гострий конфліктний стан суспільства, його політичної системи[9, с. 47-48].

Кризове управління є єдністю двох протилежних тенденцій - руйнівної та захисної, які знаходяться у постійній боротьбі. Ця боротьба і є сутністю кризи, визначає динаміку хвороби, її спрямованість. Два витoki кризового управління є проявом єдності та боротьби протилежностей, вони структурно та функціонально в абстрактному просторі часу не мають певної адреси, тобто можуть за конкретних обставин бути прив'язані чи до рівня державного управління, чи до ланок недержавного управління як об'єктів впливу першого. Однак у контексті нашої проблеми, ми пов'язуємо кризовий (патологічний) виток з кризою державного управління економікою. У зв'язку із цим слід розрізняти два різновиди зламу управління - зовнішній та внутрішній. Зовнішній вид зламу управління, наприклад, пов'язаний із зайвим (надлишковим) втручанням держави у діяльність інших суб'єктів господарювання, надлишковими обмеженнями, заборонами, податковим тиском, з позаекономічним (у тому числі протиправним) тиском на господарюючого суб'єкта з боку інших суб'єктів господарювання, дії яких система управління розцінює як загрозу зламу і активізує захисну реакцію.

Внутрішній вид зламу управління пов'язаний із девіантною управлінською поведінкою периферійних суб'єктів господарювання - з їх економічним, позаекономічним, кримінальним протистоянням щодо вимог державних органів.

Високі доходи від тіньової діяльності дозволяють її учасникам фінансувати виборчі кампанії з висування кандидатів у депутати всіх рівнів з метою лобіювання та логралінгу (торгівлі політичним голосом) певних вигідних для "тіньовиків" державних

рішень, а також сприяти призначенню на відповідальні посади своїх довірених осіб і проводити через них тіньову політику.

З огляду на це, вважаємо, що стратегія боротьби з негативними проявами тіньової економіки має бути комплексною, тобто поєднувати політичні, економічні, законодавчі, силові та організаційні заходи. Оскільки тіньовий сектор економіки підпорядковується діянню економічних законів ринку, то застосовувані переважно силові методи дають лише тимчасовий ефект. Потрібна реальна, цілісна, осмислена та скоординована система дій суспільства, держави, органів місцевого самоврядування, трудових колективів, політичних партій, громадських організацій та широкої громадськості щодо викоренення причин і передумов виникнення тіньових економічних відносин, кардинального підвищення відповідальності посадових осіб, утвердження суспільної атмосфери нетерпимості до кримінальної тінізації.

Першорядне значення тут мають створення сприятливих умов для легальної економічної діяльності та формування "економіки довіри" на основі максимального врахування інтересів усіх суб'єктів господарювання. Законом України "Про основи національної безпеки України" передбачаються "подолання "тінізації" економіки через реформування податкової системи, оздоровлення фінансово-кредитної сфери та припинення відпливу капіталів за кордон, зменшення позабанківського обігу грошової маси. Саме це спричинить легалізацію ("висвітлення") тіньових капіталів - з тим, щоб вони "запрацювали" на піднесення економіки та примноження національного багатства України [12, с. 13-14].

Основними причинами, які гальмують процес виходу економіки України з тіні, є:

- системні вади податкової політики (чинна податкова система фактично зосереджена на максимальному залученні надходжень до бюджету, без урахування можливих негативних наслідків надмірного фіскального тиску на суб'єктів господарювання та громадян);

- відсутність повноцінного ринкового середовища (уповільнення інституційних, структурних та економічних змін, недосконалість ринкових механізмів призводять до

неузгодженості державної економічної політики з інтересами суб'єктів господарювання, які змушені самостійно розробляти неформальні механізми взаємної співпраці);

- високий рівень корупції та некомпетентність державних службовців (корупція є одним з головних чинників, який впливає на розвиток України та залишається одним з найбільших перепон на шляху її інтеграції до світового співтовариства);

- нестабільність інвестиційного та підприємницького клімату (про це свідчить зниження індексу економічної свободи України у рейтингу, який складає американська неурядова організація "The Foundation". За рейтингом 2011 р., Україна посіла 152 місце зі 179 країн);

- недостатній захист інвесторів (відповідно до рейтингу "Doing business 2011" Україна посіла серед 181 країни такі місця за складовими індексу: за реєстрацією власності - 140; за захистом інвесторів - 142; за легкістю отримання дозволу на будівництво - 179; за податковим тягарем - 180 місце);

- нестабільне політичне середовище та ін.

Детінізація економіки - це цілісна система дій, спрямована передусім на подолання та викорінення причин та передумов тіньових явищ та процесів. Стратегічною метою детінізації економіки має стати істотне зниження рівня тінізації шляхом створення сприятливих умов для залучення тіньових капіталів у легальну економіку та примноження національного багатства.

З огляду на це, до основних пріоритетів економічної стратегії в Україні, які сприятимуть детінізації української економіки у стратегічному вимірі, варто віднести такі:

- стимулювання інвестиційних процесів - потрібно розробити податкові стимули до інвестиційного використання кредитних ресурсів комерційних банків; звільнити від оподаткування частку прибутку підприємств, яка витрачається на інвестування, зокрема в інноваційну сферу;

- вдосконалення монетарної політики - основними завданнями у цій сфері повинно стати заохочення зменшення розриву рівнів депозитних та кредитних відсоткових ставок комерційних банків; розширення банківського кредитування галузей, визначених як пріоритетні, підприємств, які мають

перспективи швидкого обігу капіталу та гарантованого збуту продукції; забезпечення стабільності номінального обмінного курсу гривні; удосконалення механізмів гарантій збереження внесків населення у фінансово-кредитних установах;

- створення сприятливих умов для розвитку підприємництва - надання правового та методичного сприяння заснуванню малих підприємств, складанню інвестиційних планів та програм, індивідуальній підприємницькій діяльності, іншим формам самостійного інвестування заощаджень та самозайнятості населення тощо, розвиток бізнес-інкубаторів, точкових територіально-виробничих зон, технопарків тощо; забезпечення підвищення (безкоштовно для підприємств) кваліфікації керівних кадрів державних і приватних підприємств щодо основних положень сучасної теорії і практики менеджменту, бухгалтерського обліку, фінансового планування, управління персоналом, маркетингу тощо;

- здійснення податкової реформи - основними завданнями податкової реформи, однієї з найважливіших складників усієї стратегії довготермінового розвитку української економіки, повинно стати значне зниження і вирівнювання податкового навантаження, спрощення податкової системи, посилення податкового контролю за рівнем витрат виробництва, мінімізація витрат виконання й адміністрування податкового законодавства;

- посилення боротьби з корупцією - вирішення проблем мінімізації корупційних виявів потребує встановлення суворого контролю за виконанням антикорупційних програм і рішень в усіх ланках державного апарату; створення надійного організаційно-правового, фінансового забезпечення діяльності правоохоронних органів і судів; здійснення всеохопної ревізії нормативно-правових актів міністерств, відомств, органів місцевої влади щодо їх відповідності Конституції України та антикорупційним законам України. Паралельно з рішучими діями правоохоронних органів із запобігання та подолання корупції потрібно розвивати і посилювати рівень суспільного контролю за діяльністю посадових осіб з широким залученням громадськості.

Тіньова економіка небезпечна перш за все у зв'язку з тим, що це антисоціальна система, небезпека кожного з елементів якої

підсилюється синергічним ефектом від дії інших її складових. Так, небезпека від порушень у сфері оподаткування підсилюється низкою інших порушень в економічній сфері, які є необхідною технологічною ланкою у системі легалізації доходів, отриманих протиправним шляхом. Тому слід розглядати не окремий елемент тінізації, а всі елементи системи відтворення антисоціальної діяльності, які мають набагато вищий рівень загроз економічній безпеці та руйнівних можливостей. У зв'язку із цим девіантні явища в економіці необхідно досліджувати не як систему, а як окремі ізольовані процеси, які не мають внутрішнього зв'язку та системної єдності [5, с. 96].

Формування державної політики, визначення напрямів та заходів щодо детінізації економіки зумовлені положеннями Закону України "Про основи національної безпеки України", в якому, зокрема, накреслено:

- подолання тінізації економіки шляхом реформування податкової системи;
- оздоровлення фінансово-кредитної сфери;
- припинення впливу капіталу за кордон;
- зменшення позабанківського обігу грошової маси.

Для реалізації зазначених напрямів в Україні в основному сформовано економічний механізм державного впливу на забезпечення національної безпеки в економічній сфері. Створено, зокрема, розгалужену нормативно-правову базу, спеціальний уповноважений орган виконавчої влади з питань фінансового моніторингу — Державний комітет фінансового моніторингу України, налагоджено активну співпрацю між Держфінмоніторингом і правоохоронними органами (МВС, СБУ, Генпрокуратурою), а також відповідними державними органами таких країн, як: Республіка Кіпр, Бразилія, Польща, Португалія, Румунія, Панама, Іспанія, Словаччина, Бельгія, Російська Федерація та іншими.

Подальше удосконалення економічного механізму спричинене необхідністю прийняття нових законів, змін до чинних законів, удосконалення методичного й інформаційного забезпечення, а також формування та впровадження фінансової моделі ринкової економіки.

Подолати тіньову економіку неможливо лише тільки

адміністративними заходами (контрольними функціями), тому політика детінізації має базуватися на принципі заохочування до ведення легального бізнесу та усунення тих адміністративно-регуляторних бар'єрів, які стримують діяльність суб'єктів господарювання. З цією метою, вживалися заходи за наступними напрямками.

1. Покращення інвестиційного клімату, зниження фіскального та регуляторного тиску.

З метою комплексного реформування податкової системи прийнято Податковий кодекс України, який регулює відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів, визначає принципи побудови податкової системи, перелік податків, зборів (обов'язкових платежів), що підлягають сплаті до бюджетів усіх рівнів. З метою покращення інвестиційного клімату було схвалено Програму розвитку інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні, якою передбачено надання державної підтримки реалізації інвестиційних та інноваційних проектів, а також визначено форми надання такої підтримки та встановлено критерії відбору відповідних проектів.

2. Дерегуляція підприємницької діяльності й підтримка малого та середнього бізнесу.

У сфері дозвільної системи законодавчо затверджено вичерпний перелік документів дозвільного характеру (Закон України від 19.05.2011 № 3392-VI). Перелік документів дозвільного характеру у сфері господарської діяльності налічує 150 позиції. Забезпечено перехід від принципу "єдиного офісу" до принципу "єдиного вікна" під час видачі документів дозвільного характеру. Розширено мережу дозвільних центрів шляхом запровадження дозвільних центрів в обласних державних адміністраціях (Закон України "Про внесення змін до Закону України "Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності" (№ 3993-VI 03.11.2011)), який набрав чинності 03.01.2012.

3. Спрощення дозвільної системи у будівництві.

З метою забезпечення сприятливих умов ведення бізнесу, розвитку будівельної та суміжних галузей шляхом удосконалення дозвільних та погоджувальних процедур у будівництві, адаптації регуляторної політики до європейських стандартів прийнято Закон України "Про регулювання містобудівної діяльності" (від

17.02.2011 № 3038-VI). З метою удосконалення державної політики у сфері містобудування, посилення та персоніфікацію відповідальності суб'єктів містобудування за порушення вимог законодавства, будівельних норм, стандартів і правил, забезпечення стійкості, міцності, надійності та необхідної довговічності будівель та споруд.

4. Реформування системи правосуддя, забезпечення прав власності та боротьба з корупцією.

У напрямі забезпечення реформування системи правосуддя та з метою підготовки узгоджених пропозицій щодо реформування адвокатури з урахуванням загальноєвропейських міжнародних демократичних стандартів, забезпечення виконання зобов'язань України перед Радою Європи розпорядженням Президента України від 22.11.2011 № 362/2011-рп утворено Робочу групу з питань реформування прокуратури та адвокатури, в рамках якої проводиться робота над проектом Закону України "Про адвокатуру". Затверджено Державну програму щодо запобігання і протидії корупції на 2011-2015 роки, яка передбачає впровадження механізмів зменшення рівня корупції в Україні відповідно до положень Національної антикорупційної стратегії на 2011-2015 роки (постанова Кабінету Міністрів України від 28.11.2011 № 1240. На законодавчому рівні органам, які здійснюють державне регулювання ринків фінансових послуг, надано повноваження, що сприятимуть посиленню контролю за ринком фінансових послуг, унеможливлять використання ринку фінансових послуг для відмивання коштів та їх непродуктивного витоку за кордон (Закон України "Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання ринків фінансових послуг" від 02.06.2011 № 3462-VI).

Комплексне вирішення проблеми підвищення якості оцінки стану та впливу тіньової економіки на економічну діяльність в країні потребує організації спеціальних [саме для оцінки тіньової економіки) вибіркового обстеження Держкомстатом стану окремих сфер діяльності і рівня життя населення для створення інформаційної бази для більш точного визначення обсягів тіньової економіки діючими непрямими методами. Перейти від оцінки тінізації в цілому по економіці до оцінки обсягів тіньових обсягів чи потоків ресурсів в окремих сферах макроекономіки [податки,

доходи і витрати бюджету, грошові потоки, експорт і імпорт товарів і послуг, фінансові потоки через кордон, неофіційна зайнятість, заробітна плата, доходи, витрати населення]. Започаткувати підхід до тіньової економіки як до самостійної сфери економіки (як галузі, виду діяльності] і розгляду її як окремої системи, яка доповнює офіційну економіку.

Подоланню високих рівнів тінзації національної економіки та зменшення поширення корупції слугуватимуть:

- удосконалення системи державного регулювання ринків фінансових послуг з метою протидії використанню установ, які надають професійні послуги на ринках банківських, страхових та інвестиційних послуг, операцій із цінними паперами, у схемах непродуктивного відпливу капіталів, ухилення від оподаткування та легалізації доходів, отриманих злочинним способом;

- приведення законодавства у відповідність зі стандартами ЄС відносно формування відповідних нормативної бази та інструментарію для впровадження електронних закупівель;

- забезпечення прозорості діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування щодо прийняття рішень про передачу у власність або користування нерухомого майна державної та комунальної власності;

- посилення відповідальності роботодавців за неоформлення трудових відносин із працівником та ухилення від сплати внесків до Пенсійного фонду та фондів соціального страхування, проведення активної роз'яснювальної роботи серед населення щодо втрат від участі у нелегальному ринку праці, а також спрощення порядку оформлення трудових відносин суб'єктів підприємницької діяльності – фізичних осіб із найманими працівниками;

- розроблення дієвих процедур виправлення помилок у державному земельному кадастрі з метою недопущення легалізації правопорушень, пов'язаних із самовільним захопленням земельних ділянок або їх нецільовим використанням, запровадження та поширення технологій космічного зондування для інвентаризації та контролю використання земель, моніторингу врожайності сільськогосподарських культур;

- продовження впровадження міжнародних стандартів у сфері відповідальності за корупційні правопорушення, зокрема групи

країн ОПЕСО Ради Європи та Стамбульського плану дій щодо боротьби з корупцією у частині посилення кримінальних санкцій за хабарництво в публічному та приватному секторах;

- удосконалення законодавства у сфері регулювання адміністративних послуг, розроблення та запровадження Адміністративно—процедурного кодексу, вилучення послуг, що належать до прямих функціональних обов'язків органів влади, з переліку платних послуг;

- формування Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні правопорушення, системи ведення міжвідомчої статистики щодо діяльності судових і правоохоронних органів у сфері протидії корупції;

- запровадження на законодавчому рівні стимулювання та захисту громадян, які сприяють правоохоронним органам у виявленні випадків неоформлення трудових відносин між працівником і роботодавцем, нелегальної оплати праці та проявів корупції.

Державна програма щодо зниження тінізації української економіки має формуватися на багатокритеріальній основі. Механізми зниження тіньової економіки мають будуватися з врахуванням позитивних і негативних результатів її впливу на населення та національну економіку.

Для припинення окремих тіньових схем і обмеження тіньової економіки на сучасному етапі пропонується ряд заходів, зокрема:

- реформування національної системи фінансового контролю за здійсненням протизаконної діяльності у напрямі розробки конкретних інструментів обмеження тіньових систем перерозподілу фінансових ресурсів за кожним конкретним випадком;

- формування спеціального реєстру та загального переліку декларацій із заявленими до відшкодування сумами ПДВ, які вважаються сумнівними;

- застосування мінімальних цін на високоліквідні імпорتنі товари (передусім підакцизні) для розрахунків і сплати податків;

- створення інституту представників митної та податкової служби в зарубіжних країнах [для обміну інформацією про оподаткування зовнішньоекономічної діяльності українських

суб'єктів підприємництва);

- запровадження моніторингу за внутріфірмовими цінами в межах холдингових компаній;

- застосування змін в організаційній структурі державних холдингових компаній (зокрема, позбавлення підприємств права юридичної особи] та інші.

Проблема легалізації тіньових капіталів комплексна. Легалізація доходів, отриманих незаконним шляхом, або неоподаткованих, - лише невелика складова проблеми тіньової економіки, один зі способів детінізації економіки в цілому. Комплексне застосування вищезазначених заходів стимулюватиме процес детінізації економіки та зумовить процес легалізації доходів.

Проблему тіньової економіки слід розглядати значно ширше. Потрібно мати власну концепцію легалізації тіньової економіки з урахуванням наших економічних і соціально-політичних умов, особливостей прояву тіньової економіки. Багатоаспектність та розгалуженість проявів тінізації засвідчують безперспективність симптоматичних репресивних методів протидії у вигляді посилення контрольної—каральних функцій держави.

Ключовим чинником детінізації має стати формування мотиваційного нормативно—правового середовища, яке забезпечує високоефективну і прибуткову роботу легальної економіки. При цьому сталість економічного розвитку має забезпечуватися виключно засобами ринкового регулювання. Це сприятиме досягненню політичної і соціально-економічної стабільності в країні за умови підвищення престижу України серед інших країн та міжнародних організацій.

Враховуючи той факт, що система загроз економічній безпеці, на жаль, дуже поширена, звузимо предмет нашого дослідження і зупинимось тут лише на її фінансовій складовій як на найбільш небезпечній, активній та визначальній у сучасних умовах загрози.

Аналізуючи сучасні загрози безпеці фінансового ринку, слід виділити серед них значні загрози залученню заощаджень громадян: нестабільність банківської системи та відсутність

реального механізму індексації дореформених вкладів; відсутність системи страхування депозитів громадян та комерційних банків.

Ще однією важливою загрозою економічній безпеці є відсутність системи страхування депозитів громадян у комерційних банках. У країнах з розвинутою ринковою економікою безпеку банківських вкладів забезпечують компанії зі страхування депозитів. Банки передають невелику частину вкладів залучених коштів у спеціальний фонд, з якого у разі банкрутства будь-якого банку виплачуються гроші вкладникам.

Однак, на наш погляд, створювати в Україні компанії зі страхування приватних вкладів буде доцільно лише на етапі стабілізації банківської системи. Багато дрібних та середніх комерційних банків виявилися нежиттєздатними, і навряд чи треба перекладати відповідальність за їх неефективну діяльність на незначну кількість відносно потужних та надійних українських банків.

Реальною загрозою розвитку ринку корпоративних цінних паперів є активність держави з випуску високодохідних державних боргових зобов'язань, недостатній розвиток професійної діяльності та інфраструктури ринку цінних паперів, слабкість правового регулювання, інформаційної відкритості та захисту інтересів інвесторів.

Вихід з кризи держава намагається знайти, зокрема, за допомогою залучення внутрішніх та зовнішніх позик, використовуючи їх для покриття поточних видатків.

Основною умовою зміни попиту з державних на корпоративні цінні папери є зниження прибутковості вкладень у державні цінні папери. Необхідне вирівнювання сумарної (за дохідністю, ліквідністю та надійністю) привабливості вкладень у різні сектори економіки. Навіть при вирівнюванні дохідності з іншими секторами економіки залишаються проблеми ризиків. В інвестора відсутній правовий захист від необов'язковості партнерів та прямого обману. Комерційні ризики, пов'язані з оцінюванням ситуації та прийняттям рішень, – це нормальні ризики.

Як внутрішні, так і зовнішні фактори національної економічної безпеки, наражаються на безпосередній вплив тіньової економіки – однієї з найбільш небезпечних загроз,

розвиток якої призводить до руйнації та диспропорцій фундаментальних зв'язків у системі «держава-суспільство-підприємство-особа».

Рис. 3.1. Система загроз економічній безпеці у фінансово-кредитній сфері

* згруповано та складено автором

Втрачаючи контроль над значною частиною економічного простору, держава послаблює свою силу і зменшує обсяг свого регуляторного впливу та контролю, перетворюється на один із конкуруючих центрів сили щодо реалізації загальнонаціональних інтересів: вона не захищає особу від кримінальної частини тіньової економіки, не допомагає малому та середньому підприємницькому секторам захиститися від дії згубного впливу тінізації елітних секторів економіки. Виникає глибокий розрив між особою та державою, заснований на втраті взаємної довіри і, як наслідок, з'являється взаємна недовіра індивідів. Держава втрачає функції захисту експліцитних та імпліцитних контрактів, що також призводить до посилення недовіри та несхильності до довгострокової стратегічної економічної діяльності (у тому числі й інвестування). Це, відповідно, знижує й ефективність економіки у середньо- та довгостроковому горизонтах функціонування.

Зростання питомої ваги тіньової економіки у загальному обсязі господарювання провокує посилення недовіри у відносинах легітимних економічних суб'єктів, є перепорою на шляху розвитку ефективних економічних процесів у цілому; це, зокрема, пов'язано зі збільшенням трансакційних витрат, що є неминучим у зв'язку зі зростанням загальної недовіри та посиленням фактора ризику, що, у свою чергу, посилює невизначеність та нестабільність процесів. Поглиблення розриву між особою і державою, з одного боку, значно знижує якість трудових ресурсів країни за рахунок, зокрема, руйнації позитивних мотивів діяльності, роз'єднання нації, а з другого – погіршує якість державного регулювання і соціально-економічних процесів, деформує зв'язки між макро- та мікроекономічними їх ріннями.

Відсутність довіри до держави з боку інших економічних агентів має реальну вартісну оцінку: вона виявляється у розміщеннях мільярдних доларових заощаджень громадян поза офіційною фінансовою системою, у тіньовій еміграції капіталів та робочої сили. Оскільки всередині країни як засіб обігу застосовується валюта іншої держави, виникає реальна загроза економічній безпеці, яка пов'язана із залежністю від монетарно-фінансової політики інших країн, втратою суверенітету у галузі економічної та соціальної політики.

Таблиця 3.1

Узагальнення схем уникнення оподаткування доходів

№ п/п	Назва схеми	Суть схеми
1	2	3
1	Схема незаконного переведення в готівку коштів через фіктивні фірми і кореспондентські рахунки	Реалізується через завищення витрат на придбання товарів чи послуг з подальшим перерахуванням грошей фірмі, що їх конвертує
2	Відшкодування ПДВ через фіктивну фірму	Забезпечується за рахунок використання фіктивної фірми для одержання від неї фальсифікованих податкових документів про сплату зазначеного податку
3	Ухилення від сплати акцизного збору та ПДВ	Забезпечується шляхом фальсифікації справжньої вартості товарів під час їх ввезення на територію України
4	Ухилення від сплати заборго-ваності з використанням вексельних розрахунків	Підприємство-боржник зі сплати податків у бюджет розраховується з фірмами-постачальниками сировини векселями. Потім ці векселя, подаються в банк (банк стає авалістом по векселях і гарантує їх оплату). Фірма-постачальник звертається в банк з вимогою про оплату вексельної суми. Банк сплачує зазначену векселями суму. Гроші на розрахунковий рахунок підприємства-боржника не зараховуються, а використовуються на погашення зустрічних взаємних вимог банку до підприємства (у межах аваліювання векселя) і підприємства до банку (у межах доручення на продаж валютного виторгу)
5	Ухилення від сплати податків та інших обов'язкових платежів за допомогою операцій з поступлення боргу	Суть операції полягає в тому, що валюта надходить від нерезидента відповідно до договору про зниження боргу з банком-кредитором на розрахунковий рахунок підприємства-боржника не надходить, а надходить до іноземної фірми
6	Використання позичкових рахунків комерційних банків для ухилення від сплати податків	Підприємства-боржники зі сплати в бюджет податку й інших обов'язкових платежів за допомогою ряду комерційних банків, відкривши два і більше валютних рахунків, використовують наявні кошти для здійснення розрахунків, пов'язаних з веденням своєї господарської діяльності, тоді як ці кошти мають бути спрямовані на погашення, в першу чергу, заборгованості зі сплати податків
7	Ухилення від оподаткування прибутків, одержаних резидентом України від розміщення коштів за кордоном	Резидент України вступає у змову з нерезидентом і укладає угоду, предметом якої може бути придбання товарів, надання послуг та ін., які виконуватися не будуть. Сума фіктивної угоди, таким чином, виводиться з оподаткування

Продовження таблиці 3.1

1	2	3
8	Ухилення від оподаткування шляхом оформлення документів на купівлю товарів за завищеними цінами через фіктивну фірму	Підприємство, використовуючи зв'язок з керівництвом підприємств-виробників або інші можливості, купує товарно-матеріальні цінності за завищеними цінами і зберігає їх без оприбуткування
9	Рух товарних і грошових коштів під час видобутку сировини в умовах чинної структури державних холдингових компаній	Державна холдингова компанія, що від свого імені укладає договори на продаж сировини встановлює ціни, терміни, форми сплати, договори на матеріально-технічне постачання й одержує на свій поточний рахунок кошти, що надходять за поставлену продукцію. З поточного рахунка холдингової компанії здійснюється оплата рахунків підприємства і виплата заробітної плати
10	Ухилення від сплати податків з використанням офшорних зон, а саме: використання бартерних і вексельних операцій, операцій з цінними паперами, транзитної торгівлі	Використання схем офшорних операцій, що мають на меті ухилення від оподаткування, ґрунтується на універсальному принципі податкового законодавства, відповідно до якого обов'язковому оподаткуванню підлягають ті прибутки, джерело яких знаходиться на території певної держави. У тих випадках, коли джерело прибутку знаходиться за кордоном, то цей прибуток виключається зі сфери податкової відповідальності в цій юрисдикції. Здійснені таким чином операції виводяться з оподаткування

** згруповано та складено автором*

Як показали дослідження, спектр дії злочинних угруповань, пов'язаних з ухиленням від сплати податків, настільки широкий, що охоплює майже всі види фінансово-господарської діяльності.

Для аналізу сучасної практики здійснення тіньової діяльності було використано оцінювання умов функціонування офшорних зон у формуванні схем ухилення від оподаткування. В останні роки значно підвищилась роль офшорних схем щодо формування міжнародних господарських систем, коли офшорні фірми вбудовуються в мережу зовнішніх філій українських підприємств. Офшорні схеми часто націлені на подолання іноземних податкових бар'єрів. Через оцінювання механізмів функціонування офшорних зон були встановлені основні шляхи й інструменти, які дозволяють уникати оподаткування в Україні, зокрема за рахунок існуючої практики валютного контролю, операцій з борговими зобов'язаннями, операцій з цінними паперами, торгових операцій за посередництвом офшорної фірми.

Усебічний аналіз вказаних схем дозволив оцінити соціально-економічні наслідки поширення тіньової економіки для України. Зокрема, було встановлено негативний вплив на зниження ефективності ринкового механізму, спотворення конкурентного середовища, зниження конкурентоспроможності продукції національного виробництва як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, закріплення за Україною статусу країни з неринковою економікою.

Існування тіньової економіки ставить підприємства у нерівні умови. А фірми, що працюють у легальному середовищі, теж змушені приховувати доходи для протистояння конкуренції з боку „тіньовиків”. А тому тіньова економіка – це також несплачені податки, причина бюджетного дефіциту і постійне джерело інфляції. На цьому фоні в легальній економіці постійно відчувається дефіцит фінансових ресурсів. Їх катастрофічно не вистачає навіть в умовах зростання обсягів легального виробництва. Адже тіньова економіка у таких масштабах провокує зростання збитковості, в результаті чого неминуче зменшуються доходи переважної більшості населення, посилюється його розшарування, зменшується сукупний платоспроможний попит, внаслідок чого втрачається мотивація нарощування виробництва. У ході аналізу було встановлено, що цей процес може тривати достатньо довго, тобто доки існуватимуть відповідні умови, а саме: конкретні механізми та схеми вилучення коштів з легального виробництва, наявність необхідних джерел живлення тіньових капіталів тощо. В той же час тіньова економіка має й певний позитивний ефект. В умовах кризового стану економіки вона стала єдиним засобом виживання для більшої частини населення і доступним джерелом розвитку виробництва, зокрема основою становлення малого та середнього бізнесу. Тіньова економіка забезпечила первинне нагромадження капіталу і створила тим самим передумови для прискорення ринкових реформ. Функціонування тіньової економіки виявило всі види і недоречності існуючого механізму регулювання економіки й окреслило напрями його реформування, форми і методи удосконалення діючих інструментів. Разом з тим зазначається, що за своєю суттю тіньова економіка є суто негативним явищем, і в його обмеженні закладено підйоми економічного зростання.

3.2 Механізм детінізації національної економіки

Детінізація економіки — це цілісна система дій, спрямована передусім на подолання та викорінення причин та передумов тіньових явищ та процесів. Стратегічною метою детінізації економіки має стати істотне зниження рівня тінізації шляхом створення сприятливих умов для залучення тіньових капіталів у легальну економіку та примноження національного багатства. Виведення на "світло" тіньових капіталів сприятиме відчутному збільшенню національного інвестиційного потенціалу і ступеня його реалізації, матиме значний позитивний ефект для бюджетної сфери, слугуватиме зміцненню довгострокової стабільності та зорієнтованості національної економіки на стратегічний розвиток і зростання, сприятиме зміцненню економічної безпеки держави. Сьогодні детінізація економіки входить до стратегічних засад державної політики України. Проте дотепер не створено чіткого механізму: міжвідомчої координації, ефективного і системного використання усіх наявних ресурсів і засобів розвідувальних, контррозвідувальних, правоохоронних, контролюючих, фінансових та інших державних органів, потенціалу громадянського суспільства у вирішенні поставлених проблем. Поряд з витісненням кримінальних та інших незаконних сфер тіньового економічного обігу існує необхідність впровадження ефективних механізмів повернення до офіційного сектору економіки капіталів некримінального походження.

Поряд із загальним покращенням підприємницького клімату завдяки дерегулюванню та зниженню фіскального навантаження слід вжити комплекс спеціальних заходів, які стимулюватимуть процеси детінізації. Необхідно запровадити на перехідний період політику амністії тіньового капіталу некримінального походження через відкриття йому шляхів для легального інвестування.

З метою подолання негативних наслідків процесу тінізації економіки України, значного зменшення його рівня необхідно розробити та реалізувати низку заходів щодо протидії тінізації.

1. Заходи з детінізації економіки:

— "амністія" капіталів некримінального походження, в першу чергу тих, що спрямовуються в інноваційну сферу та інші суспільно значущі та пріоритетні сектори;

— запровадження податкових стимулів до нагромадження та інвестування коштів в інноваційний сектор юридичними особами, які пропонується надавати за фактичними результатами діяльності;

— звуження фінансової бази тіньового господарювання шляхом зменшення рівня оподаткування фізичних осіб на величину документально підтверджених коштів, витрачених на розвиток людського капіталу (освіта, підвищення кваліфікації тощо);

— реальне і радикальне спрощення погоджувальних та дозвільних процедур щодо здійснення підприємницької діяльності, особливо в інноваційній сфері;

— впровадження наявних теоретичних розробок з виявлення напівлегальних фінансово-промислових угруповань та ліквідації виявлених схем іллегалізації капіталу;

— обов'язкове обґрунтування джерел походження грошових коштів при купівлі товарів, вартість яких перевищує певну заздалегідь визначену суму (житла, земельних ділянок, транспортних засобів та предметів розкоші);

— залучення до реалізації стратегії легалізації представників міжнародних організацій, спеціалізованих на протидії нелегальному господарюванню, та громадянського суспільства.

2. Заходи щодо декриміналізації економіки:

— віднесення до переліку кримінальних злочинів "незаконного збагачення", що передбачено ст. 20 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності;

— ратифікація Конвенції про корупцію у контексті кримінального права;

— створення Національного бюро розслідувань;

— реформування системи звітності правоохоронних органів відповідно до стандартів розвинених країн;

— узгодження повноважень та контрольно-ревізійних функцій Державного комітету фінансового моніторингу, правоохоронних органів (МВС, Служби безпеки України, Генеральної Прокуратури, Державної податкової адміністрації) у сфері легалізації тіньових капіталів;

— розробка комплексної теоретико-методичної бази визначення обсягів та протидії кримінальній та тіньовій активності;

— активізація участі в міжнародній системі протидії іллегалізації економічної діяльності на різних рівнях міжнародного співробітництва.

Реалізація зазначених та інших заходів з подальшої детінізації економіки сприятиме не лише формуванню повноцінного ринкового середовища, розвитку економіки, легалізації капіталу, процесу демократизації економіки і суспільства в цілому, а й значному підвищенню конкурентоспроможності економіки та усуненню реальних загроз національній безпеці держави.

У будь-якому випадку, подальше розширення сфери тіньової економіки у всьому світі, та в Україні зокрема, є недопустимим. Поглиблене вивчення тенденцій виникнення і поширення, сутності та причин тіньової економіки дало можливість розробити ефективні засоби та, на основі узагальнення світового досвіду, запропонувати механізми протидії тіньовій економіці в Україні (таблиця 3.2).

Запропоновані засоби і механізми протидії тіньовій економіці направлені на зменшення витратності та зростання ефективності легальної економіки, а також створення паритетних умов для функціонування різноманітних форм бізнесу, що, в свою чергу, має підвищити конкурентоспроможність легальної економіки і зробити не вигідним приховування її результатів.

Детінізація української економіки пов'язана з комплексним її реформуванням, спрямованим на усунення чинників, які негативно впливають на економіку (рис.3.2).

Передбачається, що він включає в себе наступні елементи:

1) об'єктивний та всебічний моніторинг економічних відносин у країні з метою виявлення та прогнозування внутрішніх та зовнішніх загроз легальним економічним взаємовідносинам;

2) формування порогових, гранично-допустимих значень соціально-економічних показників, недотримання яких призведе до нестабільності економічних відносин;

Таблиця 3.2

Засоби та механізми протидії тіньовій економіці в Україні

Тенденції виникнення і поширення	Засоби	Механізми	Очікувані результати
1	2	3	4
1. Низький рівень податкової культури платників податків 2. Ухилення від податків через офшорні зони	1. Створення сприятливих умов для розвитку підприємництва 2. Моніторинг офшорних зон	1. Реєстрація власності й бізнесу за принципом «єдиного вікна»(досвід Грузії, Південної Кореї) 2. Інвентаризація всіх дозвільних документів, і скасування тих дозвільних документів, які є недоцільними і ускладнюють роботу бізнесу	1. Активізація підприємницької діяльності 2. Підвищення конкурентоспроможності країни, а також забезпечення цінової стабільності
Потужний податковий тиск(135 податкових платежів, відповідно до звіту Світового банку)	1. Оздоровлення податкової системи 2. Формування й впровадження прозорого комплексу податкових стимулів	1. Рациональний розподіл податкового тиску; 2. Надходження до бюджету мають забезпечувати податок на прибуток та податок на нерухомість, причому за прогресивною шкалою оподаткування	1. Усунення протистояння платника податків та фіскальних органів 2. Активізація виробничої діяльності і насичення внутрішнього ринку товарами
Недосконала витратна система адміністрування податків і зборів (в Україні 174-е місце – 657 годин на рік)	Оптимізація податкового адміністрування	1. Запровадження однакових правил оподаткування для всіх суб'єктів; скасування спеціальних податків (досвід Польщі) 2. Скорочення часу на податкове адміністрування (ОАЕ – 12 годин на рік)	Додаткові надходження, які можна використати на соціальні виплати

Продовження таблиці 3.2

1	2	3	4
Відповідальність за несплату податків малоймовірна	1. Механізми покарання нечесних платників; 2. Легалізація «тіньових» коштів	1. Адміністративні покарання у вигляді штрафу; 2. Економічна податкова амністія(<i>досвід ФРН, Казахстану</i>)	Додаткові надходження до бюджетів різних рівнів
Відсутність взаємозв'язку між обсягами сплачених податків і обсягами суспільних благ, які отримують платники	Економічне обґрунтування балансу між фіскальною і регулюючою функціями податків	1. Горизонтальне бюджетне вирівнювання; 2. Жорсткий контроль за цільовим використанням бюджетних коштів; 3. Перерозподіл доходів «від багатих до бідних»	1. Розвиток соціальної інфраструктури; 2. Підвищення рівня і якості життя населення
Нелегальний ринок праці	Вдосконалення інституту соціального страхування і зменшення фіскального навантаження на фонд оплати праці	1. Запровадження єдиного соціального внеску; 2. Поступове скорочення розміру соціального внеску) 3. Зміна пропорційності сплати соціальних внесків роботодавцями і найманими працівниками; 4. Надання громадянам можливості вибирати час виходу на пенсію(<i>досвід Бразилії</i>)	1. Пенсійна реформа; 2. Запровадження загальнообов'язкового медичного страхування

Продовження таблиці 3.2

1.	2.	3.	4.
	<p>1. Адекватна ціна праці; 2. Легалізація заробітних плат</p>	<p>1. Введення індикативних заробітних плат; 2. Збільшення частки заробітної плати у собівартості продукції; 3. Система фінансових штрафів для роботодавців за порушення трудового законодавства</p>	<p>Збільшення надходжень до держбюджету і посилення контролю за легалізацією робочих місць і заробітних плат</p>
	<p>Підвищення обізнаності громадян; забезпечення їх впливу на прийняття рішень</p>	<p>1. Активізація діяльності професійних спілок; 2. Майстер-класи на тему: «Мінімальні юридичні знання, якими має володіти людина»</p>	<p>1. Формування середнього класу 2. Формування сучасного молодіжного ринку праці</p>
<p>Відсутність інвестиційної альтернативи «тіньовим» капіталам</p>	<p>Державна підтримка реалізації інноваційних інвестиційних проектів у реальному секторі економіки</p>	<p>Здешевлення кредитів, шляхом компенсації суми відсоткових ставок за користування кредитами, залученими суб'єктами господарювання для фінансування інноваційних та інвестиційних проектів у реальному секторі економіки</p>	<p>1. Прозорий та чіткий механізм ефективного використання коштів державного бюджету на реалізацію інноваційних та інвестиційних проектів у реальному секторі економіки; 2. Виробництво інноваційної, високотехнологічної продукції</p>
<p>Відсутність стабільного законодавства та дублювання державних функцій</p>	<p>Забезпечення дієздатності влади</p>	<p>Контроль над виконавчою владою, а потім встановлення контролю над системою влади в цілому.</p>	<p>1. Соціальний контакт з суспільством, що є передумовою стабільності в країні; 2. Посилення ролі громадянського суспільства</p>

Продовження таблиці 3.2

1.	2.	3.	4.
Корупція, «податкові лазівки», лобіювання власних інтересів та підкуп чиновників	Жорсткі санкції за корупцію та рейдерство	1. Максимальна прозорість дій усіх ланок державного апарату 2. Вдосконалення методів вирішення юридичних проблем (усунення дій в «обхід закону»)	1. Створення цивілізованої системи лобізму 2. Ефективна судова система
	Мінімізація державного регулювання різних сфер життя	1. Скорочення кількості державних службовців (<i>досвід Грузії, Південної Кореї</i>) 2. Обов'язкове декларування доходів і витрат чиновниками і членами їх сімей	1. Децентралізація органів державної влади 2. Оптимізація структури і чисельності державних службовців
Міждержавна інтеграція тіньового сектора суб'єктів тіньової економічної діяльності	Забезпечення відкритості реального сектора економіки	Створення сприятливих умов для міжнародного обміну інвестиціями, товарами; не обмеження діяльності нерезидентів (<i>досвід Польщі, Південної Кореї, Бельгії</i>).	1. Наповнення інвестиційного ресурсу для економіки України 2. Підвищення іміджу України на міжнародній арені

* згруповано та складено автором

3) діяльність держави у сфері виявлення та попередження загроз легальному функціонуванню економіки та забезпеченні пріоритетних напрямків економічної політики.

Механізм зниження тінізації, перш за все, є динамічною системою елементів, що взаємодіють та визначають процес становлення та розвитку взаємовідносин між суб'єктами господарювання та державою. Основними важелями у цьому механізмі будуть інститути державної влади. Механізм зниження тінізації економіки країни – це система комплексно взаємопов'язаних та взаємодіючих передумов, засобів, елементів та заходів, за допомогою яких створюються відповідні умови для додержання законності та прозорості економічних відносин.

Рис. 3.2 Концептуальна схема детінізації національної економіки*

* розроблено автором

Дослідження зниження впливу тіньової економіки через соціально-економічні показники за проблемно-цільовим методом характеризується складністю розв'язання, багатоцільовою сукупністю заходів, спрямованих на концентрацію зусиль та ресурсів, визначає новизну аспектів технічних і організаційних рішень. Складність впливу держави на тіньову економіку визначається її розмірами, ієрархією, неможливістю повної формалізації структури і внутрішніх взаємовідносин, недостатньою надійністю інформації, на основі якої приймаються рішення про віднесення того чи іншого економічного явища до офіційної чи неофіційної економіки. Під невизначеністю вважається множина станів зовнішнього середовища, оскільки саме під їх впливом, в основному, формуються відносини у тіньовій економіці.

3.3. Адаптивна модель прогнозування рівня економічної безпеки національної економіки

При обґрунтуванні і виборі управлінських рішень, які зв'язані із забезпеченням економічної безпеки, важливу роль грають методи прогнозування, що дозволяють знаходити найбільш ефективні шляхи розвитку регіону на основі всебічного ретроспективного аналізу і вивчення тенденцій його розвитку з погляду економічної безпеки.

При прогнозуванні економічної безпеки пропонується використовувати фактографічні статистичні методи. Під фактографічними розуміються методи прогнозування, що базуються на фактично наявному інформаційному матеріалі про стан економічної безпеки регіону, на відміну від експертних методів, що базуються на інформації, яка одержана від фахівців-експертів. Під статистичними розуміють методи, що здійснюють обробку вихідної кількісної інформації за принципом виявлення математичних закономірностей, що містяться в ній, і взаємозв'язків між вихідними показниками[93,112,113].

У свою чергу, із сукупності виділених статистичних методів прогнозування пропонується використовувати методи екстраполяції, суть яких полягає в поширенні закономірностей, які

властиві економічній безпеці в передпрогнозний період, на період прогнозування.

Прогнозна екстраполяція – метод прогнозування, заснований на математичній екстраполяції, при якому вибір апроксимуючої функції, що описує прогнозований показник рівня економічної безпеки регіону, здійснюється з урахуванням умов і обмежень розвитку регіону і безпосереднє прогнозування показника рівня економічної безпеки регіону виробляється по розрахованим апроксимуючим функціям. Очікуване значення прогнозованого показника одержують шляхом підстановки в апроксимуючу функцію необхідного значення аргументу, що лежить за межами емпіричних даних, і виконання відповідних обчислювальних операцій[93,112,113].

Екстраполяція, як метод прогнозування, відбиває в основному еволюційний і екстенсивний шлях розвитку.

Модель прогнозу рівня економічної безпеки регіону розроблена з метою проведення аналізу сформованих тенденцій розвитку регіону в сфері його економічної безпеки, а так само оцінки змін цих тенденцій у майбутньому. Пропонована модель дозволяє одержувати чисельні значення рівня економічної безпеки, що характеризують майбутні періоди розвитку регіону, на підставі наявної інформації про рівень ЕБР у попередні періоди. Модель дозволяє виявляти можливі альтернативи розвитку регіону з погляду його економічної безпеки, а так само прогнозувати виникнення нових, раніше не врахованих ситуацій економічної безпеки, що вимагають розробки нових підходів до управління регіоном. Використання пропонованої моделі в практиці регіонального управління дає можливість нагромадження необхідного обсягу інформації для розробки і прийняття рішень в області забезпечення безпеки регіональних систем.

Альтернативою використанню регресійних моделей для одержання прогнозних значень рівня ЕБР може бути побудова АРПСС-моделей, основною перевагою яких є наявність попереднього етапу ідентифікації моделі, у рамках якої аналізується тип і структура досліджуваного процесу або явища і визначається форма моделі. Крім того, спочатку визначена форма АРПСС-моделі не є остаточною і може бути уточнена і скоректована на наступних етапах, що істотно підвищує рівень

адекватності підсумкової моделі, і дозволяє підвищити вірогідність одержуваних з її допомогою прогнозів. Однак, основною перешкодою для використання АРПСС-моделі є мала розмірність ретроспективного ряду значень рівня економічної безпеки регіону.

Згідно [117], характерною рисою описаних вище методів прогнозування є те, що вони працюють за принципом розімкнутого контуру, тобто, на даному інтервалі часу для обробки сигналу використовується той же метод, що і на попередньому інтервалі, незалежно від результату, отриманого на останньому. Таким чином, передбачається, що викривлення сигналу є відомим і інваріантним в часі. Зазначене припущення не завжди виконується для реальних систем, тому для обробки їх сигналів доцільніше використовувати адаптивні підходи, в основу яких покладений принцип замкнутого контуру (зворотного зв'язку).

Відповідно до зазначеного принципу вхідний сигнал $z(t)$, що спостерігається чи фільтрується зважується в програмувальному фільтрі для одержання вихідного сигналу $\hat{x}(t)$, що потім порівнюється з корисним, стандартним чи навчальним сигналом $x(t)$ для перебування сигналу помилки $e(t)$. Потім цей сигнал помилки використовується для коректування вагових параметрів обробного пристрою (адаптивного фільтру) з метою поступової мінімізації помилки.

У рамках постановки загальної задачі фільтрації на рис. 3.3 представлена структурна схема системи управління економічною безпекою регіону, що включає: регіональну економічну систему, як динамічну систему, що управляється, систему вимірів і власне систему управління.

Згідно рис. 3.3, управляючий вхідний сигнал $u(t)$ формується на основі недосконалих спостережень $z(t)$ за значеннями рівня економічної безпеки регіону, а стратегія управління спирається на апріорну інформацію про характеристики регіональної економічної системи, а також на передісторію зміни вхідних і вихідних змінних.

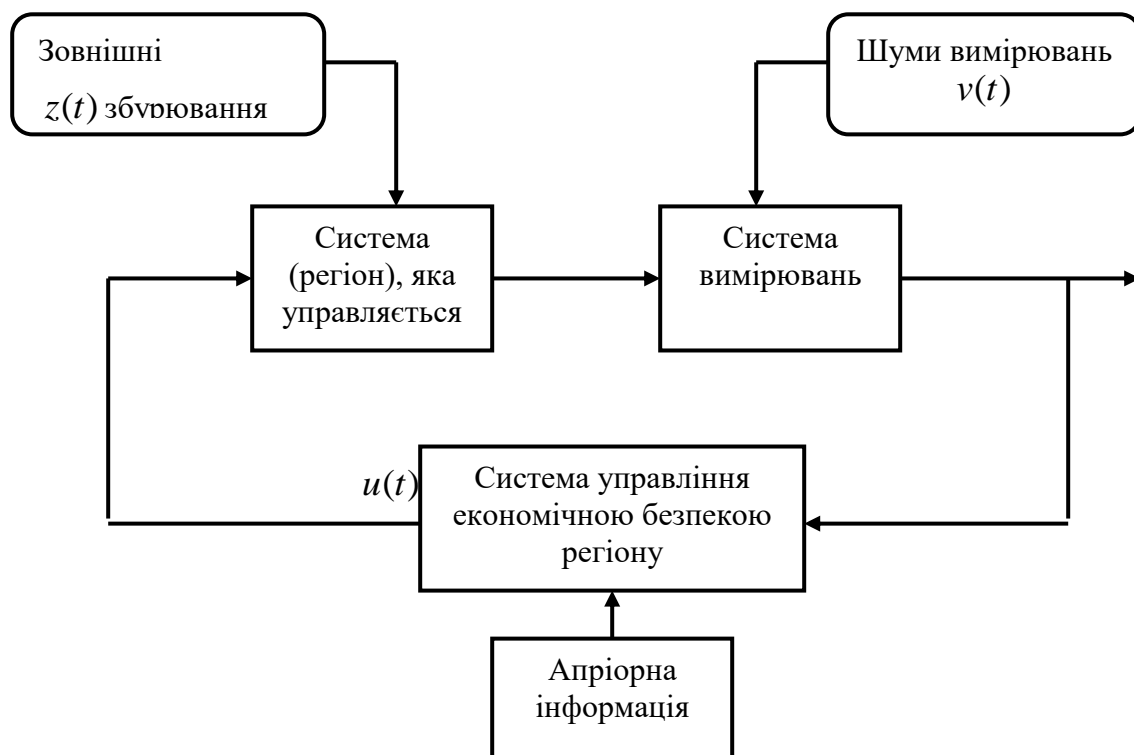

Рис.3.3. Структура системи управління економічною безпекою регіону

* складено автором

Для здійснення ефективного управління потрібно одержати оцінку $\hat{x}(t_1|t_r)$ корисного сигналу $x(t)$ в момент часу t_1 за наявними спостереженнями $z(t_i)$, $i=1,2,\dots,r$. Оптимальна оцінка $\hat{x}(t_1|t_r)$ шукається в класі лінійних оцінок і повинна мінімізувати функціонал [118,119]:

$$J = M[x(t_1) - \hat{x}(t_1|t_r)]^2 \quad (3.1).$$

У залежності від того, як співвідносяться між собою момент часу оцінювання і час спостереження, загальна задача фільтрації зводиться до задач: інтерполяції або згладжування ($t_1 < t_r$); власне фільтрації ($t_1 = t_r$); або екстраполяції прогнозування ($t_1 > t_r$). Надалі буде розглянута задача екстраполяції на один крок уперед.

Класичний підхід до рішення задачі фільтрації заснований

на використанні методу Вінера-Колмогорова, основними недоліками якого є: вимога стаціонарності аналізованої системи, великий обсяг необхідних апріорних статистичних характеристик випадкових процесів, нерекурсивність алгоритму оцінювання. Зазначені недоліки усуваються в методі Калмана-Б'юсі, що є узагальненням методу Вінера-Колмогорова.

У методі Калмана-Б'юсі передбачається, що динамічна система належить до класу лінійних систем з перемінними параметрами (нестаціонарна динамічна система). Стаціонарна динамічна система може розглядатися як окремий випадок нестаціонарної системи загального виду, яка використовується в теорії Калмана-Б'юсі[118].

Блок-схема алгоритму методу адаптивної фільтрації Калмана-Б'юсі, який використовується для прогнозування рівня економічної безпеки регіону, представлена на рис. 3.4.

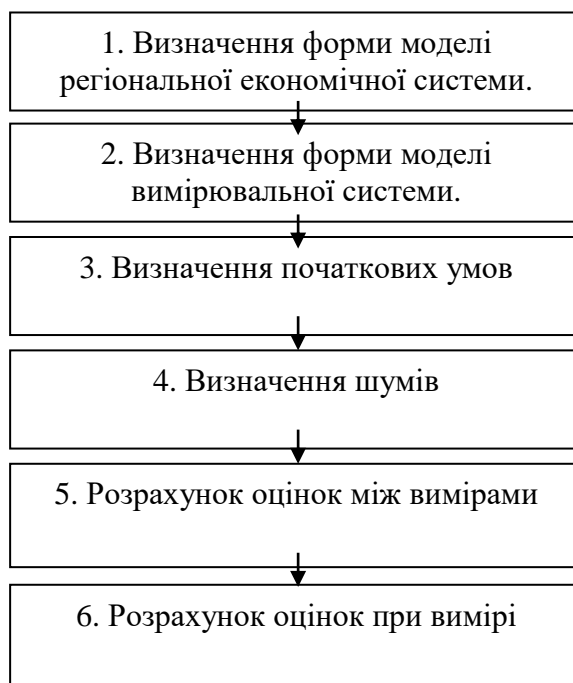

Рис. 3.4. Блок-схема алгоритму методу адаптивної фільтрації
* згруповано та складено автором

Нижче приведений опис зазначених блоків алгоритму.

Блок 1. Рівняння стану дискретної динамічної системи

записується системою різницевих рівнянь у векторно-матричній формі:

$$M(t_{k+1}) = F(t_{k+1}, t_k)M(t_k) + G(t_k)q(t_k), \quad (3.2)$$

де $M(t_k)$ – n -мірний вектор стану регіональної економічної системи, що представляє собою сукупність перемінних стану $M_i(t_k)$, у якості яких розглядаються значення показника рівня ЕБР або показника рівня окремої загрози ЕБР; $q(t_k)$ – μ -мірний вектор випадкової гаусовської некорельованої послідовності; $F(t_{k+1}, t_k)$ – перехідна матриця стану розмірності $n \times n$, що є невивродженою і для моменту часу $t_k = t_{k+1}$ є одиничною матрицею $F(t_k, t_k) = E$, $k = 1, 2, \dots, n$; $G(t_k)$ – матриця збурювання або вхідного сигналу $q(t_k)$ розмірності $n \times \mu$.

Блок 2. Передбачається, що сигнал $z(t)$, який спостерігається, отримується шляхом лінійного перетворення і лінійної комбінації корисного сигналу $x(t)$ і випадкової векторної перешкоди $v(t)$:

$$z(t_k) = H(t_k)M(t_k) + v(t_k), \quad (3.3)$$

де $z(t_k)$ – r -мірний вектор спостереження;

$v(t_k)$ – r -мірний вектор випадкової гаусовської некорельованої послідовності помилок виміру, що спотворюють результат спостереження за станом динамічної системи;

$H(t_k)$ – матриця вимірів розмірності $r \times n$, що вважається відомою, але може змінюватися в часі.

Блок 3. Визначення початкових умов.

$$M[x(t_0)] = \hat{x}(t_0), \quad \text{cov}[x(t_0) - \hat{x}(t_0)] = \eta(t_0, t_0) = \eta_0$$

Блок 4. Векторні процеси $q(t_k)$ і $v(t_k)$ являють собою випадкові гаусовські некорельовані послідовності з нульовими математичними чеканнями і відомими коваріаційними матрицями

$$\text{cov}[q(t_k), q(t_{k+1})] = M\{q(t_k)q^T(t_{k+1})\} = Q(t_k)\delta(t_k - t_{k+1}) \quad (3.4)$$

$$\text{cov}[v(t_k), v(t_{k+1})] = M\{v(t_k)v^T(t_{k+1})\} = R(t_k)\delta(t_k - t_{k+1}) \quad (3.5)$$

де $\delta(t_k - t_{k+1})$ – дельта-функція Кронекера, що визначається співвідношенням

$$\delta(t_k - t_{k+1}) = \begin{cases} 1, t_k = t_{k+1} \\ 0, t_k \neq t_{k+1} \end{cases}.$$

Векторні випадкові послідовності $q(t_k)$ і $v(t_k)$ є некорельованими. Їх коваріаційна матриця має вигляд:

$$\text{cov}[q(t_k), v(t_{k+1})] = M\{q(t_k)v^T(t_{k+1})\} = 0$$

Блок 5.-Блок 6. Припустимо, що відома оцінка стану $\hat{x}(t_{k-1})$ дискретної динамічної системи в момент часу t_{k-1} і відома матриця переходів $F(t_{k-1}, t_k)$. Скористаємося методом перехідних станів, використовуючи спосіб обчислення послідовних оцінок. У цьому випадку оцінку $\hat{x}(t_{k-1})$ можна прийняти за початкову і обчислити оцінку $\hat{x}^*(t_k)$ в момент часу t_k , $t_k > t_{k-1}$ відповідно до рівняння

$$\hat{x}^*(t_k) = F(t_k, t_{k-1})\hat{x}(t_{k-1}). \quad (3.6)$$

При такому способі обчислень оцінка $\hat{x}^*(t_k)$ характеризує стан системи в момент часу t_k за результатами вимірів $z(t_{k-1})$, що передують моменту часу t_k , і не враховує останній вимір $z(t_k)$. У цьому випадку неминучі помилки в оцінці вектору стану дискретної динамічної системи, що зв'язано з тим, що погрішність оцінки $\hat{x}(t_{k-1})$ в момент часу t_{k-1} через матрицю переходів $F(t_k, t_{k-1})$ поширюється на всі наступні оцінки, що одержані в момент часу $t_k > t_{k-1}$, причому зазначені помилки при тривалому часі роботи фільтру можуть нагромадитися і привести до практично незадовільних результатів. Однак оцінку $\hat{x}^*(t_k)$ можна поліпшити на основі використання виміру $z(t_k)$ в момент часу t_k за допомогою формування коригувального сигналу

$$\Delta z(t_k) = z(t_k) - H(t_k)\hat{x}^*(t_k). \quad (3.7)$$

Тоді можна записати:

$$\hat{x}(t_k) = \hat{x}^*(t_k) + K(t_k)\Delta z(t_k), \quad (3.8)$$

де $K(t_k)$ – вагова матриця коригувального сигналу $\Delta z(t_k)$.

З урахуванням (3.6) і (3.7) рівняння (3.8) прийме вигляд $\hat{x}(t_k) = F(t_k, t_{k-1})\hat{x}(t_{k-1}) + K(t_k)[z(t_k) - H(t_k)F(t_k, t_{k-1})\hat{x}(t_{k-1})]$. (3.9)

Оптимальний коефіцієнт підсилення $K(t_k)$ дискретного

фільтра (3.9) повинний забезпечити мінімум середнього квадратичного відхилення помилки фільтрації:

$$\begin{aligned} \text{trace}M\{[x(t_k) - \hat{x}(t_k)][x(t_k) - \hat{x}(t_k)]^T\} \rightarrow \min \\ \text{чи } \text{trace}M\{e(t_k)e^T(t_k)\} = \eta(t_k, t_k) \rightarrow \min. \end{aligned} \quad (3.10)$$

Представимо помилку фільтрації $e(t_k)$ як різницю векторів стану $x(t_k)$ і оцінки стану $\hat{x}(t_k)$:

$$e(t_k) = x(t_k) - \hat{x}(t_k) \quad (3.11)$$

Тоді

$$\begin{aligned} e(t_k) = F(t_k, t_{k-1})x(t_{k-1}) + G(t_k)q(t_k) - F(t_k, t_{k-1})\hat{x}(t_{k-1}) - \\ - K(t_k)[z(t_k) - H(t_k)F(t_k, t_{k-1})\hat{x}(t_{k-1})] \end{aligned}$$

Перетворимо наведене вище рівняння з урахуванням (3.11) и (3.3):

$$\begin{aligned} e(t_k) = [E - K(t_k)H(t_k)][F(t_k, t_{k-1})e(t_{k-1}) + \\ + G(t_k)q(t_k)] - K(t_k)v(t_k). \end{aligned} \quad (3.12)$$

Застосуємо операцію транспортування до векторно-матричного рівняння (3.12):

$$\begin{aligned} e^T(t_k) = [F(t_k, t_{k-1})e(t_{k-1}) + G(t_k)q(t_k)]^T [E - \\ - K(t_k)H(t_k)]^T - v^T(t_k)K^T(t_k). \end{aligned} \quad (3.13)$$

Підставивши рівняння для помилки фільтрації (3.12) і (3.13) у рівняння (3.10), одержимо:

$$\begin{aligned} \eta(t_k, t_k) = [E - K(t_k)H(t_k)]\text{trace}M\{[F(t_k, t_{k-1})e(t_{k-1}) + \\ + G(t_k)q(t_k)][F(t_k, t_{k-1})e(t_{k-1}) + G(t_k)q(t_k)]^T\} [E - K(t_k)H(t_k)]^T + \\ + K(t_k)\text{trace}M\{v(t_k)v^T(t_k)\}K^T(t_k). \end{aligned} \quad (3.14)$$

Перетворимо складові рівняння (3.14) з урахуванням співвідношень (3.4), (3.5) і (3.10):

$$\begin{aligned} \eta(t_k, t_k) = [E - K(t_k)H(t_k)][F(t_k, t_{k-1})\text{trace}M\{e(t_{k-1})e^T(t_{k-1})\}F^T(t_k, t_{k-1}) + \\ + G(t_k)\text{trace}M\{q(t_k)q^T(t_k)\}G^T(t_k)][E - K(t_k)H(t_k)]^T + K(t_k)R(t_k)K^T(t_k) \\ \eta(t_k, t_k) = [E - K(t_k)H(t_k)]^T F(t_k, t_{k-1})\eta(t_{k-1}, t_{k-1})F^T(t_k, t_{k-1})[E - K(t_k)H(t_k)]^T + \\ + G(t_k)Q(t_k)G^T(t_k) \end{aligned}$$

Таким чином, одержуємо:

$$\eta(t_k, t_k) = [E - K(t_k)H(t_k)]\eta(t_k, t_{k-1})[E - K(t_k)H(t_k)]^T + K(t_k)R(t_k)K^T(t_k), \quad (3.15)$$

де $\eta(t_k, t_{k-1})$ – розраховується між вимірами по формулі:

$$\eta(t_k, t_{k-1}) = F(t_k, t_{k-1})\eta(t_{k-1}, t_{k-1})F^T(t_k, t_{k-1}) + G(t_k)Q(t_k)G^T(t_k).$$

Запишемо рівняння (3.15) у розгорнутому виді

$$\eta(t_k, t_k) = \eta(t_k, t_{k-1}) - K(t_k)H(t_k)\eta(t_k, t_{k-1}) - \eta(t_k, t_{k-1})H^T(t_k)K^T(t_k) + K(t_k)\tilde{R}(t_k)K^T(t_k), \quad (3.16)$$

де

$$\tilde{R}(t_k) = H(t_k)\eta(t_k, t_{k-1})H^T(t_k) + R(t_k). \quad (3.17)$$

Введемо додаткові матриці:

$$N(t_k)N^T(t_k) = \tilde{R}(t_k) \quad (3.18)$$

$$C(t_k) = \eta(t_k, t_{k-1})H^T(t_k)[N^{-1}(t_k)]^T. \quad (3.19)$$

Рівняння (3.16) запишемо в розгорнутому вигляді з урахуванням співвідношень (3.18) і (3.19):

$$\eta(t_k, t_k) = \eta(t_k, t_{k-1}) - K(t_k)N(t_k)C^T(t_k) - C(t_k)N^T(t_k)K^T(t_k) + K(t_k)N(t_k)N^T(t_k)K^T(t_k), \quad (3.20)$$

або

$$\eta(t_k, t_k) = \eta(t_k, t_{k-1}) + [K(t_k)N(t_k) - C(t_k)]^* [K(t_k)N(t_k) - C(t_k)]^T - C(t_k)C^T(t_k). \quad (3.21)$$

Відповідно до (3.18) і (3.19) матриці $N(t_k)$ і $N^T(t_k)$ є несингулярними, а матриця $R(t_k)$ повинна бути симетричною і невід'ємно визначеною. Матриця $\eta(t_k, t_k)$ відповідно до рівнянь (3.20) і (3.21) приймає мінімальне значення при виконанні умови

$$[K(t_k)N(t_k) - C(t_k)]^* [K(t_k)N(t_k) - C(t_k)]^T = 0.$$

Звідси одержуємо умову оптимальності коефіцієнту підсилення дискретного фільтру

$$K(t_k) = C(t_k)N^{-1}(t_k). \quad (3.22)$$

Рівняння (3.22) з урахуванням співвідношень (3.17), (3.20) і (3.21) можна представити таким чином:

$$K(t_k) = \eta(t_k, t_{k-1}) H^T(t_k) [H(t_k) \eta(t_k, t_{k-1}) H^T(t_k) + R(t_k)]^{-1}. \quad (3.23)$$

Умова (3.23) визначає оптимальний коефіцієнт підсилення дискретного фільтра Калмана, що забезпечує мінімум дисперсії помилки фільтрації.

При виконанні даної умови оптимальності коваріаційну матрицю помилки фільтрації $\eta(t_k, t_k)$ можна записати у виді

$$\eta(t_k, t_k) = \eta(t_k, t_{k-1}) - C(t_k) C^T(t_k), \quad (3.24)$$

Перетворивши (3.24) з обліком (3.18), (3.19) і (3.23), одержимо формулу розрахунку $\eta(t_k, t_k)$ при вимірі:

$$\eta(t_k, t_k) = \eta(t_k, t_{k-1}) - K(t_k) H(t_k) \eta(t_k, t_{k-1}).$$

Таким чином, використання описаного вище алгоритму при розробці моделі прогнозування рівня економічної безпеки дозволить одержувати достовірні прогнозні значення зазначеного показника, незважаючи на малу довжину використовуваного ретроспективного ряду.

Економічна безпека, на наш погляд, представляє собою такий стан економіки, при якому забезпечується захищеність економічних інтересів основних суб'єктів економічної безпеки від можливих економічних загроз (див. табл. 3.3).

Відповідно до запропонованої схеми взаємозв'язку механізмів оцінки й аналізу економічної безпеки регіону, при оцінці інтегрального показника рівня ЕБР були використані показники-репрезентанти відповідних загроз, приведені в таблиці 3.4.

Прогнозне значення рівня економічної безпеки Черкаського регіону в 2013 р., отримане на основі застосування методу адаптивної фільтрації, склало 0,482. Отримане значення свідчить про зниження рівня економічної безпеки регіону в порівнянні з попереднім роком.

Якість прогнозної моделі визначається значенням відповідної помилки прогнозу. Проведені розрахунки показали, що значення помилок попрямує до нуля, що свідчить про прийнятну якість отриманих прогнозних оцінок рівня загроз і сукупного рівня безпеки.

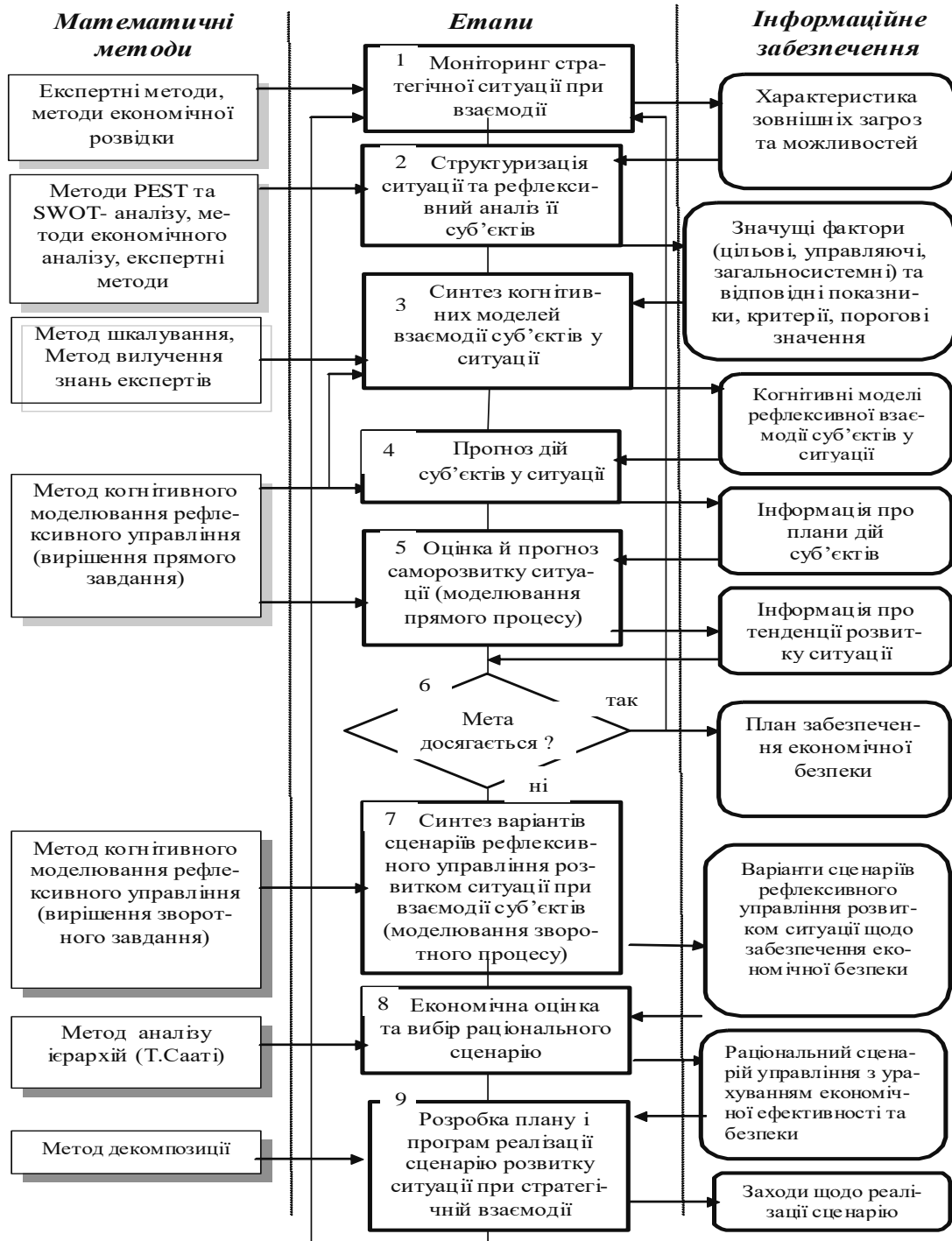

Рис. 3.5. Схема методичного підходу до управління економічною безпекою при детінізації національної економіки
* складено автором

Таблиця 3.3

Основні загрози економічної безпеки та фактори, що їх обумовлюють

Загрози економічної безпеки	Фактори, що обумовлюють загрозу
Неефективна, деформована структура економіки	<ul style="list-style-type: none"> - ресурсно-сировинна направленість економіки; - високий рівень монополізації економіки; - деградація виробничого, науково-технічного, кадрового потенціалу; - спад виробництва і втрата внутрішнього та зовнішнього ринку наукомісткої продукції; - слабкий захист вітчизняних виробників; - значне посилення позицій іноземних виробників на внутрішньому ринку; - значний зовнішній і внутрішній борг.
Зростаюча майнова диференціація населення	<ul style="list-style-type: none"> - збільшення долі бідної частини населення; - зростання безробіття; - не виплата заробітної плати; - зупинка виробництва на підприємствах.
Зростаюча нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів	<ul style="list-style-type: none"> - об'єктивно існуючі різниці в рівні розвитку регіонів, наявність депресивних, відсталих в економічному розвитку регіонів; - порушення виробничо-технологічних зв'язків між підприємствами; - збільшення різниці в рівні виробництва валового національного продукту на душу населення між різними регіонами.
Криміналізація суспільства і економіки	<ul style="list-style-type: none"> - зростання злочинності; - проникнення криміналу до влади та їх злиття; - послаблення системи державного контролю на внутрішньому фінансову ринку, в сфері приватизації, торгівлі, експортно-імпортних операціях.
Періодичні економічні спади	<ul style="list-style-type: none"> - перевиробництво товарів, робіт та послуг; - дефіцит фінансових та інвестиційних ресурсів; - падіння платоспроможного попиту.
Форс-мажорні обставини	<ul style="list-style-type: none"> - зміна політичного устрою; - локальні та глобальні війни і конфлікти; - епідемії та стихійні лиха.

* згруповано та складено автором

Таблиця 3.4

Репрезентанти загроз

Найменування загрози	Код загрози	Найменування показника-репрезентанта	Тип показника
Загроза зміни рівня добробуту населення	U ¹	Забезпеченість населення житлом на 1 жителя, м ²	стимулятор
Загроза спаду виробництва	U ²	Індекс продукції промисловості, %	стимулятор
Загроза зміни демографічної ситуації	U ³	Коефіцієнт дитячої смертності	дестимулятор
Загроза росту соціальної напруженості	U ⁴	Кількість зареєстрованих шлюбів на 1000 населення	стимулятор
Загроза криміналізації економіки	U ⁵	Кількість засуджених, тис. Чол.	дестимулятор
Загроза зміни рівня економічної активності населення	U ⁶	Зайнято в економіці, тис. Чол.	стимулятор
Загроза зміни структури доходів і витрат населення	U ⁷	Частка нагромадження в сукупних витратах населення	стимулятор

При побудові моделі залежності рівня безпеки від рівня окремих загроз спочатку передбачалося, що в модель у якості екзогенних перемінних повинні бути включені всі сім зазначених вище загроз. Проте аналіз матриці парних кореляцій свідчить про наявність мультиколінеарності між аналізованими загрозами, для усунення якої був використаний метод головних компонент. Результати наведені в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

Факторні навантаження

Код загрози	Назва загрози	Головні компоненти	
		F ₁	F ₂
U ¹	зниження рівня добробуту населення	0,8953	-0,1072
U ²	спад виробництва	-0,9407	0,1416
U ³	погіршення демографічної ситуації	-0,8729	-0,2178
U ⁴	ріст соціальної напруги	0,2936	0,7750
U ⁵	криміналізація економіки	-0,8211	0,5452
U ⁶	зниження рівня економічної активності	0,9063	0,1131
U ⁷	зниження рівня прибутків і витрат населення і зміни їх структури	0,1780	0,8801
	власні числа	4,0620	1,7642
	відсоток поясненої дисперсії	58,03	25,20

Нижче приведені рівняння отриманих головних компонент:

$$F_1 = 0,2204U^1 - 0,2316U^2 - 0,2149U^3 - 0,2021U^5 + 0,2231U^6, \quad (3.25)$$

$$F_2 = 0,4393U^4 + 0,4989U^7. \quad (3.26)$$

Модель залежності рівня економічної безпеки M від значень головних компонент F_1 і F_2 має вигляд:

$$M = 0,5659 + 0,0847 F_1 - 0,0056 F_2. \quad (3.27)$$

Далі шляхом підстановки виразів (3.25) і (3.26) для F_1 й F_2 у вираз (3.27) було отримано підсумкове рівняння, що характеризує залежність рівня економічної безпеки регіону від рівня загроз:

$$M = 0,5659 + 0,0187U^1 - 0,0196U^2 - 0,0182U^3 - 0,0025U^4 - 0,0171U^5 + \\ + 0,0189U^6 - 0,0029U^7$$

Проведений аналіз параметрів моделі показав, що загрози зниження рівня добробуту населення, спаду виробництва, погіршення демографічної ситуації, криміналізації економіки і зниження рівня економічної активності населення в прогнозованому періоді здійснюють найбільш суттєвий вплив на сукупний рівень безпеки Черкаського регіону. Таким чином, управління в першу чергу саме цими загрозами дозволить поліпшити стан економічної безпеки регіону у прогнозованому періоді.

На рис. 3.7 представлено процентну зміну рівня економічної безпеки в порівнянні з 2002 р, з якого видно, що у 2012 р. рівень економічної безпеки регіону склав 71 % від рівня 2002 р., що свідчить про наявність кризової ситуації в регіоні. Отримане прогнозне значення, згідно рис. 3.7, складає 67 % від рівня економічної безпеки регіону в 2002 р.

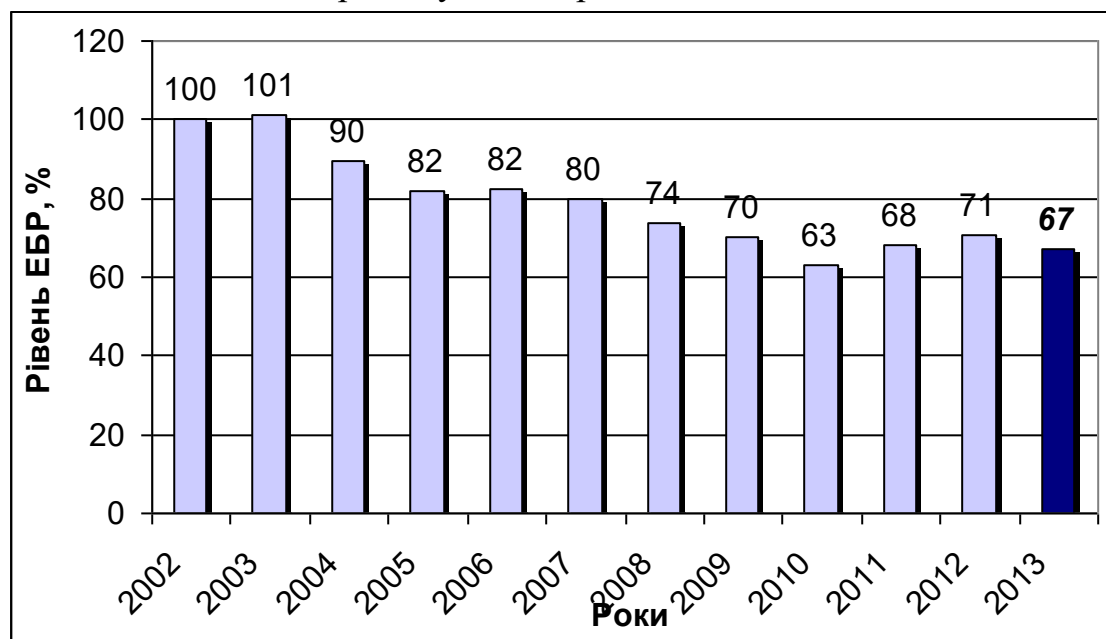

Рис. 3.7 Процентна зміна рівня економічної безпеки регіону

На рис. 3.8 представлений графік значень помилки $e(t) = x(t) - \hat{x}(t)$, відповідно до якого значення $e(t)$ прагнуть до нуля, що свідчить про прийнятну якість отриманої прогнозової оцінки. Таким чином, запропоновані і реалізовані вище моделі дозволяють проаналізувати динаміку зміни інтегрального показника рівня економічної безпеки регіону як за ретроспективний, так і за прогнозний періоди його розвитку. Однак, вони не дають відповіді на питання, які з розглянутих загроз будуть робити найбільше істотний вплив на сукупний рівень ЕБР у прогнозному періоді.

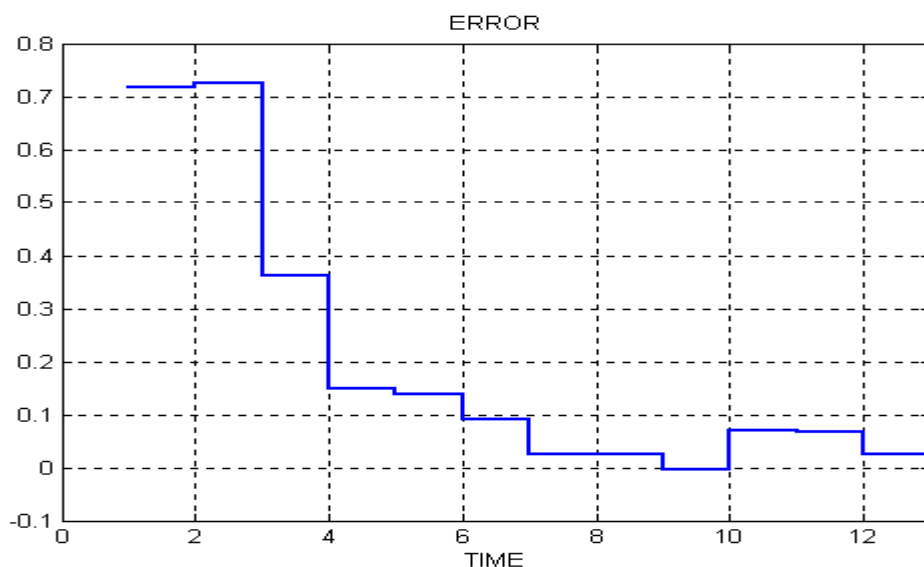

Рис. 3.8 Помилка прогнозу

Отримане прогнозне значення рівня економічної безпеки регіону на 0,026 пунктів нижче відповідного значення цього показника у попередньому періоді, що свідчить про необхідність прийняття управлінських рішень, спрямованих на попередження падіння рівня безпеки регіону. Проведений аналіз взаємозв'язків рівня безпеки і рівня загроз показав, що істотна роль у формуванні сукупного рівня економічної безпеки належить тіньовій економіці, спаду виробництва, погіршення демографічної ситуації, криміналізації економіки і зниження рівня економічної активності населення. Тому управління, в першу чергу, саме цими загрозами дозволить поліпшити стан економічної безпеки у прогнозному періоді.

Отримані результати дають підстави для важливого висновку, що стратегії економічного розвитку не у всіх країнах є системними, тобто не враховують зростання частки тіньового сектора економіки та поширення корупції.

Показово, що програми розвитку та реформування соціально-економічної системи в Україні не стали достатньо ефективними ні для соціально-економічного розвитку, ні для протидії корупції чи детінізації.

Саме цим обґрунтовується об'єктивна необхідність врахування при моделюванні соціально-економічного розвитку не

лише класичних факторів економічного зростання, але й критеріальних обмежень, пов'язаних з такими деструктивними і стратегічно загрозливими для економічної безпеки явищами, як тінізація економіки і корупція, а також набутих факторних переваг конкурентоспроможності, економічної та екологічної безпеки держави.

Рис. 3.9 Система заходів детінізації національної економіки*
*складено автором

Важливим напрямом реалізації запропонованої концепції є невідкладна детінізація економіки та протидія корупції на основі таких методологічних принципів, як: наукова обґрунтованість; системність; послідовність; врахування інтересів усіх верств населення, задіяних у неофіційній діяльності; посилення стимулюючого, а не репресивного характеру заходів детінізації економіки; забезпечення прозорості законодавчої та судової системи; економічна раціональність досягнення визначених цілей. Системний характер заходів детінізації економіки і протидії

корупції (рис. 3.9) обумовлений тим, що ці негативні явища набувають системних ознак. Саме тому стратегія детінізації та протидії корупції з позицій системного підходу потребує застосування засобів багатофокусної дії, з розробкою інституціональних та методологічних засад реалізації поставлених цілей і сконцентрованих ресурсів. Фокусна цільова орієнтація інструментальних чинників детінізації економіки та протидії корупції пов'язана або визначається взаємозв'язками між цими явищами чи їх конкретними формами у різних підсистемах (секторах, сферах) соціально-економічної системи. До основних компонент багатофокусної моделі детінізації економіки та протидії корупції в системі забезпечення економічної безпеки та збалансованого соціально-економічного розвитку держави віднесемо детінізацію економіки та протидію корупції в інституціональній, соціальній, гуманітарній, інформаційній, технологічній сферах.

Висновки до розділу 3

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки

1. Дослідження процесу трансформаційних реформ у перехідних економіках дає підстави стверджувати про нераціональне використання стратегії „трансплантації” імпортованих інститутів для прискорення соціально-економічного розвитку і зміцнення безпеки економіки держави.

2. Доведено, що в Україні здійснення трансформацій не лише не сприяло соціально-економічному розвитку, але й стало передумовою поширення корупції та тінізації економіки. Для перехідної економіки особливої небезпеки у процесі глобальної економічної інтеграції набуває монополізація окремих ринків як вітчизняними, так і зарубіжними суб'єктами господарювання. Наслідком цього, у поєднанні з неефективною трансформацією соціально-економічної системи в цих країнах, і стало посилення загроз та ризиків для національної безпеки.

3. Короткостроковий часовий горизонт програмування та недостатня системність обґрунтування засад національної безпеки, а також певна відсутність стратегічних (національних, галузевих-секторальних, регіональних) програм соціально-економічного

розвитку України в умовах посилення дії екзогенних та ендогенних чинників і загроз обумовлюють необхідність обґрунтування теоретичних засад моделі збалансованого обмеженого соціально-економічного розвитку. До основних етапів реалізації моделі віднесені: розробка концепції і стратегії реалізації з урахуванням зовнішніх впливів; інституціональне та організаційне забезпечення; багатофокусне проблемно-цільове програмування процесу детінізації і протидії корупції на основі руйнування фінансового базису тіньової економіки та корупції, посилення конкурентоспроможності легального сектора економіки. Генеральні цілі моделі орієнтовані на досягнення збалансованого розвитку людського капіталу та екосистеми, а операційні – передбачають зміцнення конкурентоспроможності економіки при досягненні проблемно-цільових орієнтирів (соціально-демографічних, екологічних, інституціональних, економічних та інформаційно-технологічних) і дотриманні критеріальних обмежень відповідних індикаторів національної економічної безпеки та забезпечення ресурсів для майбутнього розвитку.

4. Концептуальними положеннями реалізації моделі багатофокусної системної детінізації економіки та протидії корупції визначені: наукова обґрунтованість; системність; логічна послідовність; врахування інтересів усіх верств населення та обмежень на ресурси; оперативне реагування на деструктивні впливи і коригування операційних цілей залежно від суспільно-політичної, соціально-економічної ситуації в державі та в глобальному середовищі; посилення дії стимулюючих, а не репресивних заходів детінізації економіки та протидії корупції; забезпечення прозорості законодавчої та судової системи; збалансованість витрат та доходів при досягненні основних цілей реалізації моделі. До сукупності стратегічно взаємопов'язаних пріоритетних сфер і напрямів системної легалізації економіки та антикорупційних заходів фокусної дії включені: детінізація суспільно-політичного процесу; захист прав на об'єкти інтелектуальної власності; декриміналізація підприємницького середовища; протидія контрабанді та зловживанням в митній сфері; протидія корупційним відносинам в соціальній сфері та сфері державних послуг; забезпечення рівності доступу до

ресурсів; боротьба з „відмиванням брудних” коштів; детінізація та демонополізація виробництва і ринків земельних ресурсів, праці, сільськогосподарської продукції.

Основні положення розділу, результати дослідження і висновки опубліковані в наукових працях автора [53, 54, 57, 59, 60, 62, 63].

ВИСНОВКИ

Дисертаційна робота спрямована на розв'язання важливої проблеми удосконалення механізму виявлення і попередження тіньової економічної діяльності з метою зміцнення економічної безпеки держави. Проведене дослідження дає змогу зробити наступні висновки та пропозиції.

1. Національна економіка має потребу в трансформаційних перетвореннях, при цьому обов'язковими умовами цих перетворень є скорочення обсягів тіньової економіки, тому що діяльність тіньового сектора економіки негативно впливає на економічну безпеку держави, у наслідок чого гальмується процес соціально-економічного зростання держави. Тіньова економіка в нашій країні пройшла складний процес історичного розвитку, від явища загальнокримінального характеру у сфері економічних відносин до системи складних соціально-економічних процесів періоду переходу до ринкових відносин, що дозволило виділити шість етапів їх розвитку за історичним періодом для кожного з яких визначено характерні риси у відповідності до основних форм (примітивна кримінальна діяльність, діяльність не контрольована органами влади, неофіційна господарська діяльність, кримінальна/фіктивна діяльність) і сфер прояву (грошовий та товарний обіг, сплата податків, виробництво, сфера послуг), масштабів розвитку (оцінка параметрів прихованої економічної діяльності в конкретних галузях, виробництвах, сферах) та впливу (суттєвого/незначного) на економічну безпеку країни. Існування тіньової економіки засвідчує її тісний взаємозв'язок з системою економічних відносин і системою суспільних норм.

2. В результаті дослідження поглиблено сутність поняття „тіньова економіка”, яка представляє собою сукупність взаємовідносин з приводу організації процесу виробництва та розподілу продукції, надання послуг, один або декілька етапів яких порушує чинне законодавство, та відрізняється від існуючих обґрунтуванням її системних ознак: нелегальний характер діяльності; налагодження стійких транспортно-логістичних, фінансових та інших зв'язків, а також акумуляція економічного, природного, соціального та інтелектуального потенціалу для реалізації своїх цілей. Серед основних типів підпільної

(прихованої) тіньової економіки варто виділити – кримінальну (чорну) та некримінальну (сіру-вимушену нелегальну) економіку.

3. Зростання обсягу тіньової економіки пов'язане з недосконалістю нормативної та правової бази регулювання ринкових відносин, становленням нових інститутів ринкової економіки, розширенням приватного сектора, недосконалістю обліку, зростанням інфляції, диференціацією населення за рівнем доходів. Таким чином, однією з найбільш серйозних загроз, яка виникає для національної економічної безпеки при розширеному відтворенні є саме тіньова економічна діяльність. Загрозами економічній безпеці слід вважати явні чи потенційні дії, що ускладнюють або унеможливають реалізацію національних економічних інтересів та створюють небезпеку для соціально-економічної та політичної систем, національних цінностей, життєзабезпечення нації та окремої особи.

4. Тіньова економіка функціонує поряд з легальною економікою. Певний її рівень притаманний кожній країні у світі (5–10 % від ВВП). Водночас наявність тіньової економіки суперечить державному устрою та закону. Частка тіньової економіки в Україні становить 30-40 % від офіційного валового внутрішнього продукту, що є критичним для економічної безпеки країни. Функціонування тіньової економіки та її зростання є реальною загрозою економічної безпеки України, оскільки вона деформує ринкові інститути, створює квазіринкові інститути, призводить до виникнення протиріч між суб'єктами господарювання, так і між ними і державою, створює високий інвестиційний ризик, знижує якість трудового ресурсу, сприяє зростанню трансакційних витрат. Тому, детінізація економіки повинна стати пріоритетним та принципово важливим напрямком сучасної економічної політики держави.

5. Проведений аналіз тенденцій розвитку тіньової економічної діяльності дозволив визначити основні фактори значного рівня тінізації національної економіки України, зокрема: несприятливі умови ведення бізнесу (наявність надмірного регуляторного та податкового тиску на корпоративний сектор); низька ефективність держави у забезпеченні інституційних основ розвитку конкурентоспроможної економіки; високий рівень монополізації внутрішнього ринку; низька ефективність

функціонування органів судової та правоохоронної системи; високий рівень корумпованості; недостатній захист прав на рухому та нерухому власність, включаючи права на фінансові активи.

6. Для практичного використання виділено різноманітність методів оцінки тіньової економіки, за допомогою яких можна кількісно оцінити її загальнодержавні масштаби. Водночас зазначається, що можливості оцінювання масштабів тіньової економіки досить обмежені через сам характер цього явища, яке орієнтоване на приховування від обліку, контролю і реєстрації. Запропоновано алгоритм оцінки обсягів тіньової діяльності в економіці України та його впливу на економічну безпеку, який складається із п'яти етапів: 1) розрахунок коефіцієнту очікування легальної трудової діяльності (опитування та метод експертних оцінок, який характеризує питому вагу безробітних громадян, які не перебувають на обліку в Державній службі зайнятості); 2) розрахунок коефіцієнту подвійного працевлаштування (опитування працівників, які поєднують роботу в легальному та тіньовому секторах); 3) розрахунок обсягу ВВП (виробленої продукції, наданих послуг у тіньовому секторі економіки); 4) розрахунок фіскальних втрат бюджету (недоотримання обов'язкових платежів і зборів до державних централізованих фондів); 5) розрахунок втрат соціальних видатків бюджету, що дозволило здійснити оцінку не лише обсягу тіньового сектору економіки, а й величину втрат бюджету від його функціонування та базується на використанні таких методів: візуально-описових та документальних, на методах статистичної та відкритої перевірки, спеціальних методах економіко-правового аналізу, перспективних, оперативних, ретроспективних

7. Механізм детінізації національної економіки включає: мету; завдання; принципи; заходи економічного, адміністративного та правового характеру, дія яких в сукупності має бути спрямована на створення, з одного боку, сприятливого середовища для ведення бізнесу, а з другого – на удосконалення механізмів виявлення і покарання за вчиненні порушення від здійснення тіньової діяльності. Характер заходів детінізації економіки і протидії корупції має бути системним. Економіко-математичне прогнозування впливу тіньової економіки на рівень

економічної безпеки необхідне для визначення пріоритетних напрямів застосування засобів багатофокусної дії, розробки інституціональних засад реалізації поставлених цілей та концентрації ресурсів, спрямованих на зменшення витратності та зростання ефективності легальної економіки, створення умов для паритетного функціонування різноманітних форм бізнесу, що, в свою чергу, має підвищити конкурентоспроможність легальної економіки та зміцнити економічну безпеку держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев И.Д. Методологические основы познания социальных явлений/И.Д.Андреев. – М., 1977. – С. 102 – 103
2. Антикоруційна стратегія України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radakmu.org.ua/file/Antykorupciyna%2520strategia.doc>
3. Апопій В.В. Оцінка рівня тінізації у сфері обігу агропродовольчих ресурсів /В.В. Апопій //Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2009. - №1. – С.3
4. Аскин Я.Ф. К вопросу о категориях детерминизма /Я.Ф.Аскин // Современный детерминизм и наука. – Новосибирск, 1975. – Т. 1. – С. 44 – 45
5. Базилюк А.В., Коваленко С.О. Тіньова економіка в Україні /А.В.Базилюк, С.О. Коваленко. – К.: НДЕІ Мінекономіки, 1998. – 206 с.
6. Балицкая В. В. Приоритеты требуют коррекции /В.В.Балицкая // Фондовый рынок. – 2000. – № 39. – С. 24
7. Бандурка О.М. Бюджетні процеси тінізації економіки та заходи її профілактики /О.М.Бандурка // Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції з проблем боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності. – Харків: Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, – 2004. – С. 15
8. Бездольний М. Ю. Державно-правовий механізм протидії корупції / М. Ю. Бездольний //Форум права. – 2009. – № 2. – С. 38–43 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-2/09bmumpk.pdf>. – С.40
9. Блауберг И.В., Юдин Э.Г. Становление и сущность системного подхода/И.В.Блауберг, Э.Г. Юдин . – М., 1973. – С. 68 – 76
10. Бова А.А. Корупція, державне управління, демократія і соціально-економічний розвиток: характер взаємозв'язку /А.А.Бова // Український соціум. – 2004. - №3 (5). – С.11-21

11. Бородюк В., Турчинов О., Приходько Т. Оцінка масштабів тіньової економіки та її вплив на динаміку макроекономічних показників // Економіка України. – 1996. – №11. – С.19 – 23

12. Боротьба з контрабандою та порушеннями митних правил [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [//www.customs.gov.ua](http://www.customs.gov.ua)

13. Васильців Т.Г. Удосконалення державного регулювання підприємницької діяльності в Україні /Т.Г.Васильців // Стратегічні пріоритети. – 2009. - №1. - С.150

14. Вахітов Р., Репа А. Непрямі методи визначення податкового зобов'язання [Електронний ресурс]/ Р. Вахітов, А. Репа. – Режим доступу: <http://www.dtk.com.ua/show/3cid0952.html>

15. Вайсберг Р. Е. Деньги и цены (Подпольный рынок в период "военного коммунизма")/Р.Е.Вайсберг. - М. 1925. - С. 14

16. Герцензон А.А. Преступность в странах империализма/А.А.Герцензон. — Москва, 1951. – 208 с.

17. Горщак А., Дидоренко Э., Иванов С. Теневая экономика: опыт криминологического исследования /А.Горщак, Э. Дидоренко, С. Иванов. – Луганск: РИО ЛИВД. – 1997. – 173 с.

18. Грищенко М.В. Сучасні правові проблеми формування антикорупційного бюро [Електронний ресурс]/ М.В.Грищенко. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/pib/2009_3/PB-3/PB-3_1.pdf

19. Грошово-кредитна та банківська статистика // Бюлетень Національного банку України. – – 2006. – № 5

20. Данилова В.О. Історичні аспекти виникнення тіньових економічних відносин /В.О. Данилова // Економіка розвитку. – 2004. - №3. – С.51-59

21. Динаміка загальних надходжень від СПД - фізичних осіб, які є платниками єдиного податку, за 2001-2008 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.dkrp.gov.ua/doccatalog/document?id=85583

22. Діяльність державної податкової служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sta.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=161820&cat_id=161857

23. Департамент розвитку та модернізації державної податкової служби [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sta.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=161892&cat_id=161857&showHidden=1

24. ДПА дає прогноз заборгованості з відшкодування ПДВ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unian.net/ukr/news/news-352102.html>

25. Дульський О.О. Центральне бюро розслідувань – стратегічний елемент системи внутрішньої безпеки України /О.О. Дульський // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2004. – № 10. – С. 128–137

26. Економіка України за січень-серпень 2008 року. Стан забезпечення випереджаючого зростання номінальної заробітної плати порівняно з ростом споживчих цін [Електронний ресурс]. - Режим доступу: [//www.ukrstat.gov.ua](http://www.ukrstat.gov.ua)

27. Економічна свобода у світі у 2010 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.heritage.org/index/ranking>

28. Ефективність державної політики боротьби з корупцією: регіональний аспект [Електронний ресурс] /І. Мазур. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/desember08/17.htm>

29. Закалюк А.П. Соціальні передумови, причини та умови корупції в Україні /А.П.Закалюк // Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції з проблем боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності. – Харків: Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2000. – С. 36

30. Закон України „Про засади запобігання та протидії корупції” //Відомості Верховної Ради України. - 2009. - № 45. - С.691

31. Закон України „Про державну контрольно-ревізійну службу в Україні” //Відомості Верховної Ради України. - 1993. – № 6

32. Звіт за матеріалами результатів роботи підрозділів податкової міліції по боротьбі із злочинністю у сфері оподаткування за 2003 р. – К.: ДПА, 2004. – С. 7

33. Захаров В. П. Напрямки вдосконалення пошукової роботи ОВС України в протидії економічним злочинам / В. П.

Захаров // Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. - 2008. – Спец. випуск № 4. - Ч. 2. - С. 37

34. Звіт за результатами дослідження "корупція та корупційні ризики в державних адміністративних органах: громадська думка населення України, підприємців, експертів" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/21891>

35. Звіт про діяльність Держкомпідприємництва України у 2007 році. – К., 2008. – 157 с.

36. Звіт про діяльність Держкомпідприємництва України у 2008 році. – К., 2009. – 162 с.

37. Звіт Рахункової палати України за 2008 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ac-rada.gov.ua/achamber/control/uk/publish/article?art_id=1497434&cat_id=32826#_Toc225828966

38. Зотов В. От коррупированной культуры к культурной коррупции /В.Зотов // Иностранная литература. - 1991. - № 10. - С. 236 — 250

39. Зозуля І.В. Щодо відповідності концепцій реформування правоохоронної системи держави принципам національної безпеки України /І.В.Зозуля // Форум права. -2008. - № 2. –С.131-151 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ejournals/FP/2008-2/08zivnbu.pdf>

40. Іванова І.М Аналіз стану фінансово-бюджетної дисципліни в Україні на регіональному рівні [Електронний ресурс]. – РЕЖИМ ДОСТУПУ: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/April/14.htm>

41. Інформація щодо виконання державного бюджету України за 2009 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16724385>

42. Измерение теневой экономики [монографія]/ под ред. И. И. Елисеевой, А. Н. Щириной. — СПб.: СПбГУЭФ, 2004. – С.129

43. Келле В.Ж., Макашин Н.И. Теория отражения и методология познания социальных явлений /В.Ж.Келле, Н.И. Макашин. – София. – 1973. – С. 65

44. Кіндрацька Г.І., Білик М.С., Загородній А.Г. Економічний аналіз: теорія і практика: [підручник] / під заг. ред. Загороднього А.Г. - Львів: «Магнолія Плюс», 2006. - 428с.

45. Климовский С. Клад из руин Десятиной церкви / С. Климовский // Восточноевропейский археологический журнал. – 2000. - № 9-10. – С.18

46. Колісніченко П.Т. Аналіз динаміки податкових надходжень від суб'єктів малого бізнесу/П.Т. Колісніченко // Економіка: проблеми теорії та практики. – 2010. – Вип. 259. – Т.4. – С.980-985

47. Концепція боротьби з корупцією на 1998-2005 роки / затв. Указом Президента України № 367 від 24.10.1998 р.

48. Концепція наукового супроводу державної політики України у сфері протидії корупції [Електронний ресурс] / Ю. Кальниш. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/february2009/7.htm>

49. Коркоц О.М. Тіньова економіка та економічна злочинність як найнебезпечніші загрози механізмам державного регулювання економічної безпеки / О.М. Коркоц, А.С. Федоренко / Формування ефективних механізмів управління в умовах пріоритетів знаннєвої компоненти економічного розвитку: Колективна монографія / під ред. к.е.н., доцента. Л.С. Ладонько. – ТПК "Орхідея". ФОП Лук'яненко В.В. – Ніжин, 2013. – 546 с. – с. 447 – 466.

50. Коркоц О.М. Напрями формування організаційно-економічного механізму виявлення та попередження тіньової діяльності в Україні // О.М. Коркоц / Економіка України: інноваційна стратегія українських реформ. / Під. ред. В.Ф. Беседін, А.С. Музиченко. К.: НДЕІ, 2010. - 523 с. – С. 117-122.

51. Коркоц О.М. Неформальний сектор економіки в кризових умовах та напрями його легалізації // О.М. Коркоц / Економіка України: глобальні виклики і національні перспективи. / Під. ред. В.Ф. Беседін, А.С. Музиченко. К.: НДЕІ, 2009. – 492 с. – С. 314-318.

52. Коркоц О.М. Дієвість податкової політики в рамках регулювання економічного росту // О.М. Коркоц / Економіка України: стратегічне планування. / Під. ред. В.Ф. Беседін, А.С. Музиченко. К.: НДЕІ, 2008. - 500 с. – С. 248-252.

53. Коркоц О.М. Світовий досвід податкового регулювання підприємство малого бізнесу // О.М. Коркоц / Економіка України: проблеми розвитку галузей і регіонів: колективна монографія. / Під. ред. В.Ф. Беседін, А.С. Музиченко. К.: НДЕІ, 2008. - 400 с. – С. 328-332.

54. Коркоц О.М. Модель прогнозування впливу тіньової економіки на економічну безпеку регіону / О.М. Коркоц // Вісник ЧДТУ. – 2012. – № 3. – С. 106-111.

55. Коркоц О.М. Класифікація форм тіньової економіки / В.І. Кобко, О.М. Коркоц // Науковий вісник ЧДІЕУ. – 2012.- № 4. – С. 67-74.

56. Коркоц О.М. Методичні підходи до визначення складових тіньової економічної діяльності /О.М. Коркоц // Економіка: проблеми теорії та практики: Зб. наук. праць. – Вип. 260. – В 7 т. – Т.2. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2010. – С. 459-454.

57. Коркоц О.М. Напряму формування організаційно-економічного механізму виявлення та попередження тіньової діяльності в Україні /О.М. Коркоц // Формування ринкових відносин в Україні: Зб. наук. праць /За ред. І.Г. Манцурова. – Вип. 11. – К.: НДЕІ, 2010. – С. 29-33.

58. Коркоц О.М. Практичні аспекти зменшення тіньового сектору економіки України /О.М. Коркоц //Економіка: проблеми теорії та практики: Зб. наук. праць. – Вип.264. – В 7 т. – Т.1. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2010. – С.263-267.

59. Коркоц О.М. Проблеми державного регулювання малого бізнесу в Україні / О.М. Коркоц // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. Випуск 18: У трьох частинах. – Черкаси: ЧДТУ, 2007. Частина 2. – С. 205-209.

60. Коркоц О.М. Особливості управління економікою країн Центральної та Східної Європи на шляху вступу до Європейського Союзу /О.М. Коркоц // Економіка: проблеми теорії та практики: Зб. наук. праць. – Вип. 233. – В 5 т. – Т.5. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. – С.1163-1169.

61. Коркоц О.М. Оцінка і пріоритети економічного розвитку Черкаської області /О.М. Коркоц //Матеріали 3-ої міжнародної науково практичної конференції «Наука і освіта без кордонів». – 2007. – Т.6. – С. 18-21.

62. Коркоц О.М. Аналіз досвіду зарубіжних країн щодо оподаткування малого бізнесу /О.М. Коркоц //Науковий вісник. – 2008. – Вип.2. – С. 82-87.

63. Коркоц О.М. Формування механізму детінізації економіки України /О.М. Коркоц //Науковий вісник. – 2010. – Вип.4. – С. 103-108.

64. Korkots O. Cross-border cooperation in the context of national financial security / O. Korkots // 12th International Scientific & Practical Conference „Key instruments of human co-existence organization: economics and law”, 2011. – P. 231-232.

65. Коркоц О.М. Оцінка державного регулювання тіньової економіки /О.М. Коркоц // Державне антикризове управління національною економікою: світовий досвід та проблеми в Україні: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 2010 р.). – Київ: КНЕУ ім. В. Гетьмана, 2010. – С.102-104.

66. Коркоц О.М. Признаки теневой экономики, ее масштабы и динамика развития / О.М. Коркоц //Материалы Международной научно-практической конференции „Актуальные вопросы экономического развития: теория и практика в современных условиях”. – Гомель, УО "ГГУ им. Ф. Скорины", 2011. – С. 154-156.

67. Коркоц О.М. Тіньова економіка як загроза економічної безпеки країни / О.М. Коркоц // Імперативи розвитку України в умовах глобалізації: матеріали доповідей та виступів ІV Міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 15-16.11.2012 р.).– Чернігів: ЧДІЕУ, 2012.– С.97-100.

68. Корягина Т. Теневая экономика в СССР /Т.Корягина // Вопросы экономики. – 1990. – №3. – С. 14

69. Корягина Т. Теневая экономика: что это такое? /Т.Корягина // Коммунист Грузии. – 1990. – №10. – С. 20 – 27

70. Корягина Т. Услуги теневые и легальные /Т.Корягина // ЭКО. – 1989. – №2. – С. 60 – 65

71. Косарев А.Е. Методи розрахунків масштабів тіньової економіки /А.Е.Косарев // Криміналістика. - 2000. – №4. – С. 23-32

72. Костенко О. Формула декриміналізації держави, або яким бути Національному бюро розслідувань /О.Костенко // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 130 (16 липня). – С. 7

73. Криминологія: [Учебник] / Под. ред. профессора А.Д. Бурякова. – С-Пб., – 1998. – 573 с.
74. Курс кримінології. Особлива частина [Підручник] / За загальною редакцією О.М. Джужи. - У двох книгах. - Книга 2. – К.: Юрінком Інтер, 2001. - С.69-70
75. Лаптев В.В. Введение в предпринимательское право/В.В. Лаптев. - М.: Институт государства и права РАН, 1994. – 240 с.
76. Матеріали про відповідальність за легалізацію доходів, здобутих злочинним шляхом за новим КК України // Вісник податкової служби України. - 2001. – №29 – С.34-37
77. Мельник, М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії [монографія]/ М. І. Мельник. – К. : Атіка, 2001. – 304 с.
78. Метелкин Н.В. Сокровища и найденные клады Украины /Н.В.Метелкин. - М: Олма Медиагрупп, 2006. – 200 с.
79. Мних Є.В. Економічний аналіз [підручник]/Є.В. Мних. – К.: ЦУЛ, 2005. – 466 с.
80. Найденов В. С., Сменковский А. Ю. Инфляция и монетаризм: уроки антикризисной политики /В.С.Найденов, А.Ю. Сменковский. – Б.Ц.: ОАО «Белоцерковская книжная фабрика», 2003. – С. 175
81. Николаева М., Шевяков А. Теневая экономика, методы анализа и оценки (Обзор работ зап. экономистов) /М.Николаева, А. Шевяков . – М.: Прогресс, 1987. – 34 с.
82. Оперативно-розшукова діяльність : [Навчальний посібник] / Є. М. Моїсеєнко, О. М. Джужа, Д. Й. Никифорчук та ін. – К.: Правова єдність, 2009. - С. 37
83. Особливості та шляхи детінізації економіки України: [матеріали круглого столу] / за ред. З. С. Варналія. – К.: НІСД, 2007. – С. 61–63
84. Офіційний переклад Конвенції ООН проти корупції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
85. Оцінка експертів щодо загальної ситуації в боротьбі з корупцією [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.akmf.org/index.php>
86. Паламар І. Історіографія тінізації економічних відносин /І.Паламар // Вісник Волинського національного університету. Серія економічна. – 2003. - №2. – С.43-48

87. Пастернак-Таранушенко Т. Економічна безпека держави /Т.Пастернак-Таранушенко. – К., 1994. – 139 с.

88. Податок, що втратив свою роль // Урядовий кур'єр. – 2004. – 3 березня.

89. Попович В.М. Проблеми кваліфікації “відмивання” фіктивних коштів /В.М.Попович // Матеріали конференції з проблем боротьби з відмиванням грошей. – К.: Мін. юстиції України, 1993. – С. 17 – 21

90. Методологія Міжсекретаріатської робочої групи з національними рахунками Статистичного відділу ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unstats.un.org/unsd/sna1993>

91. Приймак О.В. Соціально-економічні причини виникнення тіньової економіки в Україні [Електронний ресурс]/ О.В.Приймак. – Режим доступу:http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Staftp/2009_42/files/42_20Priymak.pdf

92. Проблемы теневой экономики / Изд. АН СССР. Серия экономическая. – М., 1990. – №2. – С. 86 – 113

93. Пчолкін В. Д. Шляхи підвищення ефективності викриття економічних злочинів / В. Д. Пчолкін, В. А. Крайній // Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю. - Х., - 1998. - С. 137-138

94. Райг И.Х. Нелегальная экономика не знает границ /И.Х.Райг // ЭКО: Экономика и орг. пром. пр-ва. – 1989. – №2. – С. 65 – 69

95. Риков М.Г. Визначення пріоритетних завдань із протидії злочинним проявам у бюджетній і кредитно-фінансовій сферах та можливі шляхи їх якісного розв'язання підрозділами ДСБЕЗ /М.Г.Риков //Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2009. - №2. – С.58-60

96. Рогов Н. Экономика и преступность/Н.Рогов. – Алма-Ата: Казахстан, 1991. – 159 с.

97. Рогульській С. С. Адміністративно-правові заходи боротьби з корупцією в Україні: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.07 / Рогульській Сергій Степанович. - Київ, 2005. - С.156

98. Роздрібний товарооборот за січень–грудень 2006 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2006/sr/roz/roz_u/roz1206_u.htm

99. Роздрібний товарооборот за січень–грудень 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2007/sr/roz/roz_u/roz1207_u.htm

100. Роздрібний товарооборот за січень–грудень 2008 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/sr/roz/roz_u/roz1208_u.htm

101. Розовський Б.Г. Оцінка латентної економічної злочинності в регіоні за побічними факторами /Б.Г.Розовський // Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції з проблем боротьби з організованою злочинністю в регіоні (Центр вивчення організованої злочинності при Національній юридичній академії України ім. Ярослава Мудрого). – Харків, 2000. – С. 37

102. Российский государственный архив древних актов Ф. Коллегии экономии. № 280. Оп. 4. Д. 1775. Л. 119-126 об.

103. Российский государственный архив древних актов Р. 18. Оп. 1. Д. 197. Л. 1-327

104. Рузавин Г.И. Методы исследования/Г.И.Рузавин. – М.: Наука и образование, 1974. – С. 220

105. Рупчев К. Повернути гроші державі /К.Рупчев // Іменем Закону. – 1996. – № 18 – 19 – 8 травня.

106. Рутгайзер В. Теневая экономика в СССР: Обзор литературы и исследований /В.Рутгайзер // Свободная мысль. – 1991. – №17. – С. 119 – 125

107. Савченко А. “Відмивання” грошей: кримінально-правовий і порівняльний аспекти /А.Савченко // Право України. – 1997. – №5. – С. 38

108. Савчук Т.І. Про виявлення економічних злочинів[Електронний ресурс]/ Т.І. Савчук. – Режим доступу:

http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnuvs/2009_47/47/10.pdf

109. Свенсон Б. Экономическая преступность/Б.Свенсон: Пер. со швед. – М.: Прогресс, 1987. – 160 с.

110. Свиридов Б. Слідчі особливого призначення /Б. Свиридов//Юридична газета. – 2004. - №9 (21). – С.1

111. Свиридов В. Организована злочинність в наступі /В.Свиридов // Іменем Закону. – 1997. – №35. – 29 квітня.

112. Селеверстов В. Экономическая перступность гораздо шире, чем мы думаем /В.Селеверстов // Московские новости. – 1995. – № 17. – 12 – 19 марта.

113. Сенчагов В. Экономическая безопасность: состояние экономики, фондового рынка и банковской системы /В.Сенчагов // Вопросы экономики. – 1996. – № 6. – С. 144.

114. Сергеев А. Альтернатива: выбор пути. Перестройка управления и горизонты рынка/А.Сергеев. –М.: Мысль, 1990. – 462 с.

115. Сидоров В., Гладких В. Рынок и преступность: реализм и прогноз /В.Сидоров, В. Гладких // Хозяйство и право. – 1991. – №4. – С. 129 – 134

116. Сіра зона. Некерована урядова політика утримує вируючу українську тіньову економіку у підпіллі // Юридичний вісник України. – 1996. – №38. – 19 – 25 вересня.

117. Скалозуб Л. П. Правові та організаційно-тактичні засади протидії підрозділами ДСБЕЗ МВС України незаконному відшкодуванню податку на додану вартість: дис... на здобуття науков. ступ. канд. юрид. наук: 21.07.04 / Скалозуб Л. П. – К., [б.р.]. – 280 с.

118. Скворцов М. Тіньова економіка і боротьба з податковими злочинами /М.Скворцов // Іменем Закону. – 1996. – № 7. – С. 15

119. Службові злочини та хабарництво [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/283707?search_param=%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96+%D0%B7%D0%BB%D0%BE%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B8&searchForum=1&searchDocarch=1&searchPublishing=1

120. Современная уголовная политика в сфере борьбы с транснациональной организованной преступностью и коррупцией. Третий парламентский международный «Круглый стол». Иркутск 8-10 июля 1999 г. Институт актуального образования [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jurinform.ru/conf/9902/index.htm>

121. Стан торгової мережі підприємств (юридичних осіб) у 2009 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://me.kmu.gov.ua/file/link/148556/file/torg_merezha_2009.doc;

Роздрібний товарооборот за січень–грудень 2009 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2009/sr/roz/roz_u/roz1209_u.htm;

122. Сташис В.В. Відповідальність за вчинення злочинів злочинною організацією за проектом нового Кримінального кодексу України /В.В.Сташис // Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції з проблем боротьби зі злочинністю у сфері економічної діяльності. – Харків: Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, 2000. – С. 29

123. Тенденції тіньової економіки в Україні за 2008 рік: [аналітична записка]. – 2009. - №30. – 13 с.

124. Тенденції тіньової економіки в Україні за 2007 рік: [аналітична записка]. - К.: Міністерство економіки України, 2008. – 11 с.

125. Тенденції тіньової економіки в Україні: [аналітична записка]. - К.: Міністерство економіки України, 2006. – 23 с.

126. Теневая экономика / А. П. Бунич, А. И. Гуров, Т. И. Корягина и др. - М., 1991. - 159 с..

127. Типология и классификация в социологических исследованиях. – М., 1982.

128. Тихомиров Ю.А. Публичное право [Учебник]/Ю. А. Тихомиров. – М.: Издательство БЕК, 1995. – 339 с.

129. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації [Монографія] /За редакцією доктора економічних наук, професора Варналія З.С. – К.: НІСД, 2006. – 468 с.

130. Турчинов О. Тіньова економіка: Теоретичні основи дослідження/О.Турчинов. – К.: Артек, 1995. – 300 с.

131. Україна: 10 років державотворення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/10/05.htm#a1>

132. Україна: огляд ринку праці [Електронний ресурс] . – Режим доступу:

[http://www.etf.europa.eu/pubmgmt.nsf/\(getAttachment\)/95565908B41B2D0CC12575690050DF90/\\$File/NOTE7PMK87.pdf](http://www.etf.europa.eu/pubmgmt.nsf/(getAttachment)/95565908B41B2D0CC12575690050DF90/$File/NOTE7PMK87.pdf).

133. Фіктивні підприємства в Україні: причини виникнення і шляхи протидії [Електронний ресурс] . – Режим доступу: http://www.vlasnasprava.info/ua/business_az/how_to_start/st_registration.html?_m=publications&_t=rec&id=1

134. Флейчук М., Антонюк Г. Моніторинг аналізу розвитку ринків сільськогосподарської продукції та продовольчих товарів (тінізація, нелегальне вивезення продукції, спекуляція, монополізація) [Електронний ресурс]/М. Флейчук, Г. Антонюк. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/August/1.htm>;

135. Франчук В., Кіржецький Ю. Аналіз методів оцінювання та виявлення тіньової економіки /В. Франчук, Ю. Кіржецький //Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія економічна. – 2009. - №1. – С.6-7

136. Шамбуров С.А. Теневая экономика: понятие структура и субъекты /С.А. Шамбуров //Вестник Восточно-Сибирского института МВД России. – 2001. - №1(16). – С.78-91

137. Шляхи подолання рейдерства // Правовий тиждень. - 2008. - № 39 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : www.legalweekly.com.ua

138. Що таке корупція? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.taxpayersnetworking.org>

139. Щодо шляхів та механізмів легалізації тіньових капіталів в Україні [Електронний ресурс]. – режим доступу: http://www.niss.gov.ua/monitor/monitor_4/01.htm#a1

140. An Estimate of Shadow Economy in Brazil [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.etco.org.br/user_file/shadowEconomy/05_FGV-ETCO.pdf

141. Barometer. A 2002 pilot survey of international attitudes, expectations and priorities on corruption a new survey instrument developed with Gallup International's «Voice of the people» survey. Berlin, 2003. – P. 17-22

142. Chong A., Cesar C. On the Causality and Feedback Between Institutional Measures and Economic Growth /A.Chong, C. Cesar // Economics and Politics. - 2002. - № 12. – P.87-89

143. Evans P., James E. Bureaucratic and Growth: A Cross-National Analysis of the Effects of «Weberian» State Structures on Economic Growth /P.Evans, E.James // American Sociological Review. - 1999. - № 5. – P.38-41

144. Expenditure: A Cross – Country Analysis // Corruption and the Global Economy / Ed. Kimberly A. E. Washington, D.C., 1997. – P.9-10

145. Feige Edgard L. Defining and Estimating Underground and Informal Economies/E. Feige: The New Institutional Economic Approach, World Development. - 1990. – № 7. – P. 990

146. Framework Document. Transparency International and Gottingen University, 2008. – 302 p.

147. Governance & Anti-Corruption [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/WBI/EXTWBIGOVANTCOR/0,,menuPK:1740542~pagePK:64168427~piPK:64168435~theSitePK:1740530,00.html>

148. Gutmann Pierre M. The subterranean economy /P.Gutmann // Financial Analysis Journal. – 1977. - Vol.34. - №1. – P.22

149. Human Development Report 2006. Deepening democracy in a fragmented world. N. Y., 2007. – P.34-35

150. Human Development Report 2007. Millennium Development Goals: A compact among nations to end human poverty. N.Y., 2008. – P. 44-45

151. Kaufmann D., Aart K., Zoido-Lobaton P. Aggregating Governance Indicators/D. Kaufmann, K. Aart, P. Zoido-Lobaton. World Bank Policy Research Working Paper. - 1999. - № 2195. – P. 58-62

152. Kaufmann D. Can Corruption Adversely Affect Public Finances in Industrialized Countries? [Электронный ресурс]/D. Kaufmann. – Режим доступа: http://www.brookings.edu/opinions/2010/0419_corruption_kaufmann.aspx

153. Lamsdorff J. G. Background Paper to the 2007 Corruption Perception Index /J. G. Lamsdorff . – 24 p.

154. Mauro P. The Effects of Corruption on Grow, Investment, and Government /P.Mauro. – P. 19-20

155. Smith F., Homel R. The Transparency International Global Corruption/ F. Smith, P. Homel . – P. 19-25
156. Tanzi V. Uses and unuses of estimates of the underground Economy / V.Fanzi // Econ. I 1999. - P.338-347

ДОДАТКИ